

HUSEIN-PAŠA BOLJANIĆ I NJEGOVE ZADUŽBINE

POVODOM 450 GODINA OD IZGRADNJE
HUSEIN-PAŠINE DŽAMIJE U PLJEVLJIMA

PLJEVLJA | 2019.

HUSEIN-PAŠA BOLJANIĆ
I NJEGOVE ZADUŽBINE
(povodom 450 godina od izgradnje
Husein-pašine džamije u Pljevljima)

Izdavač
ISLAMSKA ZAJEDNICA U CRNOJ GORI
JU ZAVIČAJNI MUZEJ PLJEVLJA

Redakcijski odbor
DR ENES PELIDIJA, PROFESOR EMERITUS UNIVERZITETA U SARAJEVU
DR BRANKO BANOVIĆ, DIREKTOR ZAVIČAJNOG MUZEJA PLJEVLJA
JAKUB DURGUT, ISLAMSKA ZAJEDNICA U PLJEVLJIMA

Priprema za štampu i dizajn korica
BOŽIDAR GLUŠČEVIĆ

Prevod rezimea na engleski jezik
EDVARD ĐORĐEVIĆ

Štampa
MINS, NIKŠIĆ

Tiraž
500

THE SCIENTIFIC CONFERENCE:

THE LEGACY OF HÜSEYN
PASHA BOLJANIĆ: 450
YEARS OF THE PLJEVLJA
MOSQUE

PLJEVLJA
2019.

NAUČNI SKUP:

HUSEIN-PAŠA BOLJANIĆ I NJEGOVE ZADUŽBINE

(povodom 450 godina od izgradnje
Husein-pašine džamije u Pljevljima)

PLJEVLJA
2019.

SADRŽAJ

RIJEČ REDAKCIJE.....	11
O "PLJEVALJSKOM SIDŽILU" KAO IZVORU ZA ISTORIJU <i>Akademik Šerbo Rastoder</i>	13
OSVRT NA OSMANSKU DRŽAVU DO KRAJA 16. STOLJEĆA - NAJZNAČAJNIJI SAKRALNI I PROFANI OBJEKTI BOSANSKOG EJALETA <i>Emeritus, Enes Pelidija</i>	23
O PORODICI BOLJANIĆ S POSEBNIM OSVRTOM NA HUSEJN-PAŠU BOLJANIĆA <i>Dr Behija Zlatar</i>	53
DOPRINOS HUSEJIN-PAŠE BOLJANIĆA RAZVOJU PLJEVALJA KAO URBANOG CENTRA – O GRADOVIMA ORIJENTALNOG TIPRA KAO CENTRU EKONOMSKOG I KULTURNOG ŽIVOTA OSMANSKOG CARSTVA <i>Prof. dr Ema Miljković</i>	61
PLJEVLJA I DUBROVNIK U 16. I 17. STOLJEĆU: DUBROVAČKI DIPLOMATI NA DVORU HERCEGOVAČKOG SANDŽAKBEGA <i>Prof. dr Vesna Miović</i>	73
IZ PROŠLOSTI KADILUKA TAŠLIDŽA U 17. STOLJEĆU <i>Dr Sedad Bešlija</i>	85
O PRIVREDI HERCEGOVAČKOG SANDŽAKA U PRVOJ POLOVINI XVII STOLJEĆA <i>Dr Faruk Taslidža</i>	97
KULTURNE PRILIKE I KULTURNI STVARAOCI PLJEVALJA IZ XVIII VIJEKA <i>Mr Sait Š. Šabotić</i>	117
VAKUF HUSIEN-PAŠE BOLJANIĆA U FUNKCIJI URBANOG RAZVOJA PLJEVALJA <i>Dr Adnan Prekić</i>	127

PLJEVALJSKO MUFTIJSTVO (1930-1936) <i>Dr Nadir Dacić</i>	137
O PLJEVALJSKIM MUFTIJAMA 19. I 20. STOLJEĆA <i>Mr Maksud Mahmutović</i>	161
AUTORI O HUSEIN-PAŠINOJ DŽAMIJI SA POSEBNIM OSVRTOM NA VITOMIRA SRBLJANOVIĆA <i>Dr Branko Banović</i>	173
SANACIJA HUSEIN PAŠINE DŽAMIJE 2006-2007 <i>Jakub Durgut</i>	185
HUSEIN-PAŠINA DŽAMIJA – SEMANTIKA UNUTRAŠNJE DEKORACIJE <i>Dr Dragana Kujović</i>	201
KONZERVATORSKO-RESTAURATORSKI RADOVI U ENTERIJERU I EKSTERIJERU HUSEIN-PAŠINE DZAMIJE U PLJEVLJIMA U PERIODU 2006-2008 <i>Mr Lamija Abdijević</i>	227

RIJEČ REDAKCIJE

Jedna od najstarijih urbanih mjesta u Crnoj Gori su Pljevlja. Ovaj grad ima dugu i interesantnu prošlost. Zbog svog geostrateškog položaja bila su naseljena još od antičkih vremena. Na prostoru Pljevalja i okoline nalaze se brojni kulturo-istorijski spomenici od najstarijih vremena do savremenog doba.

Od 1465. do 1912. godine ovaj kraj je u kontinuitetu bio u sastavu osmanske države. U tom periodu nastali su brojni sakralni i profani objekti. Jedan broj sakralnih i profanih objekata ima izuzetno značajno mjesto kao kulturno-istorijski spomenici. Među njima je i Husein-pašina džamija. Njen osnivač (vakif) je Husein-paša Boljanić. U drugoj polovini 16. vijeka zauzimao je značajne državne i vojne položaje u Osmanskom carstvu. Između ostalog bio je sandžakbeg Bosanskog i Hercegovačkog sandžaka, a zvanje paše dobio je kao namjesnik Egipta (Misira). Zahvaljujući tome, vremenom je stekao veliko bogatstvo. Kao i mnoge druge istaknute ličnosti Osmanskog carstva i Husein-paša je dio materijalnih i novčanih sredstava zavještio (uvakufio) za opšte korisne namjene u rodnom kraju. Njegovim novcem u Pljevljima podignuta je džamija, koja se prozvala imenom Husein-pašina džamija. Pored džamije dao je da se gradi karavan-saraj, medresa, han, javna kuhinja (imaret), a kasnije od njegovog uvakufljenog novca podignuta je i sahat kula. Sve građevine je uvakufio (zavještao) i stavio da ih koriste stanovnici tadašnje Tašlidže (Pljevalja). Nažalost, njegova vakufnama nije se sačuvala.

U obilježavanju 450 godina od završetka izgradnje džamije koja u proteklom periodu služi svojoj namjeni, u Pljevljima 8. i 9. juna 2019. godine održan je naučni skup HUSEIN-PAŠA BOLJANIĆ I NJEGOVE ZADUŽBINE (u povodu 450-te godišnjice Husein-pašine džamije u Pljevljima). Na skupu su učestvovali naučni radnici iz Podgorice, Nikšića, Sarajeva, Mostara, Beograda, Dubrovnika, Prijepolja i Pljevalja. Broj učesnika sa referatima je ukupno 15. Njihovi autori u podnešenim radovima pišu o značaju pljevaljskog sidžila, razvoju osmanske države do kraja 16. vijeka, te je više referata podnešeno na temu o porodici Boljanić i posebno o Husein-paši kao njenoj istaknutoj ličnosti. Drugi dio referata donosi informacije o nastanku i urbanom razvoju Pljevalja koja su između ostalog od 1576. do 1833. godine bila službeno sjedište hercegovačkih sandžakbegova, kao i o historičarima umjetnosti koji su afirmisali pljevaljsku kulturnu baštinu.

U Zborniku su i referati u kojima je prikazana veza Tašlidže i Dubrovnika u 16. i 17. vijeku, pljevaljskom kadiluku u 17. vijeku, o hercegovačkoj, a time i pljevaljskoj privrednoj djelatnosti u prvoj polovini 17. vijeka, kulturnim prilikama u 18. vijeku, te posebno o vakufu Husein-paše Boljanića i njegovom višestoljetnom značaju za ovaj grad. U sklopu toga su i dva referata o pljevaljskim muftijama 19. i 20. vijeka, kao i o pljevaljskom muftijstvu od 1930. do 1936. godine.

Držeći se tematskog i hronološkog prikazivanja, ništa manje nisu interesantni i referati pisani na temu o revitalizaciji i konzervatorskim radovima na Husein-pašinoj džamiji i njenom enterijeru i eksterijeru. Redakcija se držala poštovanja jezika pisanja svakog autora iz sredine iz koje dolazi i tako su i objavljeni.

Svi koji budu čitali napisane referate sa Naučnog skupa u Zborniku radova pored poznatih podataka, biće obogaćeni i novim saznanjima i činjenicama iz bogate prošlosti Pljevalja i okoline.

Ovim Naučnim skupom Pljevlja, njene vjerske i obrazovno-kulturne institucije, kao i država Crna Gora na najbolji način odaju priznanje Husein-paši Boljaniću i njegovim sakralnim i profanim objektima kojima je udaren temelj urbanog razvoja Pljevalja. Nadamo se da će lokalna zajednica, kao i država Crna Gora ovom zaslužnom dobrotvoru (vakifu) u gradu i šire odati javno priznanje davanjem naziva trgu ili ulici imenom HUSEIN-PAŠA BOLJANIĆ.

Akademik Šerbo RASTODER

Redovni profesor na UCG

Redovni član CANU

Nikšić

O “PLJEVALJSKOM SIDŽILU” KAO IZVORU ZA ISTORIJU

APSTRAKT: U ovom radu autor ukazuje na značaj turskih (osmanskih) izvora za istoriju balkanskih zemalja uopšte i Crnu Goru posebno. U tom smislu smatra posebno važnom novopokrenutu ediciju “*Turski (Osmanski) izvori za istoriju Crne Gore*” pod okriljem CANU, u kojoj su početkom 2019. objavljena prva tri toma.¹ Pored deftera koji su se pokazali izvanredno važnim izvorima, u ovom radu se pokušava objasniti i značaj sidžila kao primarnih istorijskih izvora, način njihovog nastanka, hronološki i sadržajni okvir. Ukazujući na činjenicu da je za sada jedino poznat i sačuvan “Pljevaljski sidžil”, kada je u pitanju područje današnje Crne Gore, posebno se objašnjava način na koji se došlo do ovog dokumenta, njegov obim, pismo, stepen očuvanosti i djelimično sadržaj. Istovremeno se ukazuje na osnovanu pretpostavku postojanja sličnih dokumenata vezanih za područje Crne Gore i saglasno tome, na potrebu intenzivnog traganja i kritičkog priređivanja ove vrste istorijskih izvora.

KLJUČNE RIJEČI: Istorijski izvori, Osmansko carstvo, Crna Gora, Pljevlja, pljevaljski sidžil, kadija

Motivisan saznanjem, da je od svih izvora “strane” provinijencije u crnogorskoj historiografiji, daleko najmanje onih turskog (osmanskog) porijekla, početkom 2015. godine zajedno sa 20-tak saradnika iz regiona, Turske i Crne Gore, započeo sam rad na projektu “*Turski (Osmanski) izvori za istoriju Crne Gore.*” Moram priznati da je saznanje o postojanju više od 60.000 izvora, uglavnom nepoznatih, u turskim arhivima vezanim za područje Crne Gore, bilo inspirativno i šokantno u isto vrijeme. Istovremeno sam, kao osnivač studijskog programa za

¹ Vidi: *Turski (Osmanski) izvori za istoriju Crne Gore* knj.I, tom 1(1455-1570); knj.I, tom 2(1571-1697); knj.I, tom3 (1700-1913), priredio: Šerbo Rastoder, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Odeljenje humanističkih nauka knj.10, Podgorica 2019,1926

istoriju na UCG, postavio logično pitanje sa stanovišta nauke. Šta je važnije za istorijsku nauku SCI lista ili istorijski izvor? Kako to, da kandidati na doktorskim studijama ne mogu braniti doktorate ako nemaju radove na SCI listi, a mogu ako za period istorije od XV - XX vijeka ne koriste niti jedan izvor provinijencije države koja je postojala na tom prostoru? Nego, ostavimo po strani pitanja neoliberalne ekonomije znanja i vratimo se suštinskom pitanju. Ono se sastoji u često izrečenoj konstataciji u stručnoj literaturi da su sidžili uz deftere i najznačajniji izvori turske (osmanske) provinijencije. Pošto su nam defteri (oni koji su objavljeni) bili poznati², počeli smo potragu za sidžilima koji vode porijeklo sa područja Crne Gore. Tragovi o "Podgoričkom sidžilu" u arhivu Albanije u Tirani bili su onespokojavajući uslijed uvida da se radi o samo jednom sačuvanom listu. Sigurni smo, a i takvo saznanje nas je uvjerilo da su morali postojati sidžili kadija u Herceg Novom, Ulcinju, Baru, Podgorici, Spužu, Nikšiću, Pljevljima, Kolašinu, Bijelom Polju, Bihoru, Plavu ili Gusinju, Rožajama i na drugim mjestima, ali ih je trebalo naći ukoliko su sačuvani. Iskustva iz regiona su nas uvjerali da je tako nešto malo moguće, jer je broj danas poznatih sidžila nekoliko stotina puta manji od onih koji bi u idealnoj varijanti morali postojati. Zato je saznanje da se u A.HAZU u tamnoj Orijentalnoj zbirici čuva primjerak "Pljevaljskog sidžila" bilo podsticajno i mobilizirajuće. No, prije nego objasnimo, kako smo došli do kopije ovog dokumenta, ipak dugujemo objašnjenje: šta su u stvari sidžili i kakvo je njihovo mjesto među istorijskim izvorima turske (osmanske) provinijencije?

Turski istoričar dr Gokçen Kalkan na jednom mjestu objašnjava: "*U Osmanskom carstvu, koje je posjedovalo centralizovan sistem vlasti, u komunikaciji i pisanoj korespondenciji velika pažnja poklanjala se bilježenju svih vrsta dokumenata. Osobe koje su postavljane da vode sudove dakle kadije/sudije, posebnim bilježenjem donešenih presuda započele su tradiciju vođenja "Kadijskih deftera". Nešto kasnije vodjenje "Sudskih deftera", mnogo više poznatijih kao "Šerijatski sidžili", dovedeno je u stanje zakonske obaveze. "Šerijatski sidžili" sadrže sve vrste zapisnika o sporazumima, sadrže dokumenta, kupoprodajne ugovore o donaciji, punomoćja, jemstva, testamente, potvrde o dugovima, ugovore o nasljedstvu i diobi i dr., zatim sadrže službene bilješke u vezi šerijatskih procedura koje predstavljaju osnove nauke o fikhu, zvanične ocjene određenih proizvoda i tačke koje se tiču inspekcije esnafskog staleža. Osim toga, kopije svih naredbi i dopisa koje imaju službeni status, poput fermana, berata, divanskih teskera, pisama, poreskih teskera i sl, a kojima se, počev od samih vladara, veće ili niže instance vlasti obraćaju beglerbegovima, sandžak begovima, kadijama, mustijama, mutevelima, dizdarima, defterdaima, muderisima, mutevelijama, vojvodama i drugim činovnicima spadaju u sadržaj sidžila.*"³ Izučavajući sidžile, kao značajne izvore

² Ibid

³ Vidi: Sidžil kadije kaze Novi Pazar od 1766. do 1768. godine, Novi Pazar 2012. str.1

za izučavanje istorije Crne Gore, kolege S. Šabotić i dr Nada Tomović u svom nedavno objavljenom radu⁴, naprijed navedeno, dodatno pojašnjavaju: "*Sidžili (Kadijskih sidžili ili Kadijskih defteri) su sudsko-notarske knjige, odnosno protokoli odluka i zapisa kadije, određene teritorijalno-upravne oblasti u kojoj je on imao pravne i administrativne ingerencije. Ta dokumenta su nastajala kao produkti redovne sudske aktivnosti zbog čega u sebi sadrže raznovrsne podatke iz domena društvenog života. Posmatrano iz ugla istorijske nauke, zbog podataka sadržanih u njima, sidžili predstavljaju prvorazredne istorijske izvore bitne za izučavanje mnogih osobenosti koje su odlikovale osmanski društveni i pravni sistem. Koliko je poznato, prvi o sidžilima, od inostranih autora, pisao je Jirzy Grzegorzewsky, dok je to na južnoslovenskom području učinio Ćiro Truhelka*".⁵ Jedan od najpouzdanijih znalaca ove problematike Hatidža Čar Drnda s pravom upozorava da se organizacija sudstva u Z. Evropi razlikovala od one u osmanskoj državi. Odnosno, da je u turskom društvenom sistemu sudska vlast bila odvojena od izvršne jer je centralna vlast sudsku upravu povjeravala posebnom organu-kadiji, koji je bio izvršilac i zaštitnik islamskog prava-šerijata i državnih zakona u kadiluku u kojem se protezala nadležnost kadije.⁶

Bez obzira na navedeno, uočava se da su sidžili kao značajni izvori za društvenu istoriju, posebno zaokupili pažnju akademske naučne zajednice u regionu, tek u drugoj polovini XX vijeka. Naime, koliko nam je poznato prvi put su djelovi jednog, nakon Ćira Truhelke⁷, tzv. "*Tešanjskog sidžila*" objavljeni u djelu Osmana Asafa Sokolovića u Sarajevu 1942. godine u knjizi pod naslovom "*Tešanj prije tri vijeka*". Cjelokupni sadržaj, jednog od više "*Tešanjskih sidžila*" za godinu 1740-1746 pronašao je dr Avdo Sućeska, a preveo prof. Abdulah Polimac. Isti autor je preveo i sidžil iz 1751-1789, koji je za štampu priredila prof. dr Lamija Hadžiosmanović i Salih Trako. Objavio ga je 1988. Momčilo Spasojević, koji je iste godine (1988) objavio i "*sidžil tešanjskog kadiluka*" (1751-1759)⁸. Original sidžila iz 1740-1746 je bio pohranjen u Narodnoj univerzitetskoj biblioteci u Sarajevu. Objavljen je tek 2005. godine dok je, sidžil iz 1751-1759 bio u Orijentalnom institutu. Sidžil iz 1639-1642 je bio u posjedu dr Ahmeta Aličića. Ovo je primjer da sidžili nastajali u istom kadiluku nijesu bili objedinjavani i sistematski pohranjivani na jednom mjestu. Istražujući navedenu problematiku Hatidža Čar Drnda je

⁴ Vidi: Nada Tomović, Sait Š. Šabotić Sidžili kao značajni izvor za izučavanje istorije Crne Gore, Novopazarski zbornik 2018, 93-100

⁵ Vidi: Truhelka Ćiro, Pabirci iz jednog jajačkog sidžila, Zemaljska štamparija, Sarajevo, 1919.

⁶ Čar Drnda Hatidža, Zbirka sidžila Gazi Husrevbegove biblioteke, Gazi Husrevbegova biblioteka, 1987.1

⁷ Truhelka Ćiro, Pabirci iz jednog jajačkog sidžila, Zemaljska štamparija, Sarajevo, 1919.

⁸ Vidi: *Sidžil Tešanjskog kadiluka*, prijevod i obrada Hatidža Čar Drnda, Orijentalni institut Sarajevo, Sarajevo 2005.

ustvrdila da sidžil sadrži dokumenta nastalih kao rezultat sudskih aktivnosti, a to mogu biti: cjeloviti prepisi službenih akata dobijenih od lokalnih ili centralnih vlasti; prepisi fermama i drugih sultanskih naredbi i instrukcija; prepisi berata, odnosno akata o postavljanju na neku dužnost; prepisi bujuruldija, odnosno dokumenata koji sadrže naredbe, obavještenja i instrukcije izdate u vezi sa promjenom vlasti ili u vezi sa prikupljanjem raznih državnih potreba, dokumenta o imenovanju namjesnika, predstavkama pojedinaca ili grupe, naredbe o čuvanju javnog reda i mira, u vezi priprema za rat itd. *Ovi dokumenti predstavljaju nezaobilaznu građu za izučavanje poreskog sistema, društvenih i političkih prilika u određenoj oblasti i u Osmanskom Carstvu.* Potom su tu *ilame* ili rješenja kadije ili *hudžete*. *Arzuhale* su predstavljale prepise žalbi i molbi koje je kadija dostavljao namjesniku provincije ili sultanu ispred pojedinca ili grupe ljudi.⁹ U sidžilima se nalaze i *vakufname*-zadužbinske povelje i veoma često *ostavinske rasprave*,¹⁰ *bračni ugovori*,¹¹ potom

⁹ Autor tim povodom tvrdi: *Za pisanje arzuhala davala se i taksa čija je suma ovisila od sadržaja molbe. U jednom sidžilu zabilježeno je da je taksa za arzihal 1754. godine iznosila 143 groša. Prepis svakog arzuhala praćen je prepisom namjesnikova odgovora sa zahtjevom da se na sudu utvrdi činjenično stanje, da sporna stranka dođe u kancelariju namjesnikovu (Bosanski divan), ili se dostavlja rješenje, gotovo uvijek u korist stranke koja se žali. Vidi: Čar Drnda Hatidža, Zbirka sidžila Gazi Husrevbegove biblioteke, Gazi Husrevbegova biblioteka, 1987, 2*

¹⁰ *Ostavština umrlih lica, koja imaju nasljednike, na sudu se popisuje i kao takva ulazi u sidžil. Svaka stavka posebno je upisana sa njenom novčanom vrijednošću. Od ukupne novčane vrijednosti odbiju se sudski troškovi, troškovi sahrane, eventualni dugovi, a ostatak je raspoloživ za diobu. Sinovi su dobijali dva puta veći dio u odnosu na kćeri, što je sasvim razumljivo s obzirom na obaveze muških članova u tom vremenu. Ovi dokumenti su veoma dragocjeni i značajni za izučavanje različitih oblasti društvenog života: za izučavanje kulture stanovanja, kućnih i odjevnih predmeta; materijalnog, a ujedno i socijalnog statusa pojedinca ili društvenog sloja kojem je pripadao, kulturnog nivoa, a u dobroj mjeri može se pratiti ekonomska situacija i kompariranjem podataka sagledavati slika ekonomskog kretanja pojedinih artikala, odnosno njihov značaj u vremenu u kojem su korišćeni. Vidi: Ibid*

¹¹ *Ovi dokumenti sadrže imena lica koja sklapaju brak, imena njihovih očeva ili prezimena, zanimanje ženika, kao i imena njihovih opunomoćenika i svjedoka sa istim podacima. U dokumentu je naznačen i iznos koji nevjesta dobija prilikom vjenčanja od muža, a raspolaže slobodno s njim u slučaju razvoda, ili muževljeve smrti (mehrul-muedžel). Taj novčani iznos odraz je materijalnog i socijalnog statusa ljudi određene kategorije. Oznaka profesionalne djelatnosti koja je često naznačena uz imena aktera bračnog čina može poslužiti za izučavanje socijalne i poslovne strukture stanovništva. Na kraju svakog zapisa bračnog ugovora zapisana su i imena svjedoka čina, često sa podacima o njihovoj profesionalnoj djelatnosti. Obično su to ugledni stanovnici mjesta. Vidi: Ibid*

nalazimo *kefileme* ili dokumente o uzajamnom jamčenju¹² stanovnika jedne ili više mahala ili naselja, *in' am defter* - su propisi posjednika čiflika. Pored navedenog u sidžilima se mogu pronaći i brojni dokumenti *o zbrinjavanju maloljetnih lica*,¹³ te *dokumenti o oslobađanju iz ropstva*¹⁴. Pored navedenog sidžili mogu sadržavati i niz drugih dokumenata upravne i pravne prirode i svi oni omogućavaju sagledavanje realne društvene zbilje na određenom prostoru u konkretnom vremenu. Hatidža Čar Drnda tvrdi da se najveći broj sidžila odnosi na područje Makedonije i Bosne i Hercegovine. Dok su oni u Makedoniji uglavnom publikovani, autor konstatuje da takav slučaj nije u BiH, iako se u zbirci sidžila Orijentalnog instituta u Sarajevu nalazi 66 knjiga, dok je zbirka sidžila Gazi Husrev-begove biblioteke znatno bogatija i sadrži 85 knjiga.¹⁵

No i pored toga, danas znamo da su objavljeni i brojni drugi sidžili¹⁶ sa područja nekadašnjeg Osmanskog carstva, bar kada je u pitanju južnoslovensko

¹² *Oni su uzajamno jamčili jedan za drugog u slučaju narušavanja javnog reda i mira, ili u slučaju nekih određenih nemira i pobuna. Jamci su mogli biti samo muškarci stariji od 19 godina. Obično je jamstvo uzimano na valijin zahtjev i često se uz popis kefileme nalazi i prepis bujuruldije iz koje se saznaje razlog jamčenja. Ova vrsta dokumenta dragocjena je za izučavanje socijalnog i konfesionalnog sastava stanovništva. Vidi: Ibid*

¹³ Radi se o djeci čiji su roditelji umrli. Sud im redovno određuje tutora koji se brine o takvoj djeci i njihovoj imovini, a račune polažu sudu.

¹⁴ *Ropstvo je u Osmanskom Carstvu imalo patrijarhalni status, a u skladu sa islamskim vjerskim učenjem oslobađanje lica statusa roba bio je vjerski imperativ. Svi ugledni i materijalno situirani ljudi ispunjavali su taj vjerski čin. Oslobođeno lice bivalo je član porodice, ili je postajalo ekonomski samostalno. Neki bivši robovi zauzimali su značajne društvene funkcije u Osmanskom Carstvu, kakav je slučaj sa kliškim i požeškim sandžak-begom Murat-begom Tardićem. Vidi: Ibid*

¹⁵ Vidi: Čar Drnda Hatidža, Zbirka sidžila Gazi Husrevbegove biblioteke, Gazi Husrevbegova biblioteka, 1987, 4

¹⁶ U tom smislu Hatidža Čar Drnda izdvaja: O. A. Sokolović, Tešanj prije tri stoljeća, Narodna uzdanica Kalendar za 1922. godinu, god. X, Sarajevo, 1941, s. 166-176, Č. Truhelka, Pabirci iz jednog jajačkog sidžila, Glasnik Zemaljskog muzeja (GZM) XXX Sarajevo 1918, s. 157-175; Turski dokumenti za istorijata na makedonskite narod, Serija Prva, tom I, Red. M., Sokolovski, A. Starova, V. Boškov, F. Ishak, Skopje, 1963; Tom II, red. V./Boškov, Skopje, 1966; Tom III, M. Sokolovski, Skopje 1969; Tom IV, red. V. Boškov, Skopje 1972; V. Boškov, Zum Diplomatischen aspectt der sigilukkunden, Zeitschrift der Deutchen Morgenlandischen Ge sellschaft, Wisbaden, 1977, 1116-1121; F. Dž. Spaho, Sidžil blagajskog kadije iz druge polovine 18. stoljeća, Poseban otisak »Tribunia« br. 3, Trebinje, 1977, s. 195-210; H. Čar-Drnda, Sidžil Tešanjskog kadiluka iz 1740-1746. kao isitorski izvor, Naše starine br. 2 Sarajevo 1984, s. 119-126, M. Mujić, Sidžil mostarskog kadije, 1632-1634, Mostar, 1987.

područje. Tako je Bogumil Hrabak objavio knjigu *“Bitoljski sidžili o Beogradu i užoj Srbiji (1607-1839)”*;¹⁷ *Sidžil mostarskog kadije (1632-1634)* objavljen je 1986¹⁸; *Sidžil mostarskog kadije 1635-1793* objavljen je 2011¹⁹; *dok je sidžil mostarskog kadije 1828-1842* objavljen 2015. godine. Ono što se zapaža kada se posmatra hronološki opseg sidžila je činjenica da oni najčešće obuhvataju period od dvije godine. Objašnjenje nalazimo u činjenici da su kadije bili *“predstavnici zakonodavne, ali ne i izvršne vlasti. U pogledu obrazovanja bili su veoma učene osobe i njihov mandat je po pravilu trajao 18 mjeseci, sa mogućnošću produženja mandata na dvije godine.”*²⁰ To bi onda značilo da sidžili koji obuhvataju vremenski raspon veći od dvije godine nijesu uglavnom nastajali u mandatu jednog kadije. U analizi značaja objavljenih sidžila za istoriju Crne Gore, kolege Tomović i Šabotić su pokazali koliko mogu biti značajni izvori iz ove vrste istorijskih izvora ako se posmatraju u konkretnom istorijskom kontekstu²¹. U tom kontekstu smo još više uvjereni da pronalazak i vjerujemo planirano publikovanje *“Pljevaljskog sidžila”* u ediciji *“Turski (osmanski) izvori za istoriju Crne Gore”* ima, ne samo puno naučno opravdanje, već u kontekstu činjenice, da je to za sada, jedini poznati sidžil sa područja današnje Crne Gore ima posebnu vrijednost.

Ubrzo nakon saznanja da se u Orijentalnoj zbirci A. HAZU pod sig-naturom 777 čuva original *“Pljevaljskog sidžila”* početkom 2017. godine učinili smo neophodne radnje kako bi pribavili kopiju ovog dokumenta. U svojstvu rukovodioca projekta u CANU obratio sam se dopisom rukovodstvu, početkom marta 2017., HAZU i veoma brzo je uslijedio odgovor od uvažene Tatjane Paić-Vukić, rukovodioca ove zbirke sa obrazloženjem da je odobreno korišćenje ovog dokumenta i njegovo presnimavanje, nakon što se prethodno potpiše izjava o uslovima korišćenja koji predviđa *“Pravilnik o korišćenju arhivskog gradiva (na temelju člana 26. Zakona o arhivskom gradivu i arhivima /Narodne novine br.105/1997).*²² Krajem marta 2017. godine, pošto su okončane sve predvidjene procedure zahvaljujući A. HAZU došli smo u posjed ovog vjerujemo značajnog dokumenta. Nijesmo istraživali kako je i zašto *“Pljevaljski sidžil”* stigao tu gdje

¹⁷ Vidi: Bogumil Hrabak, *Bitoljski sidžili o Beogradu i užoj Srbiji (1607-1939)*, Beograd, 1979.

¹⁸ Vidi: *Sidžili mostarskog kadije: fragmenti iz 1044-1207. h. god. / 1635-1793. godine (regesta) / obradio Hivzija Hasandedić*, Mostar : Arhiv Hercegovačko-neretvanskog Kantona/Županije, HNK/Ž, 2011 (Sarajevo: Bemust)

¹⁹ *Ibid*, *Sidžili mostarskog kadije: fragmenti iz 1044-1207. h. god. / 1635-1793. godine (regesta)*,2011.

²⁰ Vidi: Nada Tomović, Sait Š. Šabotić, *Sidžili kao značajni izvor za izučavanje istorije Crne Gore*, Novopazarski zbornik, 2018, 93-100

²¹ *Ibid*

²² Prepiska u vezi navedenog se nalazi u arhivi autora

smo ga pronašli, imajući na umu prije svega najbitnije - da je sačuvan. Takođe smo saglasno planovima saradničkog tima preduzeli neophodne pripreme radi prevoda i publikovanja ovog dokumenta kao sastavnog dijela edicije, čija su se prva tri toma pojavila u izdanju CANU početkom 2019. godine. Transkripciju sa osmanskog na turski je uradila Ajtyn Ardel iz Državnog arhiva Turske u Istanbulu, dok je prevod transkripcije u toku. Prema onome što smo mogli da vidimo, "Pljevaljski sidžil" ima 108 strana teksta na osmanskome (Divani stil), najčešće pisano dvostubačno. Namjera nam je da u priređivanju kritičkog izdanja slijedimo princip originalni tekst - transkripcija - prevod, što bi zainteresovanim, na taj način, bila omogućena cjelovita provjera prevoda i kritičkog izdanja.

O sadržaju Pljevaljskog sidžila možemo reći da on posjeduje sve ono što je uobičajeno za ovu vrstu dokumenata. Prvo, hronološki obuhvata period od jula 1805. do kraja 1806. godine. Jedna od prvih informacija zapisanih u sidžilu glasi: "Ovdje je zabilježeno da je u nahiji Poblacé²³, u selu Živinice(?) ubijen Ahmed Ciganin od strane osumnjičenog ubice Uskopljanin hadži Saliha iz Čajniča. Njegov mlađi brat mula Murat iz Čajniča je jemac (garant) pod uslovom da kad god bude potrebno on će ga prvesti.

Zapisano 19-og Rebija drugog [1]220. (17. jul 1805. godine)

Svjedoci: Berber Husejin Beše²⁴, mula Husejin Handžija, Karabeg, Sinan pašin zastupnik Mehmed beg sa Hizirom, zastupnikom muhtara čije je područje do Pašinog doma i²⁵ Memija.

Potom se aktom iz 22. novembra obavještava da postoji zajednica (tajfa) voskara i da je uz saglasnost svih utvrđena cijena od 50 para i da su se voskari obavezali da će tri mjeseca po ovoj cijeni snadbjevati mjesto. Navode se i svjedoci - voskari "Husejin Beše, mula Šaćir, Mustafa Muratović, mula Đenal sin Imrahora". Pored voskara, postojala je i zajednica mesara koja se obavještava da se o količinama ovčjeg, kozjeg i goveđeg mesa, da bi nakon toga uslijedio zapis: "Njegovoj preuzvišenosti Sulejman paši, od strane vilajeta daje se, uz saglasnost svih:

Pirinač 80 oka, [oka:] 50 para, [vrijednost:] 100 groša

Kafa 20 oka, groš 150=250 [?]

Jafta²⁶ koja je prethodno uzeta od mula Ali(je) Handžije daje se (opet) njemu

²³ Pogrešno je transkribovano kao Poplana.

²⁴ Beše na tursko-osmanskome ima više značenja. Između ostalog ima značenje - prvorodeni sin. Ovdje bi se moglo prevesti i kao momče.

²⁵ nečitko

²⁶ Jafta (yafte) je riječ persijskog porijekla, a osnovno značenje joj je papir, list ili tabla na kojoj je ispisano obavještenje. U osmanskome periodu to je bio dokument u kome su upisivani podaci o selu ili selima čiji prihodi pripadaju određenom spahiji. Vidi: M.Z. Pakalin,

na ruke da bi se razdijelila za sljedeći muharemski taksit. Zapisano 11 ševala 1220.²⁷ Od ove kafe jedna oka je data na dug Hadži Zaim begu u Drobnojaku. Potrebno je izbaciti (iz jafte). Budite oprezni!

Uključeno u muharemski taksit defter.

Zabilježeno

*Znameniti
Pečat*

Slijede potom razni akti vezani za brašno uzeto iz sela Vukalice, ogrijev za “za uhapšena lica zajedno sa Petrom iz sela Živinica” da bi pod datumom 13. jun 1805. bila izdata potvrda sudije Salih Sidkia po kojoj se “*Osman Suljević obavezao da zaštiti uhapšeničke koji su došli iz Drobnojaka posredstvom njegove ekselencije Sinan paše, uz uslov od jednog mjeseca.*” Naravno, da će tek cjelovito uređeni prevod sidžila dati obilje sličnih podataka od kojih mi ilustrujemo samo neke zanimljivije dijelove sa početka sidžila koje je pokušavao prevesti sa transkribovanog teksta, mladi istraživač mr Admir Adrović, zahvaljujući kojem pokušavamo čitaocu približiti bar neke dijelove sidžila. Tako na str. 3 sidžila stoji zapisano i sljedeće: “*Obavještava se da su od Đurđevdana do Mitrovdana²⁸ ove 1221. godine panduri i buljukbaše Hajdar buljukbaša i Salih buljukbaša Hudaverdioglu i [njihovi] vojnici smješteni na obroncima Kovača. Zabilježeno.*

Zapisano 21. Rebija prvog 1221. godine²⁹ (8. jun 1806.)

Buljukbaša Hajdar i [njegova] vojska; Iz Boljanića Mustafa i Aliman, Omer Torlak, Osman i zimija Sava iz Boljanića.

Sulejman Trlović, Zejnel iz Bukovice, Ramazan iz Pomenića?, Alija, sin Kara Alijin iz Strahovog dola, Omer iz sela Mironići.

Kad god šerijatski sud bude zahtijevao zimija Đorđe iz Bučja i čifčije koji borave na zemljištu Ihlosnikli? (uraditi opet transkripciju imena sela) hadži Hasana sa zadovoljstvom će garantovati za pomenuto lice Lečvan da sa stokom neće napraviti štetu ni na koji način. Takođe je zabilježeno da je i zimija Todor iz spomenutog sela bio jamac.”

Na strani 4. sidžila nailazimo na bujuruldiju od 3. oktobra 1805., o kontroli vi-narskih poslova, koja glasi:

Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, III, Istanbul, 1983. Na našim prostorima ova riječ se upotrebljavala u značenju vojnog odreda (grupe) i grupe sela koja zajedno čine jednu cjelinu. Vidi: A. Škaljić, Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku, Sarajevo

²⁷ 2. januar 1806.

²⁸ U originalu zapisano *ruz-ı hıızırdan ruz-ı kasıma varınca*. Prevod bi glasio od Đurđevdana do mjeseca novembra.

²⁹ 8. jun 1806. godine

Bujuruldija o kontroli vinarskih poslova

Ugledni pljevaljski muteselim, časni i dostojanstveni Sinan paša, neka mu se sreća nastavi, i sprovodilac šerijatskog prava gospodin Pljevaljski kadija, znanje mu obilno bilo, dostojanstvenici (muslimanskog) stanovništva i dužnosnici se obavještavaju:

(Alkoholno) piće, vino i opijati su majka svih zala, a u islamskim mjestima se alkoholna pića uzimaju i prodaju i to se kosi sa šerijatom pa je stoga u potpunosti zabranjena proizvodnja i prodaja istog. Međutim u kasabama i selima u Vašem kadiluku neki muslimani i tajfe raje bez obzira što postoji šerijatska zabrana o snadbijevanju, prodaji i konzumiranju rakije i ostalih alkoholnih pića usuđuju se (i pored toga) da kvare red i izazivaju metež.

Stoga je ovo molba da se iskorijene i spriječe stvari koje su vjerom zabranjene a koje su razlog nereda.

Sada vi, prethodno spomenuti pašo i (ostala) gospodo, u oblastima koje se tiču bezbjednosti i spokoja mjesta, pazeći na uzroke i posljedice i iz potrebe pravednosti, putem kadije, mubašira i svih (ostalih službenika), trudite se otkriti i istražiti sve one koji su umiješani u ovakve mekruh (šerijatom pokuđene) poslove, te zabraniti proizvodnju i radnje oko kupoprodaje, te u slučaju potrebe kazniti i zaprijetiti (ograničiti) i uvijek davati značaj sigurnosti i spokoju mjesta, izbjegavajući da zaslužite ponižavanje zbog greški i nemarnosti. S tim u vezi, ova bujuruldija je napisana i poslana putem (...) od strane Bosanskog Divana. Kada ako Bog da stigne, postupite u skladu sa bujuruldijom i čuvajte se suprotnih postupaka.

Zapisano 9. Redžepa 1220³⁰.

Događaj je zabilježen u petak, 15. Šabana 1220.³¹

Navedeni primjeri istrgnuti iz konteksta cjelovitosti dokumenta imaju za cilj samo da pruže približnu informaciju o sadržaju "Pljevaljskog sidžila", uvjereni da će tek cjelovito publikovanje originala, transkripcije i prevoda ovog dokumenta ukazati na njegovu saznajnu vrijednost a time i potvrditi značaj ove vrste istorijskih izvora.

³⁰ 3. oktobar 1805. godine

³¹ 9. oktobar 1805. godine

Academic Šerbo RASTODER, Ph.D.
Montenegrin Academy of Sciences and Arts, Regular Member
University of Montenegro, Full Professor

ON THE “PLJEVLJA SEAL” AS HISTORICAL SOURCE

Summary

In the text, the author presents the significance of Turkish (Ottoman) sources for the history of Balkan countries in general and Montenegro in particular. It thus considers particularly significant the recently inaugurated edition “Turkish (Ottoman) Sources for Montenegrin History,” within CANU [Montenegrin Academy of Arts and Sciences], which published the first three volumes in early 2019. In addition to the ledgers, which have proven to be extremely important sources, this article attempts to explain the importance of seals as primary historical sources, their appearances, chronology and context. Given that the “Pljevlja Seal” is so far the only known and preserved item of its kind in contemporary Montenegro, particular attention is paid to the origin of the document, its scope, letter, degree of preservation and in part its content. At the same time, the article presents a reasoned assumption of existence of similar documents in the territory of Montenegro. Accordingly, it calls for further intensive search and critical editing of this kind of historical source.

Key words: Historical Sources, Ottoman Empire, Montenegro, Pljevlja, Pljevlja Seal, Kadi

Dr Enes PELIDIJA
Profesor Emeritus
Filozofski fakultet
Sarajevo

OSVRT NA OSMANSKU DRŽAVU DO KRAJA 16. STOLJEĆA –
NAJZNAČAJNIJI SAKRALNI I PROFANI OBJEKTI BOSANSKOG
EJALETA

APSTRAKT: Interesovanje za sakralne i profane objekte na teritoriji Osmanskog carstva predmet je istraživanja brojnih osmanista, orijentalista i historičara umjetnosti. Posebnu pažnju poklanjali su, a i danas su predmet pisanja najznačajnijih arhitektonskih objekata nastali u osmanskom periodu. Osnovni stav svih autora je da je tokom višestoljetne osmanske vladavine na teritoriji pod sultanovom vlasti nastao veliki broj građevina koji su obogatili svjetsku kulturnu baštinu. Da bi se bolje i sveobuhvatnije prikazalo vrijeme i uslovi u kojima su podizani znameniti sakralni i profani objekti, u prvom dijelu rada dat je hronološki i tematski osvrt na stanje i prilike osmanske države do kraja 16. stoljeća. U radu su navedeni značajnije džamije, medrese, karavan saraji, bezistani, hanovi, imareti, bolnice, sahat kule, mostovi i druge građevine. U njihovoj izgradnji učestvuje država, osmanski sultani, članovi vladajuće dinastije, najistaknutije ličnosti, bogati pojedinci, kao i ljudi sa skromnim prihodima. Vrlo često su upravo te građevine bile embrion za nastanak brojnih gradova (*kasaba* i *šehera*) ili su u već postojećim doprinijeli njihovom većem urbanom razvoju. Sve je rađeno planski i na korist ljudi kojima su ti objekti namijenjeni. Posebno su navedene ličnosti koje su podizale i zavještavale (*uvakufjavale*) navedene sakralne i profane objekte do kraja 16. stoljeća.

U drugom dijelu rada prikazani su stanje i prilike na teritoriji Bosanskog ejaleta u čijem sastavu su bila i Pljevlja. Ovo mjesto Osmanlije su osvojile 1465. godine kao srednjovjekovni trg. Sa podizanjem sakralnih i profanih objekata Pljevlja u 16. stoljeću prerastaju u gradsko naselje - *kasabu*. Pravi urbani razvoj počinje od druge polovine 16. stoljeća. Zahvaljujući objektima koje je dao podići, a zatim i uvakufiti Husein-paša Boljanić, rodom iz Boljanića kod Pljevalja, grad prerasta u veće mjesto (*kasaba*) i postaje glavni grad hercegovačkog sandžaka od 1576. do

1833. godine. Kada je 1580. godine formiran Bosanski ejalet u njegovom sastavu bio je Hercegovački sandžak. Posebno se po svojoj veličini, arhitekturi, visini minare (47 metara) ističe džamija koju je podigao Husein-paša 1569. godine i koja se zove po imenu ličnosti koja je dala novac za njenu izgradnju. Njenu ljepotu i značaj ističu svi autori koji su pisali o Pljevljima, kao i brojni putopisci. U svemu navedenom, u oba dijela rada dato je više informacija. Po svojoj ljepoti i vremenu nastanka prije 450 godina Husein-pašina džamija služi svojoj svrsi, a Pljevljima i njegovom stanovništvu predstavlja ponos.

KLJUČNE RIJEČI: Osmanska država, Bosna, Pljevlja, Husein-paša Bo-ljanić, sultani, sakralni i profani objekt

I

a) Od bejluka do regionalne sile

Od zvaničnog priznanja samostalnosti koju je seldžučki sultan Ala ad-din Kajkubad III¹ dao Osmanskom bejluku i njegovom emiru Gazi Osmanu 1299. godine,² pa do početka 16. stoljeća, proteklo je preko 200 godina. U tom vremenskom periodu Osmanski bejluk kao jedan od manjih pograničnih emirata, vremenom je prerastao u dobro organiziranu državu koja je od sredine 15. stoljeća uvrštena u red regionalnih, a od prvih decenija 16. stoljeća u svjetski moćne države. U protekla dva stoljeća, Osmanski bejluk je izgradio sve državne, vojne i sudske instance koje su doprinijele da u 16. stoljeću predstavlja jednu dobro i moderno uređenu državu. Taj proces nije se odvijao ni brzo, ni lahko. Najveći broj uspostavljenih administrativnih i vojnih institucija preuzet je od Seldžučkog carstva i Bizantske imperije. Što se tiče sudske organizacije, osnivači osmanske države preuzeli su *pravnu strukturu koja je funkcionirala u ranijim turskim i islamskim državama*.³

Uvođenje državnih, vojnih i pravnih institucija i propisa odvijao se evolutivno. Od sultana Orhana (1326 - 1362) do sultana Mehmeda II Fatiha (1451 - 1481) trajao je period *gajizstva*. Pod ovim terminom podrazumjevalo se *ratovanje*

¹ Nerkez Smailagić, *Leksikon islama*, Sarajevo, 1990. godine, 542

² Joseph von Hammer, *Historija Turskog /Osmanskog/ carstva*, 1, Zagreb, 1977. godine, 25; Yılmaz Öztuna, Istanbul, 1986., 69; Po mišljenju turskih historičara Ahmeda Akgündüza i Saida Öytürka tačan datum priznanja Osmanskog bejluka je 4. džumade'l-ula 699. odnosno 27. januara 1300. godine. Ahmed Akgüdüz, Said Öytürk, *Nepoznata osmanska država kroz sedam stoljeća*, S turskog na bosanski prevela Ramiza Smajić, Sarajevo, 2016. godine, 17

³ M. Akif Aydın, Pravo kod Osmanlija, u knjizi: *Historija osmanske države i civilizacije*, Priredio: Ekmeleddin Ihsanoğlu, Sarajevo, 2004. godine, 515

za vjeru.⁴ To znači da se pod terminom *gazijstvo* ne podrazumijeva isključivost i permanentna borba između muslimana i nemuslimana. Naprotiv. Tokom 14. i u prvoj polovini 15. stoljeća karakteristična je osmanska politika *yagme* – *bezobzirni i nezadrživi vojni juriš na tvrđavsko uporište i grad sa pravom vojnog plijena u dobrima i zarobljenicima* i *mudare* – *sračunatskog taktiziranja podređeno uslovima momenta, ali u krajnoj liniji određeno opštim ciljevima osmanske politike*.⁵

Druga važna komponenta osmanskog društva u prvim stoljećima nastanka i izgradnje države je *ahijstvo*. *Ahije su doprinosile učvršćivanju muslimanskog stanovništva u novoosvojenim gradovima: članovi esnafa su činili organizovanu zajednicu koja je pružala i socijalnu i duhovnu pomoć*. Zbog takvog stava, ahije su imale od države punu materijalnu podršku.⁶ U osmanskoj državi bila je još jedna vrsta, članovi vjerskog bratstva *abdali*. I ahije i abdali su pripadali derviškim redovima. Kod navedenih i nekih drugih derviša u njihovom učenju i obredima bilo je hrišćanskih i drugih primjesa. Zato su ih mnogi tretirali kao *heterodoksno* – *inovjerno dervišstvo*.⁷ Zahvaljujući toj činjenici ovi derviši su lahko uspostavljali kontakte sa zatečenim hrišćanskim stanovništvom.⁸ Posebna pažnja posvećena je uvođenju *timarskog sistema* koji u narednim stoljećima predstavlja glavnu polugu jačanja i razvoja osmanske države. Ime je nastalo od *timara* posjeda koji je državno vlasništvo i donosi godišnji prihod u visini do 20 000 akči. Posjed se dodjeljuje *spahiji* - konjaniku za obavljanje vojne službe. Veći posjedi zvali su se *ziameti* (zeamet) i uživaocu su donosili prihod do 100 000 akči. Najveći posjedi zvali su se *hasovi*. U pravilu su uživaoci bili sultan, članovi njegove porodice i najviši osmanski velikodostojnici. Njihovi godišnji prihodi bili su preko 100 000 akči.⁹

U takvim prilikama već u prvim decenijama nastanka osmanske države članovi dinastije, kao i ugledniji i bogatiji pojedinci iz svojih ličnih materijalnih sredstava počinju podizati svetovne i profane objekte od općeg značaja. *У монументалној вјерској архитектури турски неимари су још на тлу Мале Азије, у такозваном Бејлишком периоду (XIII – XIV в.) комбиновањем*

⁴ Ирен Белдичану, Почечи: Осман и Орхан, у књизи: Историја Османског царства, приредио: Робер Мантран, превела с француског Ема Миљковић-Бојанић, Београд, 2002. године, 31

⁵ Nedim Filipović, *Princ Musa i šejh Bedreddin*, Sarajevo, 1971. године, 171, 172

⁶ И. Белдичану, Почечи: Осман и Орхан, 33, 34

⁷ И. Белдичану, Почечи: Осман и Орхан, 35

⁸ Adem Handžić, O ulozi derviša u formiranju gradskih naselja u Bosni u XV stoljeću, u knjizi: *Starije u Bosni, historijski prilozi iz osmansko-turskog perioda*, Istanbul, 1994., 91; N. Filipović, *Princ Musa i šejh Bedreddin*, 243-291

⁹ Lejla Gazić, Rječnik termina, *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. године*, Sv. III, Obradila: Amina Kupusović, Sarajevo, 2000. године, 583, 592 i 593

елементата селџучко - персијске медресе и византијске цркве са куполом, створили нови тип џамије која ће током времена, са извјесним варијацијама, прерasti у прототип османлијске богомоље уопште. Она ће се преoblikovati у једноставан и pregledan unutrašnji prostor.¹⁰ Prva žena sultana Orhana *Holofira*, kćerka jarhisarskog kršćana, koja je poslije udaje prihvatila islam i uzela ime *Nilüfer*, izgradila je *mesdžid* – prostoriju za molitvu i most na starom putu Bursa – Mudanja. Orhanov brat princ Alaudin u osmanskoj prijestonici Bursi 40-tih godina 14. stoljeća iz svojih materijalnih sredstava dao je da se sagradi *tekija* – vjerski objekat u kome *derviši* obavljaju *zikir* i *mesdžid*. U to vrijeme najstariji sultanov sin, princ Sulejman u Nikeji je podigao *medresu*, a u Nikomediji *hamam* – javno kupatilo. U osvojenoj Nikeji iza 1330. godine uglednije i bogate ličnosti dali su da se naprave džamije Hadži Hamze i Hadži Oz beya, a Lala Šahin-paša u Bursi je podigao medresu i džamiju, te tekiju – *zaviju* u mjestu Mustafa Kemal-paša. U 15. stoljeću ovo mjesto se zvalo Kirmasti.¹¹

Teritorijalno širenje osmanske države nastavljeno je i u vrijeme Orhanovih nasljednika sina - sultana Murata I (1362 – 1389) i unuka sultana Bajazita I (1389 – 1402). U njihovo vrijeme osmanska vojska osvaja znatan dio Balkanskog poluostrva. Istovremeno na novozauzete teritorije naseljavaju dio turkmenskog muslimanskog stanovništva kojeg dovode sa prostora Anadolije. Oni uz prve muslimane sa domaćeg prostora počinju podizati brojne sakralne i profane objekte. Time postojeći, kao i novoizgrađeni gradovi počinju da poprimaju orijentalno – islamski izgled. Kada je sultan Murat I osvojio Jedrene, drugi po veličini bizantski grad, već 1365. godine prijestonicu države iz Burse, premješta u Jedrene.¹² Ipak su navedeni osmanski vladari u Bursi tokom vladavine podigli više sakralnih i profanih objekata i turbeta u kojima su ukopani. Sultan Bajazit I je u staroj prijestonici Bursi dao novac da se izgradi *Ulu džamija* („Velika džamija“) 1396. godine. Neki autori navode da je to bilo 1400. godine. Ona predstavlja savršeni primjer monumentalne osmanske arhitekture.¹³

U prvog deceniji 15. stoljeća u osmanskoj državi došlo je do kratkog

¹⁰ Андреј Андрејевић, *Алаца џамија у Фочи*, Београд, 1972. године, 12

¹¹ И. Белдичану, Почечи: Осман и Орхан, 33; А. Akgündüz, S. Öytürk, *Nepoznata osmanska država*, 37

¹² Jozef Matuz, *Osmansko carstvo*, Preveo: Nenad Moaćanin, Zagreb, 1992. године, 29; Никола Ватен, Успон Османлија (1362-1451), у књизи: *Историја Османског царства*, приредио Робер Мантран, превела с француског Ема Миљковић – Бојанић, Београд, 2002. године, 40, 41

¹³ Esin Atli, Rani period (1350-1450), у књизи: *Historija osmanske države i civilizacije*, II, Priredio: Ekmeleddin Ihsanoğu, Sarajevo, 2008. године 389

* Samakov je udaljen južno 50 km od Sofije

kulturno – civilizacijskog zastoja poslije osmanskog poraza od Timur-hana i njegove vojske kod Angore (Ankare) 27. 07. 1402. godine. Pošto je zarobio sultana Bajazita I, a već 1403. godine umro, Timur-han je dio Osmanskog carstva vratio ranijim turkmenskim emirima koji su ga podržavali, a preostali dio prepustio trojici Bajazitovih sinova prinčevima – Sulejmanu, Isi i Mehmedu, da na svojim teritorijama samostalno vladaju. Četvrti, princ Musa, koji je zarobljen sa ocem kod Angore, bio je lišen posjeda. On će tek pobjedom nad najstarijim bratom Sulejmanom, koji je vladao u evropskom dijelu Carstva, vojno pobjeđivši brata preuzeti njegove posjede i vladati od 1411. do 1413. godine. Vrijeme razjedinjenosti osmanske države od 1402. do 1413. godine je u historiji poznato pod imenom *doba interegnuma*. Taj period je završen bitkom u ravnici Čamurlua kod Samakova* 5. 07. 1413. godine. U borbi protiv princa Muse, princ Mehmed je bio pobjednik i proglasio se sultanom osmanske države.¹⁴ U narednih osam godina (1413 – 1421) vladao je kao sultan. Godinu dana kasnije (1414) u Jedrenama je završena izgradnja poznate *Eski džamije* koja po svom arhitektonskom izgledu je slična *Ulu džamiji*.¹⁵

Sultan Mehmed I je u Bursi još kao princ dao novac za izgradnju *Yeşil cami* („Zelena džamija“). Njena izgradnja je potpuno završena 1414. godine zajedno sa medresom, imaretom i *turbetom* utemeljitelja. To spajanje džamije sa drugim vjerskim i društvenim ustanovama u svojim kompleksima zovu se *külliyeye*. Bio je to novi pristup kojeg su osmanske arhitekture preuzele od Bizanta i zemalja Mediterana. Kasnije, kompleksi sa džamijom postaju središta u svim ubanim sredinama. *Prostranim građevinama oni su naglašavali legalitet vladara i svjedočili svoju posvećenost izvršavanju vjerskih i socijalnih zadataka za dobrobit islamske zajednice*.¹⁶

U vrijeme njegovog nasljednika sultana Murata II (1421 – 1451), Osmanlije su najviše pažnje posvetili vraćanju ranije vojne i političke moći države. Trudili su se da ojačaju postojeće i uvedu nove državne institucije. U tome je najviše zaslužan sultan Murat II. U odnosu na prethodnike, i kasnije nasljednike, nije bio ratoboran. Njegovi savremenici su ga doživljavali kao mudra i promišljena vladara. I najtežu situaciju znao je okrenuti u svoju korist. Zbog dokazane pravičnosti, podjednako su ga poštovali podanici, ali i neprijatelji.¹⁷ U

¹⁴ N. Filipović, *Princ Musa i šejh Bedredin*, 506-514; J. Matuz, *Osmansko carstvo*, 35, 36

¹⁵ Almut von Gladiß, Arhitektura, u knjizi: *Islamska umjetnost i arhitektura*, Urednici: Markus Hattstein and Peter Delius, Sarajevo, 2010. godine, 544, 545; Kemal Zukić, *Islamska arhitektura, slikarstvo i primijenjene umjetnosti*, knj. I, Sarajevo, 2001. godine, 469, 471; Esin Atıl, Rani period (1350-1450), u knjizi: *Historija osmanske države i civilizacije*, II, Priredio: Ekmeleddin İhsanoğlu, Sarajevo, 2008. godine, 389

¹⁶ A. v. Gladiß, Arhitektura, 545; E. Atıl, Rani period, 389-391

¹⁷ Feridun Emecen, Od osnivanja do Kučuk Kajnardže, u knjizi: *Historija osmanske države i civilizacije*, I, Priredio: Ekmeleddin İhsanoğlu, Sarajevo, 2004. godine, 23-25; H. Baren,

vrijeme sultana Murata II osmanska država je počela redovno popisivanje podanika i materijalnih sredstava. Tokom njegove trodecenijske vladavine donošeni su brojni zakoni i zakonski propisi u pitanju boljeg regulisanja administracije i vojne organizacije. Posebno su bili značajni zakoni koji su se odnosili na janjičare, kao prvu stajaću vojsku u Evropi. Godine 1424. uvodi se i institucija *šejhu-l islama* u čijoj nadležnosti su bili vjerski poslovi. Iza sebe je ostavio politički-vojno jaku i sređenu državu koja će njegovom sinu princu Mehmedu omogućiti ostvarenje osvajačkih zamisli.¹⁸ Sultan Murat II veliku pažnju posvećivao je sudstvu. Zbog toga je u historiji zapisano da *Murat je trideset godina slavno i pravedno vladao. U ratu i miru vjerno je držao zadata riječ, spreman osvetiti onoga kojeg je neprijatelj povrijedio.*¹⁹ Pored učvršćenja autoriteta centralne vlasti na teritoriji osmanske države, te uvođenja novih institucija i propisa za civilne i administrativne poslove, Osmanlije vode nove ratove sa Mletačkom republikom, Ugarskom kraljevinom, Karamanidima i Albancima u cilju ugušenja pobune protiv Skender-bega Kastriota.²⁰

Još jedna vrlo važna činjenica uticala je da ovaj period Murata II bude obilježen kulturno-civilizacijskim napretkom. I pored pažnje i mjera na jačanju autoriteta civilne vlasti i vojne moći, tokom 30-godišne vladavine Murata II izgrađeni su brojni sakralni i profani objekti. Građevinska djelatnost bila je prisutna na cijeloj teritoriji Carstva. U Manisi (Magneziji) gdje su boravili osmanski prijestolonasljednici, a koju je tokom cijelog života Murat II najviše volio, dao je da se naprave veličanstvene palate. Sa ovim sultanom započinje graditeljska djelatnost velikih objekata. U staroj i novoj osmanskoj prijestonici Bursi i Jedrenama podignute su dvije velelepne džamije. Po svojoj veličini i izgledu posebno se ističe *Uç ğereflî camî*. Ime je dobila po tri *šerefeta*. Najveći od njene četiri munare visok je 68 metara. *Po prvi put je džamija imala pravougaoni dio za molitvu razvučen po širini i širok harem u obliku pravougaonika... Takođe po prvi puta u projekat uvrštene su četiri munare, koje se podižu iz uglova harema.* Zbog toga je ova džamija postala model za džamije kasnijih sultana. Njena gradnja trajala je od 1438. do 1447. godine.²¹

Успон Османлија, 75, 85, 86, 91, 92; J. Matuz, *Osmansko carstvo*, 38-41

¹⁸ Халил Иналцик, *Османско царство, класично доба 1300-1600*, Превела: Милица Михајловић, Београд, 2003. године, 30-35; Abdülkadir Altunsu, *Şeyhülislamı*, Ankara, 1972.,1; Н. Ватен, Успон Османлија, 75

¹⁹ J. v. Hammer, *Historija*, 144

²⁰ Више о томе види: Н. Ватен, Успон Османлија, 80-90; Х. Иналцик, *Османско царство*, 30; J. Matuz, *Osmansko carstvo*, 39-41

²¹ Luca Mozzati, *Islamska umjetnost, Arhitektura, Slikarstvo, Kaligrafija, Keramika, Stakla, Tepisi*, Sarajevo/Zagreb/Beograd, 2010. године, 227 А. в. Gladiš, *Arhitektura*, 546; E. Atil, Rani period, 392

Osim džamija, Murat II dao je da se uz džamiju u Jedrenu izgradi osnovna škola (*mekteb*) i javna kuhinja za siromašne (*imaret*). U sultan Muratovoj džamiji u Jedrenima počela je sa radom i prva *darul-hadis* – kuća predaje ili škola predaje. Iste objekte je podigao i pored svoje džamije u Bursi. Sultan Murat II prvi je počeo graditi velike mostove, koji su kao i džamije nosili imena graditelja. Prvi takav most podigao je kod Erkeneja sa 17 lukova. Takođe je dao novčana sredstva da se izgradi most između Soluna (Tesalonike) i Jenišehira. Ovim mostom olakšan je prolazak putnika i robe preko močvarnog zemljišta na tom prostoru. Treći veliki most kojeg je osmanski sultan dao da se sagradi novcem iz svojih ličnih prihoda bio je most kod Ankare (Angore). U historiji je ovaj most poznat pod imenom *Balikhisar*. Mostarina koja se naplaćivala od putnika i poslovnih ljudi u visini od 3 500 dukata, već u prvoj polovini 15. stoljeća, svake godine je sa karavanima hodočasnika kao dar išla u Mekki i Medini da se pomogne sirotinja tih mjesta.²² Po ugledu na vladajućeg sultana, slično postupaju i vodeće ličnosti osmanske države. Takvo stanje ostalo je sve do smrti sultana Murata II, 4. februara 1451. godine.²³

b) Osmanska država kao regionalna sila

Novi osmanski sultan Mehmed II Fatih (1451 - 1481) preuzeo je prijesto u 21. godini života. Prva odluka bila mu je da se eliminira brata Ahmeta. Isto tako je maćehu Maru, koja nikada nije prešla na islam, sa bogatim poklonima i alimentacijom za izdržavanje poslao ocu, srpskom despotu Đurađu Brankoviću. Sa bizantskim carem Konstantinom XI i njegovom braćom Tomom i Dimitriosom, despotima Peloponeza, obnovio je mirovni ugovor. Mladi sultan Mehmed II bizantskom imperatoru obećao je za osmanskog princa Orhana, koji je bio u Konstantinopolu, davati godišnju apanažu u iznosu od 300 000 akči. Postojeće ugovore obnovio je sa Dubrovačkom republikom i drugim evropskim zemljama. U to vrijeme osmanska država je bila respektabilna sila koju su podjednako uvažavale susjedne, kao i brojne evropske i azijske zemlje. Novi osmanski sultan imao je ambiciozne planove. Glavni cilj bio mu je da oživi Carstvo svog pretka sultana Bajazita I. Želio je da tokom svoje vladavine uspostavi osmansku vlast u Evropi na teritorijama južno od Dunava, kao i da u sastav njegove države budu sve azijske zemlje zapadno od Eufrata.²⁴

Prvi i najvažniji cilj Mehmeda II bilo je osvajanje Konstantinopola (Carigrada). Na takav stav uticali su unutrašnje i vanjske okolnosti. Na unutrašnjem polju želio je slomiti moć anadolske aristokracije i porodice Čandarli, čiji su

²² J. v. Hammer, *Historija*, 144-146

²³ www. Википедија – слободна енциклопедија, Мурат II

²⁴ X. Иналцик, *Османско царство*, 34; J. Matuz, *Османско царство*, 42 -51; Н. Ваген, Успон Османлија, 93-123; E. Emecen, *Od osnivanja do Kučuk Kajnardže*, 26-31

članovi još od vremena sultana Murata I, sa kraćim prekidima, bili na položaju velikih vezira. Oni su bili predstavnici anadolske aristokracije. Na vanjskom polju, Mehmed II bojao se saveza evropskih država koje su nastojale da osvoje osmansku teritoriju na prostorima jugoistočne Evrope. Zbog toga je u blizini Konstatinije dao na evropskoj obali da se u kratkom vremenu podigne tvrđava *Rumeli hisar*. Na anadolskoj obali još krajem 15. stoljeća sultan Bajazit I je podigao *Anadolu hisar*. Tako je već prve godine svoje vladavine mladi osmanski vladar sa obje strane želio da kontroliše prolaz kroz Bosfor. Istovremeno je osmanska država preduzela i sve druge potrebne mjere za opsadu Carigrada. Ispunivši sve prethodne pripreme, a uzimajući za povod traženje cara Konstantina XI da osmanska država poveća apanažu za princa Orhana, sultan Mehmed II započeo je vojnu opsadu Konstantipolisa 6.(7.) aprila i završena osmanskim osvajanjem bizantske prijestonice 29. maja 1453. godine.²⁵ Zbog postignutog uspjeha 23- godišnji Mehmed II od savremenika dobio je naslov *Fatih* (Osvajač). Ubrzo iza ovog uspjeha, sultan je sa položaja smijenio, a ubrzo i na smrt osudio velikog vezira Halil-pašu Čandarlija. U narednom periodu raznim mjerama oduzeo je moć anadolskom plemstvu i uveo apsolutnu vladavinu. Na vanjskom polju vodio je više ratova protiv preostalih anadolskih bejluka, a na evropskom tlu napao i osvojio Peloponez (1460), sjevernu Albaniju (1464 – 1479), srpsku Despotovinu (1459) i Bosansku kraljevinu (1463). Takođe vodi ratove protiv Mletačke republike, Ugarske kraljevine i Kneževine Vlaške. U svim ratovima bio je pobjednik. To je rezultiralo novim teritorijalnim širenjima i velikim ratnim plijenom. Tako je jačala politička, vojna i ekonomska moć osmanske države. Takvo stanje ostalo je sve do smrti sultana Mehmeda 4. maja 1481. godine. Kada je umro, Mehmed II ostavio je veliku moćnu državu – Carstvo.²⁶

Vrijeme vladavine Mehmeda II Fatiha bilo je u znaku čestih ratova, teritorijalnog širenja na račun susjednih zemalja, uzdizanja osmanske države u rang respektabilne regionalne sile, ali i doba započinjanja daleko većih građevinskih radova u podizanju brojnih poslovnih i vjerskih objekata. Neposredno po osvajanju Konstantinopola, dao mu je novo ime – *Istanbul*. To dolazi od grčkih riječi **is tin polin**, a u prijevodu znači *u grad*.²⁷ Jedna od prvih sultanovih mjera bio je da Gr-

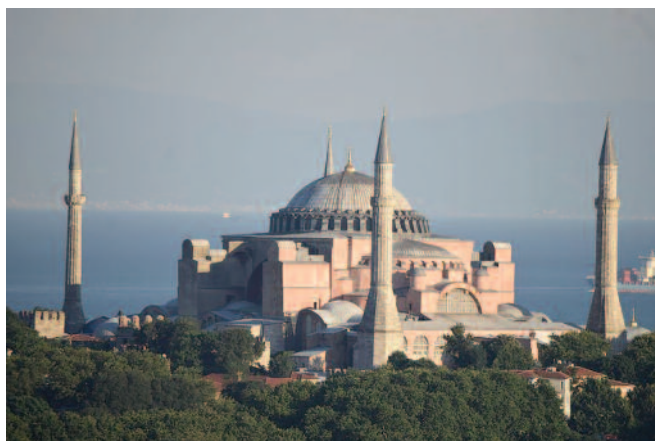
²⁵ Ismail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Cilt II, Ankara 1995., 4 Георгије Острогорски, *Историја Византије*, Београд, 1969. године, 528; Yılmaz Öztuna, *Osmanlı Devleti Tarihi*, Birinci cild, İstanbul, 1986., 99-103; Стивен Рансиман, *Пад Цариграда 1453.*, Превео с енглеског Алекса Ч. Илић, Београд, 2008. године, 165-191; X. Иналцик, *Османско царство*, 37, 38

²⁶ Feridun M. Emecen, *Od osnivanja do Kučuk Kajnardže*, 26, 27; Н. Ватен, Успон Османлија, 95-121; J. v. Hammer, *Historija*, 230; X. Иналцик, *Османско царство*, 44

²⁷ Dimitri Kicikis, *Osmanlijsko carstvo*, Prevela sa francuskog Suzana Matejić, Beograd, 1999. године, 38; J. Matuz, *Osmansko carstvo*, 44

cima zadrži Patrijaršiju na čelu sa vođom antiunijata patrijarhom Genadijem Solarisom. Prihvatio je postojeće stanje da razmirice među Grcima budu rješavane na pravoslavnim sudovima i da država garantuje slobodu ispovjedanja vjere. I Đenovljanima koji su živjeli u istanbulskom kvartu Galati, kao katolicima, priznao je njihove posjede i crkve, te im garantovao slobodu trgovine.²⁸ Kako bi uvećao značaj Istanbula kao nove osmanske prijestonice u kojoj treba da žive pripadnici svih naroda i konfesija, godine 1461. u Carigrad je doveo jermenskog arhiepiskopa Joanikija i glavnog jevrejskog rabina. Fatih za sebe je tvrdio da je u svojoj ličnosti sjedinio islamsku, turkmensku i rimsku tradiciju u jedan univerzalni suverenitet. Zbog toga je u Carigradu i doveo navedene vjerske ličnosti.²⁹ Takvom vjerskom politikom umirio je nove podanike i svima poslao poruku da želi stvoriti multi-konfesionalno carstvo.

U novoj osmanskoj prijestonici započeli su veliki građevinski radovi. Na mjestu gdje su pronađeni zemni ostaci Poslanikovog prijatelja h. Ejuba, Sultan je naredio da se na tom mjestu položi temelje Ejub džamije sa svim pratećim objektima. Vremenom je oko džamije nastalo naselje koje i danas čini veliki i znameniti kvart Ejubiju u Istanbulu.³⁰ Jedna od prvih sultanovih zapovijedi, nakon osvajanja Konstantinopola, bila je da se osmanska prijestonica iz Jedrena preseli u Istanbul i da se crkva Aja Sofija pretvori u džamiju.

Aja Sofija

²⁸ Н. Ватен, Успон Османлија, 102, 103

²⁹ Илбер Ортајли, *Најдужи век Империје*, Превод с турског и предговор Мирјана Маринковић, Београд, 2004. године, 57; Драголјуб Р. Живојиновић, *Успон Европе 1450-1789*, Нови Сад, 1985. године, 140; Х. Иналџик, *Османско царство*, 88; Н. Ватен, Успон Османлија, 122

³⁰ Ј. в. Хаммер, *Историја*, 173

Zatim je naredio izgradnju nove četiri džamije. Prva od njih je podignuta na četvrtom od sedam brežuljaka Konstatinije i nazvana je njegovim imenom – *Fatih džamija*. Njena izgradnja započela je deset godina poslije osvajanja Konstatinopola (1463), a izgrađena je sedam godina kasnije (1470). Poslije smrti sultan Mehmed II Fatih ukopan je pored ove džamije. Na velikom trgu u blizini Fatih džamije podignuto je i osam visokih škola (*medresa*). Istovremeno su uz svaku od njih, podignute propratne zgrade (*tetime*) sa 230 soba za stanovanje studenata, te kuhinja za siromašne (*imaret*), bolnica (*darüşşifa*), bolnica za duševne bolesnike (*timarhane*), kuća za smještaj putnika (*karavan – saraj* ili *han*), osnovna škola (*mekteb*), biblioteka (*kitabhane*), te javno kupatilo (*hamam*). Fatihova želja bila je da novu prijestonicu učini centrom nauke. Finansijska sredstva bila su od ratnog plijena.³¹

I u narednim godinama Mehmed II Fatih je veliki dio prihoda usmjerio u građevinsku djelatnost. Osim državnog novca i svojih ličnih finansijskih sredstava koje je davao na podizanju sakralnih i profanih objekata, tražio je i od bogatijih i moćnijih pojedinaca da i oni preuzmu inicijativu da izgrade ne samo džamije, *mesdžide* i *tekije*, nego i bazare, radionice, gostionice i kupatila. U osvojenom Konstatipolisu Fatih je zatekao uništene, još od križara iz 1204. godine, bizantske palače na Hipodromu. Zato je odlučio da na tom mjestu podigne službenu rezidenciju gdje će biti sultan, njegova porodica i najveće državne institucije. Prva Fatihova rezidencija u Istanbulu bila je zgrada, koja se zvala *Stara palata*. Podignuta je 1455. godine na mjestu starog trga Tauri na kojoj se sada nalazi Univerzitet. Taj dio Istanbula zove se Bajazit. U ovoj rezidenciji je ostao kratko vrijeme. Godine 1459. započinje izgradnja *Nove palate* na mjestu odakle se u slučaju potrebe moglo lakše braniti. Prije gradnje, na tom mjestu bila je antička bizantska akropola, na rtu koji dominira Zlatnim rogom, Bosforom i Mramornim morem. U početku se rezidencija nazivala *Yeni saray* (Novi dvor). Nešto kasnije nazvana je *Topkapi saray* (Dvorac topovskih vrata). Prostire se na površini 700 000 m². Prvi osnovni radovi su završeni do 1468., a kasnije su izgradnju novih objekata nastavili Fatihovi nasljednici sve do 1850-tih godina. U kompleks se ulazi kroz sedam kapija. Glavna kapija je *Bab-i hümayun* (Kapija vrhovnog vladara). U vrijeme Mehmedovih nasljednika je više puta dograđivana i predstavlja jednu vrstu slavoluka.³² U vrijeme vladavine Sulejmana Kanunija u Topkapi saraju izgrađena je nova kapija koja se zove Vrata mira *Bab üs-salam* (Vrata mira).³³ Svi objekti su okruženi visokim zi-

³¹ Husref Redži, *Studije o islamskoj arhitektonskoj baštini*, Sarajevo, 1983. godine, 112; A. von Gladiß, *Arhitektura*, 546, 547; J. v. Hammer, *Historija*, 233, 234

³² Жан-Пол Ру, Други видови уметности, у knjizi: *Историја Османског царства*, приредио Робер Мантран, превела Ема Миљковић-Бојанић, Београд, 2002. године, 817; A. v. Gladiß, *Arhitektura*, 562, 563; K. Zukić, *Islamska arhitektura*, 520; E. Atil, *Rani period*, 395

³³ Жил Венстејн, Управљање царством, у knjizi: *Историја Османског царства*,

dovima i kulama, vrtovima i cvijećem. Topkapi saraj je bio službena rezidencija osmanskih sultana.³⁴ Osvajač Konstantinopola je poklonio pažnju i obrazovnom sistemu, te podigao osam medresa (*semanije*) koje će biti vodeće visokoškolske obrazovne institucije sve do novopodignutih medresa u vrijeme sultana Sulejmana I.³⁵

U Fatihovo vrijeme podignuta je čuvena *Yedikule* (Sedam kula) u blizini Mramornog mora. U narednim stoljećima će se pretvoriti u zatvor. U početku se koristila za finansijsku upravu, a u slučaju opasnosti, kao sklonište. Od drugih znamenitih građevinskih objekata koji su podignuti u vrijeme vladavine sultana Mehmeda II, značajno mjesto zauzima *Kapali čaršija*. Prostire se na 47 600 metara i ima oko 4 000 dućana i 65 (61) ulicu. Cio kompleks je pokriven i zato se zove *Kapali čaršija*. Zaposleni i kupci u Kapalu čaršiju ulaze na četiri glavna ulaza koji su povezani sa brojnim okolnim ulicama.³⁶ U sklopu Kapali čaršije se nalaze džamije, *mesdžidi*, restorani, mjenjačnice i drugi objekti. Podignuta je neposredno poslije Fatihovog osvajanja Konstantinopola. Građevinski radovi završeni su 1461. godine.³⁷ Iza sultana Mehmeda II ostali su brojni profani i sakralni objekti. Za izdržavanje džamija i drugih vjerskih objekata koji su podignuti u Fatihovo vrijeme, sultan je dao da se na Galati uvakufi 260, a u drugim kvartovima Istanbula 783 dućana i radnji, ne računajući poslovne objekte u Kapali čaršiji i u njenoj blizini. Zatim je za ove potrebe uvakufio 13 hamama, brojne bojadžinice, pekare, magaze, voskarnice, radionice za cjeđenje ulja i 54 mlina. Od svega navedenog, Fatihov vakuf je imao velike prihode. Dobijeni novac išao je na održavanje džamija i drugih objekata. Samo za održavanje Aja Sofije godišnje se izdvajalo 13 000 dukata. Tako je, kako piše osmanski historičar Nešri, Fatih „stvorio Carigrad“. Dalje širenje Konstantinije, kako su ovaj grad Osmanlije i dalje nazivali, nastavljeno je i u narednom 16. stoljeću. Posebno je to bilo vidljivo u vrijeme sultana Selima I i Sulejmana Zakonodavca.³⁸

Kada je na osmanski prijesto došao sultan Bajazit II (1481 – 1512) promijenila se unutrašnja i vanjska politika. Svjestan da su česti ratovi u vrijeme Fatihove doveli oružane snage do zasićenosti, te da se nije posvećivala dovoljna pažnja novim savremenim vrstama naoružanja, kao i finansijsko opterećenje podanika, uticali su na odluku sultana Bajazita II da vodi pasivniju vanjsku politiku i da umanjiti nova teritorijalna osvajanja u odnosu na prethodnike. *Njegova je riječ bila zakon, koju podanici nisu smjeli dovoditi u pitanje*. Sultan je određivao smjernice

приредио Робер Мантран, превела с француског Ема Миљковић-Бојанић, Београд, 2002. године, 210

³⁴ Ж. Вејнстејн, Управљање царством, 209; А. в. Гладић, Архитектура, 563

³⁵ Ж. Вејнстејн, Управљање царством, 249

³⁶ А. в. Гладић, Архитектура, 562; www.putur-ist.com

³⁷ www.furaj.ba

³⁸ Х. Иналцик, *Османско царство*, 223

politike. U zadnjim godinama vladavine, oslabio je autoritet „svemoćnog sultana“. Zbog toga je nastala borba među trojicom njegovih sinova i završila se abdikacijom Bajazita II u korist najmlađeg princa Selima 1512. godine.³⁹

Vladavina sultana Bajazita II je protekla u znaku velikog prosperiteta na državnom, vojnom, privrednom i kulturnom polju, te u stabilnim i bezbjedonosnim prilikama. Posebno je to bilo vidljivo u velikim gradovima Istanbulu, Bursi i Jedirni sa brojnim džamijama, karavan-sarajima i drugim sakralnim i profanim objektima. To je doba konsolidovanja teritorija koje je osvojio otac Mehmed II Fatih. Iza sebe sultan Bajazit II ostavio je jaku centralnu vlast, vojsku, sređene finansije. Time je stvorio neophodne uslove za velika osvajanja i ulazak osmanske države u najmoćnije svjetske Carevine 16. stoljeća. Posebno je to došlo do izražaja u vrijeme Selima I (1512 – 1520) i Sulejmana Zakonodavca (1520 – 1566).⁴⁰ Kako je pisao osmanista Nikoara Beldičanu, osmanska država nije primoravala svoje nemuslimanske podanike da promijene vjeru. Dalje konstatuje: *Чињеница је да се Порта не може оптужити да је спроводила политику масовне туркизације или присилне исламизације. Свакако, она је одводила хришћане у јаничаре и претварала их у Османлије; али проценат уврштених у јаничарске јединице незнатан је у односу на број становника царства*. Iako se u Carstvu u principu isključivo poštovao *šerijat*, muslimanski vjerski zakon, zbog relativno velikog broja nemuslimanskih podanika i više monoteističkih konfesija, država je priznavala običajno pravo (*örf*) različitih etničkih zajednica koje su bile u sastavu Carstva.⁴¹

Za sultana Bajazita II znalo se da ima bliske veze sa derviškim redom *halvetija*. Iako se u islamu ne priznaju sveci, sultan Bajazit II dobio je nadimak *Veli tj. Sveti*.⁴² Iza sultana ostale su brojne džamije. Kao i njegovi prethodnici i Bajazit II je dao novac iz ličnih sredstava da se u njegovo ime podigne džamija na trećem, od sedam brežuljaka Istanbula koja je nazvana po osnivaču. Osmanski historičari su to mjesto nazvali *pupkom glavnog grada*. Građevinski radovi su trajali devet godina. Rađena je po uzoru na Aja Sofiju. Njena kupola ima prečnik od 18 metara i u mnogim detaljima podsjeća na bizantski stil. Arhitekta i majstori su veliku pažnju posvetili dekoru. I pored svog truda, sa arhitektonskog stanovišta, smatra se relativno neuspješnom građevinom. Radovi na Bajazitovoj džamiji završeni su 1505. godine.⁴³ Uz džamiju su podignuti *imaret* (javna kuhinja za siromašne) i

³⁹ J. Matuz, *Osmansko carstvo*, 52-54; X. Иналцик, *Османско царство*, 49

⁴⁰ X. Иналцик, *Османско царство*, 49, 50; J. Матуз, *Османско царство*, 54-56; 76-85; J. v. Hammer, *Historija*, 286, 536

⁴¹ Н. Белдичаниу, Организација Османског царства: *Историја Османског царства*, приредио Робер Мантран, Београд, 2002. године, 160-163

⁴² J. Matuz, *Osmansko carstvo*, 51; F. Emecen, *Od osnivanja*, 33

⁴³ Жан-Пол Ру, Османска цамија, у књизи: *Историја Османског царства*, приредио Робер Мантран, с француског превела Ема Миљковић-Бојанић, Београд, 2002. године, 803

drugi objekti. Džamija sultana Bajazita II predstavlja početak osmanskog klasičnog stila. Glavni arhitekta džamije bio je Mimar Hajrudin stariji. I u Jedrene takođe je podignuta velika džamija. Građena je od 1484. do 1488. godine. U njenom kompleksu podignut je dom za siromašne, bolnica, medresa u rangu fakulteta, te hamam i most preko Tundže sa šest lukova. Takođe u vrijeme sultana Bajazita II izgrađeni su mostovi u Hivi od devet lukova, most na Sakariji od 14 lukova i Saruhanu preko Kodosa od 11 lukova. I u drugim mjestima anadolskog i evropskog dijela osmanske države u zadnjim godinama 15. i prvim decenijama 16. stoljeća, izgrađen je veliki broj sakralnih i profanih objekata vjerske, socijalne i obrazovne namjene.⁴⁴

Tako je i u ovo vrijeme osmanska država obogaćena sa mnogim novim sakralnim i profanim objektima. Posebno će to doći do punog izražaja u 16. stoljeću.

c) Osmanska država kao svjetska velesila

Neposredno po dolasku na prijestolje, sultan Selim I (1512 – 1520) nastao je vanjsku i unutrašnju politiku svog djede sultana Mehmeda II Fatih. Nakon što je kod Čaldirana u blizini jezera Van 1514. godine pobijedio *kızılbaş* (crvenoglavce) kao najopasnije unutrašnje protivnike Carstva i Perziju, u narednim godinama osmanski vladar započinje svoju ekspanzionističku politiku na račun susjeda. Između 1514. i 1516. godine osmanska vojska osvojila je kurdska područja oko Diyarbekira, Mardina i Bitlisa, te uspostavila sultanovu vlast u bejluku Zulkadr. U narednoj 1517. godini osmanske oružane snage, predvođene sultanom, nanijele su vojni poraz Mamelučkoj državi u čijem sastavu su bili Egipat i Sirija. Neposredno iza pobjede, vlast osmanskog vladara priznali su Mekanski i većina *emira* sa Arabijskog poluotoka. Pretpostavlja se da je poslije osvajanja Egipta i Sirije sultan Selim od tadašnjeg halife Mutevekkila kojeg je iz Kaira doveo u Istanbul 1517. godine preuzeo zvanje halife koje su nosili svi njegovi nasljednici do ukidanja hilafeta 1924. godine. Osmanista Halil Inaldžik negira da je Selim I od Mutevakkila preuzeo hilafet, ali kaže da je osmanski sultan u to vrijeme u Istanbul prenio Poslanikove relikvije. Selim I počeo se smatrati zaštitnikom islamskog svijeta, što je bio vid njegove univerzalne politike. U vrijeme kada se spremao za vojne pohode na evropski kontinent iznenada je umro 15. septembra 1520. godine.⁴⁵ Iza umrlog

⁴⁴ Nijazija Koštović, *Sarajevo između dobrotvorstva i zla* (drugo dopunjeno izdanje), Sarajevo 1998. godine, 41; J. v. Hammer, *Historija*, 283; A. v. Gladiš, *Arhitektura*, 549; H. Redžić, *Studije*, 117

⁴⁵ Жан-Луј Бак Грамон, Процват Османског царства (1520-1566), у књизи: *Историја Османског царства*, приредио: Робер Мантран, превела с француског Ема Миљковић-Бојанић, Београд, 2002. године, 172; D. Kicikis, *Osmanlijsko carstvo*, 86; J. v. Hammer, *Historija*, 335; X. Иналцик, *Османско царство*, 88, 89; J. Matuz, *Osmansko carstvo*, 54-57; F. Emecen, *Od osnivanja do Kučuk Kajnardže*, 37; J. v. Hammer, *Historija*, 310-339

sultana ostalo je više građevinskih objekata, od kojih su se neki sačuvali sve do sada. Neposredno iza osvajanja Egipta, Selim I je želio da mnoge građevine koje je vidio u Kairu, budu podignute i u Istanbulu. Zbog toga je po povratku iz Egipta (Misir) ubrzao dogradnju rezidencije Topkapi saraja.⁴⁶

Umrlog sultana Selima I naslijedio je sin princ Sulejman (1520 – 1566). Bio je to 10. osmanski vladar koji je vladao u 10. stoljeću po Hidžri. Zbog toga su mnogi znanstvenici i velikodostojnici i prije nego je Sulejman stupio na prijesto, predviđali uspjeh ovog vladara koji je vladao 45 godina, 11 mjeseci i 15 dana. U toku višedecenijske vlasti, historičari su zabilježili njegove velike vojne pohode u ratovima protiv susjednih anadolskih i evropskih zemalja. Raspoložujući sa dobro organiziranim državnim aparatom i vojskom, granice carstva proširio je na površinu od 22,5 milijuna km², ne računajući vazalne države: Krim, Erdelj, Vlašku i Moldaviju.⁴⁷ U njegovo vrijeme osmanska država dostigla je vrhunac moći. Usljed velikog teritorijalnog širenja u osmanskoj državi dolazi i do teritorijalne reorganizacije. U prvim decenijama Sulejmanove vladavine na teritoriji Carstva bilo je osam, 1544. godine 11 i na kraju njegove vladavine 20-tak *ejaleta* (pokrajina). Do početka 17. stoljeća teritorija Carstva imala je 32 pokrajine.⁴⁸

*У шеснаестом веку, Порта је сматрала да има право на територијални суверенитет над Венецијом, Пољском и Хабсбуршким царством, будући да су јој ове државе плаћале данак, као и над Француском, у време када је Франсоа I од Турака тражио помоћ и с њима био у савезу.*⁴⁹ Sulejman je sa francuskim kraljem Fransoa I imao dobre političke odnose. Naročito su imali isti stav prema službenom Beču. Ta saradnja bila je veoma uspješna na privrednom, a posebno trgovačkom polju. Porta je poklanjala pažnju trgovačkim odnosima i sa drugim evropskim državama. Tako je 1536. godine veliki vezir Ibrahim-paša sklopio s Francuskom trgovačke kapitulacije, koje sultan nije potvrdio zbog brzog pogubljenja Ibrahim-paše. No, 1553. godine osmanska vlada dozvolila je engleskim trgovcima slobodnu trgovinu na teritoriji Carstva. Slični ugovori bili su i sa drugim evropskim i vanevropskim državama.⁵⁰ Time je osmanska država još više ojačala razvoj privrede i trgovačkih transakcija.

U vrijeme vladavine donešeno je više zakona koji su poboljšali i bili precizniji u odnosu na zakonske odluke ranijih osmanskih vladara, pa i Mehmeda II

⁴⁶ A. v. Gladiš, *Arhitekturam* 549

⁴⁷ J. v. Hammer, *Historija*, 515; J. Matuz, *Osmansko carstvo*, 84

⁴⁸ Ж. Вејнстеј, *Управљање царством*, 246

⁴⁹ Жан-Луј Баке Грамон, *Проват Османског царства*, приредио Робер Мантран, превела с француског Ема Миљковић-Бојанић, Београд, 2002. године, 172-184; Х. Иналцик, *Османско царство*, 167, 168; J. Matuz, *Osmansko carstvo*, 76-84; F. Emecen, *Od osnivanja do Kučuk Kajnardže*, 42, 43

⁵⁰ Х. Иналцик, *Османско царство*, 212, 13

Fatiha. Zbog toga je sultan Sulejman i dobio nadimak *Kanuni* - Zakonodavac. Na Zapadu bio je poznatiji pod imenom Sulejman Veličanstveni.⁵¹ Kao i neki sultani prije i poslije njega, Sulejman Zakonodavac znao je povremeno da se obuče u odijelo običnog spahije i ode na određena mjesta gdje se okupljalo više ljudi i sluša njihove razgovore. Tako bi neposredno bio upoznat šta i kako njegovi podanici misle o svom vladaru i državi uopće.⁵²

Uspjesi na mnogim poljima nisu se mogli pripisati samo Sulejmanu Zakonodavcu/Veličanstvenom. Za njih su zaslužne mnoge civilne, vojne i umjetničke ličnosti. Međutim, ne može mu se osporiti instinkt za moć. Imao je instinkt da imenuje *na važna mjesta državnog vrha sposobne ličnosti i pusti da dalje slobodno djeluju pod njegovim nadzorom*. To je posebno došlo do izražaja u građevinskoj djelatnosti. Zato se to vrijeme, između ostalog, naziva i *Sulejmanovom erom*. To je došlo i zbog političkog, vojnog i ekonomskog prosperiteta. U vrijeme Sulejmana Kanunija izvršene su brojne unutrašnje reformske mjere. Posebno se insistiralo na provođenju zakona i donošenju novih – pravednijih zakonskih propisa u cjelokupnoj državnoj organizaciji, te da pravo bude pouzdano i sigurno. Osmanske vlasti 16. stoljeća nastoje da običajno pravo tumače u okviru šerijatskog, stavljajući u prvi plan principe pravednosti. Osmanlije tada preuzimaju i lidersku ulogu i zaštitu nad sunitiskim svijetom, ali i *božanske misije* protiv perzijskih Safavida na istoku i kršćanskog svijeta na Zapadu.⁵³

Sultan je bio zaljubljenik umjetnosti. Oko sebe okupio je umjetnike i mislioce. Tokom višedecenijske vladavine, po njegovoj želji i sa ličnim prihodima, izgrađeni su mnogi znameniti sakralni i profani objekti. U tome su ga slijedile sve značajnije ličnosti, kao i bogatiji podanici Carstva. U jednom od zvaničnih popisa navodi se da pored sultana, članova njegove porodice i drugi državnici, *ulema* i trgovci toga vremena svojim vakufima i vakufskim objektima, uticali su na još intenzivniji razvoj Istanbula. U popisu iz 1546. godine zabilježeno je da u glavnom gradu osmanske države ima 2517 *vakufa*, a do kraja 16. stoljeća taj broj je povećan za novih 1600.⁵⁴ Navedeni podaci govore o svijesti i materijalnom stanju podanika Carstva u 16. stoljeću. Tokom navedenog stoljeća, Carigrad je bio najveća evropska metropola. U prvoj polovini 16. stoljeća imao je 400 000, a u drugoj polovini 800 000 stanovnika. Pored pripadnika starosjedilačkog romejskog (grčkog) stanovništva u grad su osmanske vlasti planski naseljavali i pripadnike drugih naroda. Među njima su bili: pripadnici turkmenskih i slovenskih naroda, Jermeni, Jevreji, Arapi i drugi narodi koji su bili podanici Osmanskog carstva.⁵⁵ U narednim decenijama

⁵¹ J. Matuz, *Османско царство*, 84

⁵² X. Иналцик, *Османско царство*, 143

⁵³ F. Емечен, *Od osnivanja do Kučuk Kajnardže*, 39

⁵⁴ X. Иналцик, *Османско царство*, 223, 224

⁵⁵ X. Иналцик, *Османско царство*, 224; Ж. Вејнстејн, *Управљање царством*, 192; D.

Istanbul se i dalje brojčano uvećavao. Tako je nakon osvajanja Sirije i Egipta, te znatnog dijela drugih arapskih zemalja 1517. godine oživjela osmanska privreda i trgovina na Sredozemlju. Po naređenju osmanskog sultana Selima Yavuz (Oštrog), brodovima iz osvojenih zemalja u Istanbul dovedeno je preko 2 000 zanatlija i trgovaca.⁵⁶ Njihovo naseljavanje je još više uticalo na razvoj privredne aktivnosti. Time je Selim I vratio sjaj i moć ovog grada iz vremena Justinijana. To je doba kada brojne građevinske objekte planski grade vrlo stručne arhitekta i majstori. Među njima najistaknutiji je bio mimar Sinan. Već u njegovo vrijeme, savremenici su ga nazivali *Da Vinči Istoka*.⁵⁷

d) Mimar Sinan

Rođen je u armenskoj porodici u blizini Kajserije 1489. a po drugima 1490. godine. U janičarski odžak uzet je 1512. godine. Kada je na Prutu, a zatim i Dunavu 1538. godine podigao mostove, skrenuo je na sebe pažnju Sultana i državnog vrha. Vremenom je postao glavni arhitekta Carstva. Njegova djela su nastala u vrijeme sultana: Sulejmana Kanunija, Selima II (1566 – 1574) i Murata III (1574 – 1595). Sa njegovim planovima diljem Carstva pravljen su brojne džamije, *turbeta* (grobnice), *hamami* (javna kupatila), *imareti* (javne kuhinje) i drugi objekti. Po sačuvanim podacima i saznanjima, njegov arhitektonski opus iznosi između 312 i 334, a po drugim podacima i oko 360 sakralnih i profanih objekata. Snaga mimara Sinana ležala je u njegovom planiranju. *U briljantno ostvorenoj urbanizaciji, kreirao je fantastične siluete koje se odlikuju moćnim kupolama i vitkim munarama – veličanstveni arhitektonski pejzaž, koji barem izdaleka ne izgleda prenatrpan*.⁵⁸

Vrijeme mimara Sinana predstavlja vrhunac osmanske arhitekture. Mimar Sinanov prvi posao bio je preobrazba džamije sultanije Haseki Hurem (1539 – 1553). Kompleks je obuhvatao džamiju, medrese, škole Kur'ana, imarete, gostionice i kuhinje za siromašne u Mekki, Medini i Jerusalimu. Sultan Sulejmanova kćer Mihri-mah, angažirala je velikog mimara na izgradnji više objekata, među kojima i džamiju u Uskudaru, na azijskoj obali Istanbula koja je završena 1548. godine. Remek djela su mu džamije: *Šahzade*, koja je izgrađena, takođe, 1548. godine. U njenoj gradnji koristio je i neke elemente iz sv. Sofije, kao i principe klasične arhitekture, te time stvorio skoro savršen spomenik koji je po veličini skromnih dimenzija. Cijela kompozicija počiva na četiri stuba sa osmougaonom osnovom. Uprkos uspjehu, poslije ove građevine Sinan je napustio centralni plan sa četiri potkupole. Osnovna vrijednost

Kicikis, *Osmansko carstvo*, 81

⁵⁶ D. Kicikis, *Osmansko carstvo*, 864; E. Emecen, Od osnivanja, 36

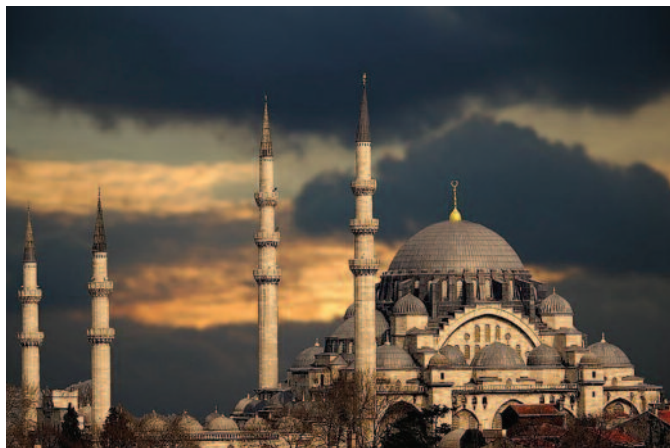
⁵⁷ J. Matuz, *Osmansko carstvo*, 84, 85; Ж. Вејнстејн, Управљање царством

⁵⁸ Husref Redžić, *Studije o islamskoj arhitektonskoj baštini*, Sarajevo, 1983. godine, 172, 175; A. v. Gladiš, *Arhitektura*, 549, 550; Ж.- П. Ру, *Османска умјетност*, 803

Šahzade džamije je u njenom konstruktivnom rješenju. Iz tog iskustva mimar Sinan će stvoriti mnogobrojne varijante za gradnju svojih kasnijih džamija.⁵⁹

Među najznačajnijim građevinama mimara Sinana je Sulejmanija džamija. Građena je od 1550. do 1557. godine. Sulejman Kanuni je lično odabrao lokaciju na padini iznad Zlatnog roga. Po Sinanovom planu i nadzoru ostavlja utisak da *израња сва у светлости и једноставности, које одаје дубоко познавање материје*. Uz džamiju se nalazi i turbe sultanije Hurem – Rokselane, žene sultana Sulejmana Kanunija. Umrula je 1558. godine. U njenom heremu je i turbe Sulejmana Kanunija po Sinanovom planu. Kupola turbeta je rebrasta i podijeljena na dva sprata.⁶⁰

Mnogi znameniti objekti iz Sulejmanove ere podignuti su i u drugim dijelovima Carstva. Među njima su džamije: Sulejman-paše u Kairu (1528), Husravija u Halepu (1544), djelo mimar Sinana i Adilija koju je 1555. godine sagradio Muhamed-paša i sultan Sulejmanova tekija i medresu u Damasku koje su građene između 1544. i 1566. godine.⁶¹

Džamija Sulejmanija

U vrijeme vladavine sultana Selima II, mimar Sinan je u Jedirnima podigao džamiju nazvanu po sultanu Selimu. Selimija džamija izgrađena je na jednom brežuljku. U odnosu na Sulejmaniju, nema *külliyе*. Njena gradnja trajala je od 1569.

⁵⁹ Ж. П. Ру, Османска умјетност, 803-807; E. Atıl, Rani period, 398; H. Redžić, *Studije*, 183, 184; K. Zukić, *Islamska arhitektura*, 488, 491; N. Košović, *Sarajevo*, 42

⁶⁰ Ж. П. Ру, Османска умјетност, 803-807; A. v. Gadiß, *Arhitektura*, 550; E. Atıl, Rani period, 398; K. Zukić, *Islamska arhitektura*, 494-495

⁶¹ Андре Ремон, Царска уметност, у knjizi: *Историја Османског царства*, приредио Робер Мантран, с француског превела Ема Миљковић-Бојанић, Београд, 2002. године, 825; A. v. Gladiß, *Arhitektura*, 552, 554

do 1574/5. godine. U njoj je mimar Sinan ugradio ukrasne dijelove koje je koristio u istanbulskim džamijama velikih vezira Rustem-paše (1560) i Mehmed-paše Sokolovića. Ovo je njegovo remek djelo ne samo po arhitekturi, nego i akustici. Po mišljenju nekih historičara umjetnosti Selimija je najreprezentativnija građevina klasičnog perioda, nesumnjivo najznačajnije djelo mimar Sinana. Nezaobilazno je i Sinanovo djelo, koje je uradio kao zadužbinu Mehmed-paše Sokolovića - čuveni most na Drini kod Višegrada (1571 - 1578).⁶²

Kada je 1588. godine umro mimar Sinan, iza njega ostale su sagrađene 84 velike džamije, 52 manje džamije, 57 škola Kur'ana (medrese), 7 čitaonica, 18 karavan – saraja, 22 turbeta (mauzoleja), 46 hanova, 35 saraja, 3 bolnice, 5 akvadukta, 8 mostova i osam skladišta, te još mnogi planovi za građevine različite namjene.⁶³ Po nekim historičarima umjetnosti i arhitektima, mimar Sinan je u višedecenijskom radu bio glavni arhitekta Carstva i brojnih sakralnih i profanih objekata. Njihov broj iznosio je između 312 i 334 objekta različite namjene.⁶⁴ Tokom višedecenijskog rada ostali su brojni Sinanovi učenici i saradnici. Mnogi od njih i sami su bili vrlo uspješne arhitekta i imali znamenita djela u mnogim mjestima osmanske države. Među njima ističu se mimar Hajrudin i Mehmed-aga.⁶⁵ Tokom polustoljetne vladavine Sulejmana Kanunija, osim sakralnih objekata, sultan je posebno bio ponosan na izgradnju vodovoda. *Vodovod ima četrdeset lukova, a zove se i vodovod četrdeset bunara, jer se ovamo (u Istanbulu – prim E.P.) dovodi voda na četrdeset lukova koje napajaju četrdeset bunara.*⁶⁶

Sulejmanova epoha zabilježila je značajne promjene u hijerarhiji osmanskih medresa. Oko džamije koja nosi sultana Sulejmana ime u Istanbulu, a koja je rađena između 1550. i 1556. godine, mimar Sinan je po vladarevom naređenju podigao i druge objekte, koji su bili u blizini, tada takođe podignute Kanunijeve četiri opće medrese. U pravilu su medrese podizane u urbanim sredinama. Najznačajnije medrese kao naučno-obrazovne institucije bile su u Istanbulu. Među njima najveći rang imala je sultan Sulejmanova medresa za *hadis* – Poslanikova tradicija, a druga medicina. I prije Sulejmanove ere, u osmanskoj državi izgrađene su u skoro svim gradovima Carstva brojne medrese. U većim gradovima bilo ih je više. Tako npr. Jedrene 1529. godine su imale 14, a Istanbul čak 95 medresa. Kako su brojne med-

⁶² Smail Tihić, *Islamska umjetnost na tlu Jugoslavije*, u knjizi: *Svijet islama, Vjera. Narodi. Kultura*, Beograd, 1979. godine, 308; Ж. П. Ру, *Османска уметност*, 809, 816; А. в. Gladiš, *Архитектура*, 555; H. Redžić, *Studije*, 143; K. Zukić, *Islamska arhitektura*, 504-508; E. Atil, *Klasični period*, 406, 407

⁶³ А. Андрејевић, *Алаца*, 12, Sa manjim korekcijama podaci su navedeni i u: [www Wikipedia.org/wiki Mimar_Sinan](http://www.Wikipedia.org/wiki/Mimar_Sinan)

⁶⁴ K. Zukić, *Islamska arhitektura*, 487

⁶⁵ H. Redžić, *Studije*, 49; www.hkv.hr. osmanski arhitekti armenskog podrijetla. htl

⁶⁶ J. v. Hammer, *Historija*, 516

rese podizale sve značajnije i bogatije ličnosti Carstva, taj broj je iz godine u godinu i u narednim stoljećima bio sve veći.⁶⁷ Zbog svega navedenog, tek je Sulejman Zakonodavac /Veličanstveni, uzeo zvanje “светског халифе”.⁶⁸

I pored brojnih uspjeha, u periodu vladavine Sulejmana Kanunija pojavili su se znaci slabosti. U to vrijeme nisu bili toliko vidljivi, kao u kasnijem periodu. Jedan od znakova opadanja moći bio je neuspjeh pokušaja dominacije nad svijetom. Poraz osmanske flote na Malti (1565) i pohod na Beč (1566) bili su prvi znaci zaustavljanja Osmanlija u centralnu Evropu i na Sredozemlju. Osvajanje Kipra 1570/71. godine bio je jedan od većih vojnih osmanskih uspjeha. No poraz osmanske flote kod Lepanta 7. oktobra 1571. godine zaustavio je sve Portine planove o Sredozemlju.⁶⁹

Na osmanskom prijestolju Sulejmana Kanunija naslijedio je jedini preostali sin Selim II (1566 – 1574). Njegova vladavina bila je u sjeni velikog vezira Mehmed-paše Sokolovića, koji je na toj dužnosti imenovan 1565. i neprekidno obavljao povjerenu mu dužnost do smrti 1579. godine. Pošto je novi sultan bio sklon lagodnom životu i drugim uživanjima, to je u državi na unutrašnjem i vanjskom polju pravi gospodar bio veliki vezir Mehmed-paša. Zahvaljujući vezirovim državnicičkim sposobnostima, Carstvo je i dalje zadržalo političku, vojnu i ekonomsku moć. Prvi uspjeh novog sultana bilo je osvajanje Kipra 1. avgusta 1570. godine. Sultan Selim II je nastojao da prikaže kao lični vojni podvig.⁷⁰ No, i pored uspješne politike sa Sokolovićem, osmanska država po prvi put na Lepantu 7. oktobra 1571. godine doživljava pomorski debakl u ratu sa Španjolskom, Venecijom i Papskom državom. Bio je to jedan od ozbiljnijih nagovještaja kasnije silazne linije Osmanlija sa svjetske scene.⁷¹

Kada je u Topkapi saraju izbio požar, mimar Sinan je tokom vladavine Selima II na ulazu Srdnje kapije s desne strane gdje su bile smještene carska kuhinja (*matbah-i amire*) i poslastičarnica (*halvahane*) izgradio nove zgrade sa više kupola iznad kojih se dižu visoki dimnjaci i koji se nadvijaju nad Mramornim morem.⁷² Zbog činjenice da je Carstvo i dalje bilo ekonomski stabilno sa velikim приходима, na cijeloj teritoriji toga vremena su podizani brojni sakralni i profani objekti. To se vidi i na primjeru ejaleta u evropskom dijelu Carstva s posebnim osvrtom na Bosnu i Bosanski ejalet.⁷³

⁶⁷ X. Иналцик, *Османско царство*, 263, 264

⁶⁸ X. Иналцик, *Османско царство*, 284

⁶⁹ X. Иналцик, *Османско царство*, 63, 64

⁷⁰ Ж.-Л. Баке Грамон, *Прогват Османског царства*, 185, 186; J. Matuz, *Osmansko carstvo*, 89

⁷¹ X. Иналцик, *Османско царство*, 63; J. Matuz, *Osmansko carstvo*, 89, 90; F. Emecen, *Od osnivanja do Kučuk Kajnardži*, 49

⁷² Ж. Л. Баке Грамен, *Прогват*, 215

⁷³ O tome vidi u drugom dijelu rada *Bosna i Bosanski ejalet*.

e) Osmanska država u zadnjim decenijama 16. stoljeća

Dolazak na osmanski prijesto sultana Murata III (1574 – 1595) praćen je novim slabostima na Dvoru i državnim institucijama. Umjesto saniranja, još više su uvećane postojeće slabosti. Međutim, one kod savremenika nisu toliko bile uočljive, zahvaljujući Mehmed-paši Sokoloviću koji je i dalje bio na čelu Porte. On je u prvim godinama sultan Muratove vladavine nastavio upravljati kao tokom cijelog perioda vlasti sultan Selima II. U tim godinama Murat III najviše vremena je posvećivao haremu i bio pod uticajem majke, žene i haremskih miljenica. Pod njihovim uticajem, sve više je Sokoloviću počeo nametati i svoje stavove. Tako je mimo mišljenja velikog vezira Carstva sultan odlučio da povede rat sa Perzijom (1578 – 1590). Dugogodišnji rat je vojno i ekonomski oslabio osmansku državu, upravo onako kako je i veliki vezir Mehmed-paša predviđao.⁷⁴

Poslije atentata i ubistva Mehmed-paše Sokolovića, stanje u Carstvu se još više pogoršalo. Sve veći je bio uticaj konzervativnih krugova koji su se protivili naučnom napretku. To je rezultiralo odlukom da se 1580. godine poruši Opservatorija u Galati koja je bila podignuta tri godine ranije (1577) sa ciljem da se isprave Ulug – begove *Tablice*. Ona je bila *једина установа те врсте у исламском свијету. Њен оснивач је био главни султанов астроном*. U vrijeme Murata III započeo je i novi rat sa Habzburškom monarhijom, koji je trajao od 1593. do 1606. godine. U historiji je poznat pod imenom *Dugi rat*.⁷⁵ To će još više pogoršati stanje u osmanskoj državi u zadnjoj deceniji 16. i prvih godina 17. stoljeća. U većoj ili manjoj mjeri znaci opadanja autoriteta centralne vlasti, vojne sposobnosti i slabljenje privrede, osjetili su se skoro u svim djelovima Osmanskog carstva.⁷⁶ I pored znakova slabosti u Carstvu se i dalje nastavlja izgradnja velikih i značajnih objekata. Znamenite džamije koje su podignute u vrijeme sultana Murata III su: džamija *Bahramija* u Halepu, koju je sagradio Bahram-paša (1583), te Sinan-pašina džamija u Damasku sagrađena 1590. godine. One su svojom veličinom i arhitektonskim rješenjem spadale u red najpoznatijih džamija Osmanskog carstva.⁷⁷

⁷⁴ Joseph von Hammer, *Historija (Turskog/Osmanskog) carstva*, knj. 2, Zagreb, 1979. godine, 128-170; J. Matuz, *Osmansko carstvo*, 90, 91; Ж.-Л. Баке Грамон, Процват Османског царства, 187

⁷⁵ Х. Иналдик, *Османско царство*, 65, 66, 279, 280; Ekmeleddin Ihsanoğlu, „Osmanske obrazovne i naučne institucije“, u knjizi *Historija osmanske države i civilizacije*, Priredio Ekmeleddin Ihsanoğlu, Sarajevo, 2004. godine, 830, 831

⁷⁶ Ж. Венстејн, Царство на врхунцу моћи, 269

⁷⁷ Андре Ремон, Царска уметност, у књизи: *Историја Османског царства*, приредио Роберт Мантран, с француског превела Ема Миљковић-Бојанић, Београд, 2002. године, 826

Poslije smrti sultana Murata III (27. 01. 1595), stanje se nije značajnije promjenilo. Naslijedio ga je sin Mehmed III (1595 – 1606). U historiji se navodi kao posljednji sultan koji se kao princ na klasičan način pripremao za položaj sultana. Ujedno, bio je posljednji osmanski vladar koji je poslije preuzimanja prijestolja naredio da mu se braća pogube. Od tada su osmanski prinčevi odlazili u tzv. *zlatni kafez*. U njegovo vrijeme stvarnu moć imala je njegova majka Safije sultan, a veliki veziri (11) su se smjenjivali brže nego u vrijeme vladavine sultana Murata III. Tokom cijele vladavine trajao je rat Porte sa Habzburškom monarhijom.⁷⁸

Od sakralnih i profanih objekata zadnjih decenija 16. stoljeća, kao znamenitije građevine bila je džamija u Uskudaru, za čiju izgradnju novac je dala sultanija Safija. Po tadašnjem običaju, uz džamiju je finansirala i podizanje medrese, te školu za predaju (hadis) na kojoj su držali pradavanja znameniti profesori. Takođe je finansirala i izgradnju mevlevijske tekije koja je podignuta na Novim vratima (*Yeni kapi*). Tekija se smatra jednom od najznamenitijih objekata te vrste u Istanbulu.⁷⁹ Iako su laskavci vladavine Mehmeda III upoređivali ovog sultana sa njegovim pretkom Fatihom zbog osmanskog osvajanja Egera i Kanjiže, znaci slabosti bili su vidljivi u državnim institucijama. Na te pojave je ukazivao jedan od najboljih mislilaca toga vremena Hasan Kafi Prušćak u djelu “Temelji mudrosti o uređenju svijeta” (*Usul al-hikam fi nizam al’alam*). On je jedan od rijetkih savremenika koji je uočio uzroke nastanka slabosti osmanske države i naveo ih, a zatim dao prijedlog kako se kriza može prevazići. Autor je djelo napisao na arapskom, a poslije sugestije prijatelja na osmansko-turski jezik. Sultanu Mehmedu III predao ga je u Istanbulu 1597. godine. Iako su sultan i druge ličnosti dali najpozitivnije mišljenje, nisu se držali Kafijevih datih preporuka.⁸⁰ Iako nije imao nekih poroka (alkohol, opij i slično) kao njegov djed i otac i držao se vjerskih propisa, u datim trenucima za određene propuste smrću je kažnjavao svoje najbliže saradnike. Između ostalih po njegovom naređenju ubijeno je 19 njegove braće i trojica velikih vezira.⁸¹ U takvim prilikama i okolnostima osmanska država ušla je u 17. stoljeće.

⁷⁸ Necdet Sakaoğlu, *Osmanoğulları'n, Ünlü Kadın Sultanları*, Istanbul, 2007., 122; X. Иналцик, *Османско царство*, 93, 327; Ж.-Л. Баке Грамон, Процвет Османског царства, 186, 197, 277; J. Matuz, *Osmansko carstvo*, 91; F. Emecen, Od osnivanja, 58, 171; J. v. Hammer, *Historija*, 128-170

⁷⁹ J. v. Hammer, *Historija*, 143

⁸⁰ Hasan Kafi Prušćak, *Izabrani spisi*, Uvod, prevod i bilješke: Amir Ljubović, Fehim Nametak, Sarajevo, 1983. godine, 19, 91-112

⁸¹ J. v. Hammer, *Historija*, 158, 159; X. Иналцик, *Османско царство*, 93; J. Matuz, *Osmansko carstvo*, 91

O poznatijim sakralnim i profanim objektima Bosne i Bosanskog ejaleta u 16. stoljeću

Poslije osmanskog osvajanja srednjovjekovne Bosanske kraljevine 1463. godine, u narednim decenijama sultanova vlast se širila i na nove teritorije. Osmanlije su u svim prilikama ostavljale postojeće stanje i običaje, koje nisu dovodile u pitanje njihovu vlast. Uporedo šire i svoju kulturu i civilizaciju. Prema popisnim defterima od sredine 15. i u 16. stoljeću, domaće stanovništvo postepeno prihvata i novu vjeru – islam. Proces prihvatanja islama domaćeg stanovništva na teritoriji Bosne i Hercegovine, te djelova susjednih zemalja koji će od 1580. godine biti u sastavu Bosanskog ejaleta, trajao je od početka uspostavljanja sultanove vlasti u drugoj polovini 15. stoljeća.⁸²

Osmanlije pored postojećih, podižu i brojne nove gradove. U tome su imali iskustva iz seldžučkog perioda (12. – 14. st.). Sa sobom donose zrele planove izgradnje svih vrsta naselja – “kasaba” i “šehera”. Osnovni princip je bio da se urbana sredina sastoji od dva dijela: poslovnog (*čaršija*) i stambenog dijela (*mahala*). Prema prihvaćenoj seldžučkoj tradiciji u čaršiji su podizane sve vrste profanih objekata: hanovi, karavan-saraji, bezistani, hamami, sahat kule, imareti, te sakralni objekti – džamije, medrese, turbeta i drugo.⁸³ Tako nastaju novi gradovi (*kasabe*) i najveće urbane sredine u rangu velegrada (*šeher*). Najpoznatiji osmanski putopisac Evlija Čelebi u drugoj polovini 17. stoljeća među većim gradovima u Bosanskom ejaletu navodi: Novi Pazar, **Tašlidžu** (Pljevlja), Foču, Mostar, Sarajevo i Banja Luku. U čaršiji su bili zanatske radnje i dućani, a mahalu je činilo naselje sa 30 do 40 kuća, sa džamijom, mektebom, pekarom, bakalskom radnjom i berbernicom.⁸⁴ Sklon pretjerivanju, Evlija Čelebi neke od navedenih gradova stavlja u rang *šehera*.⁸⁵

Period od 1463. do 1592. godine obilježen je velikom graditeljskom djelatnosti.

⁸² Nedim Filipović, Uticaj islama na bosansko-hercegovačko tlo – Islamizacija, u knjizi: Nedim Filipović, *Tasawwuf, islamski misticismizam i druge studije*, Sarajevo, 2011. godine, 40; Adem Handžić, O širenju islama u Bosni, s posebnim osvrtom na srednju Bosnu, u knjizi: *Studije o Bosni, historijski priloci iz osmansko-turskog perioda*, Istanbul, 1994. godine, 143-158; Ahmed S. Aličić, Osmanski feudalizam i širenje islama u naučnim radovima Nedima Filipovića, Okrugli sto *Naučno djelo Nedima Filipovića*, Sarajevo, 23. novembar 1999., Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Knjiga CXII, Odjeljenje društvenih nauka, Knjiga 32, Sarajevo, 2000. godine, 110

⁸³ H. Redžić, *Studije*, 86

⁸⁴ Evlija Čelebi, *Putopis, odlomci o jugoslovenskim zemljama*, Sarajevo, 1996. Godine, 265, 397, 403, 101, 213

⁸⁵ E. Čelebi, *Putopis*, 265-268, 397-399, 403-410, 469-476, 101-125 i 212-217

I u zatečenim, kao i u novim gradovima podižu se novi sakralni i profani objekti. Osim države, koja planski i finansijski doprinosi izgradnji svih vrsta građevinskih objekata, nezaoblaznu ulogu imaju i bogati pojedinci. Od objave Kur'ana u 7. stoljeću do sada, porodice (*evladijet*) i pojedinci (*srif*) dio svoje imovine zavještavaju (*uvakufljuju*) za općekorisne svrhe. Sama riječ *vakuf* nastala je od arapske *waqf*, i osmanskoturske riječi *vakıf* što znači zaklada, zadužbina. Njihov osnivač se zove *vakif*. Na teritoriji Osmanskog carstva vakufi su bili prisutni skoro u svim sredinama. Uvakufljenje je bilo prisutno od najbogatijih i najznačajnijih ličnosti do ljudi sa skromnim prihodima. Zahvaljujući vakufskim dobrima, nastala su i brojna urbana mjesta. U pravilu je to počinjalo sa podizanjem vjerskih objekata (*džamija*), a u nekim slučajevima i derviških zgrada (*tekija*). U svim mjestima gdje su podizani navedeni objekti s namjerom nastanka novih urbanih sredina, nikada ništa nije započinjalo bez unaprijed pripremljenog plana. Nijedna urbana sredina nije nastala stihijski, kako su pojedinci mislili i pisali. *Osnivanje gradova bilo je jedino rezultat državne politike, dok se vakufi javljaju kao izvršioци te politike, uslovljene javnim potrebama, najviše strategijskim i komunikacionim.*⁸⁶ U pravilu država, pojedinci i porodice uvakufjivali su: džamije, mostove, tekije, *hanikah-medrese* (u kojima su se obrazovali šejhovi i derviši), *musafirhane* (gostinjska kuća), javne kuhinje (*imareti*), hanove, bezistane, *karavan-saraje*, dućane i magaze, vodovode, česme, *šadrvane*, *sebilje*, bunarove, čatrnje, sahat-kule i *muvekithane*.⁸⁷ Tako je bilo i na prostorima sandžaka koji su od 1580. godine bili u sastavu Bosanskog ejaleta. Podizanjem brojnih sakralnih i profanih objekata osmanska država je udarala temelje podizanju novih i jačanju postojećih gradskih naselja. Tako su u Foči, Srebrenici, Travniku, Pruscu i Prozoru u vrijeme sultana Bajazita II podignute carske džamije, koje su prozване po sultanovom imenu. Isto tako je bilo i sa džamijama koje su podignute u vrijeme sultana Selima I u Knežini, Tešnju i Doboju. Najviše carskih (državnih) džamija podignuto je u vrijeme sultana Sulejmana Kanunija u: Jajcu, Banjoj Luci, Donjoj Tuzli, Bijeljini, Gradiški, Kamengradu, Obarcima, Glamoču, Drnišu, Dobrunu na Drini i Zvorniku. U Rogatici je 1573. godine podignuta džamija Selima II, kao i u Jajcu.⁸⁸

Pored države, sultana i članova njihovih porodica i druge brojne istaknute ličnosti su svojim vakufskim dobrima doprinijele da oko njihovih vakufa nastanu nove urbane sredine. Među prvima to su vakufi Gazi Isa-bega, sina mu Mehmed-bega,

⁸⁶ Adem Handžić, *Studije o Bosni, historijski prilozi iz osmansko-turskog perioda*, Istanbul, 1994. godine, 144

⁸⁷ Ahmed Mehmedović, *Upravljanje vakufima u BiH 1817-2017.*, Sarajevo, 2017. godine, 24-27

⁸⁸ Dr Ismet Kasumović, *Školstvo i obrazovanje u Bosanskom ejaletu za vrijeme osmanske uprave*, Mostar, 1999. godine, 40; Adem Handžić, O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI stoljeću, u knjizi: Adem Handžić, *Studije u Bosni, historijski prilozi iz osmansko-turskog perioda*, Istanbul, 1994. godine, 113

Čelebi, Ajas-bega, Skender-paše i sina mu Mustafa-paše, te drugih do najvećeg vakifa Bosne osmanskog perioda Gazi Husrev-bega. Oni su svojim vakufskim objektima doprinijeli nastanku Novog Pazara, Sarajeva, Rogatice, Sokoca i drugih gradova.⁸⁹ Pored Isa-bega Ishakovića u Novom Pazaru je između 1516. i 1528. godine Muslihedin Gani, poznatiji kao Mujezin hodža Al Medini sagradio Altunalem džamiju, a u drugim mjestima više profanih objekata. Ibrahim-paša je u Šarampovu kod Prijepolja sagradio džamiju 1572. godine.⁹⁰

To je vrijeme najvećeg uspona i prosperiteta. Ogromno bogatstvo dolazilo je od osmanskih vojnih osvajanja susjednih zemalja, kao i privrednog razvoja. Dio tog bogatstva išao je u razvoj islamske kulture, nauke i umjetnosti. Sve značajnije ličnosti Carstva, takmičile su se u podizanju što većih i boljih sakralnih i profanih objekata koje su u pravilu uvakufjivali. U historiji je vrijeme 16. stoljeća, a posebno vrijeme *Sulejmanove ere* poznato kao *zlatno doba Osmanskog carstva*.⁹¹ Od sredine 16. stoljeća broj vakufa se višestruko uvećao. Samo u Sarajevu tokom 16. stoljeća evidentirano je 58 vakufa, a u popisnom defteru iz 1604. godine 106.⁹²

Kada ističemo vakufe članova pojedinih porodica, posebno mjesto ima porodica Sokolović. Osim velikog vezira Mehmed-paše Sokolovića koji je u Istanbulu i drugim mjestima Carstva uvakufio brojne objekte, slično je radio i u Bosni. Njegovi vakufi u Bosni nalaze se u rodnim Sokolovićima gdje je podigao džamiju, mekteb, musafirhanu, imaret, česmu i vodovod. U Beogradu je podigao karavan-saraj sa bezistanom, Jeni-han, sebilj i česmu. Najpoznatija podignuta njegovim novcem građevina je čuveni most na Drini kod Višegrada. Kako pišu Džemal Čelić i Mehmed Mujezinović, Mehmed-paša je dao novac i za izgradnju tzv. *Vezirovog mosta* i u Podgorici, te navodno most u Žepi i Koziju ćupriju kod Sarajeva. Njegov rođak Kara Mustafa-paša je objektima koje je podigao i uvakufio bio osnivač današnjeg Rudog. Drugi rođak - Ferhad-paša Sokolović svojim vakufskim objektima doprinio da je Banja Luka uzdignuta u rang šehera i postala prvo sjedište beglerbegova Bosanskog ejaleta, te Lala Mustafa-paša koji je kao kliški sandžakbeg u Livnu podigao džamiju (1577) i osnovao bogat vakuf.⁹³ Njihove džamije su u pravilu potkupolne.

⁸⁹ Mustafa Spahić, *Povijest islama*, Sarajevo, 2008. godine, 620-625; A. Mehmedović, *Upravljanje vakufima*, 29-37

⁹⁰ Sarajevo, *fotomonografija*, Sarajevo, 1997. godine, 42; Muhedin Fijuljanin, *Sandžački Bošnjaci*, Tutin, 2010. godine, 229

⁹¹ Андрей Андреевић, *Алаца*, 8-11

⁹² Vidi: *Opširni popis Bosanskog sandžaka*, sv. I/1 i I/2, Obradio: Adem Handžić, sv. II, Obradila: Snježana Buzov, Priredila: Lejla Gazić, sv. III, Obradila: Amina Kupusović, Sarajevo, 2000. godine; I. Kasumović, *Školstvo i obrazovanje*, 58-60, 61-66

⁹³ A. Mehmedović, *Upravljanje vakufima*, 43-49; H. Redžić, *Studije*, 209, 210; M. Spahić, *Povijest islama*, 623-625

I druge osmanske ličnosti koji su se rodile na teritoriji tadašnjih sandžaka Bosanskog ejaleta su podizali brojne sakralne i profane objekte. Među najistaknutijim bili su: veliki vezir Carstva Rustem-paša, Gazi Ali-paša, Ferhad-beg Vuković – Desisalić. Oni su u Sarajevu podigli više objekata koje su uvakufili. U Foči je Hasan Nazir Čelebi podigao čuvenu Aladža džamiju (1550), imaret i turbe. Istovremeno je u ovoj kasabi deftedar Memiš Šah-beg-efendija podigao džamiju, medresu i mekteb koje je uvakufio. Podkupalne džamije su podigli i uvakufili u Sanskom Mostu Hamza-beg, u Banja Luci Sofi Mehmed-paša i Hasan-efendija Deftedar, u Mostaru hadži Mehmed-beg, poznatiji pod nadimkom Karađoz-beg, Nasuh-aga Vučjaković, Čejvan – čehaja i Derviš-paša Bajezidagić i drugi. Arhitekti su bili najpoznatiji stručnjaci, prije svega glavni arhitekta osmanske države mimar Sinan i njegovi učenici.⁹⁴

Pored bogatijih i poznatijih vakufa u mnogim mjestima su porodice i pojedinci uvakufjivali dio svoje lične imovine. Time je njihov broj bio daleko veći od navedenog. Tako je u hercegovačkom sandžaku samo Foča tokom 16. stoljeća imala 17, a Mostar 41 vakuf.⁹⁵

Džamija Aladža

⁹⁴ Dr Jusuf Mulić, *Čuprija sultana Sulejmana-hana u Mostaru, poznata kao Stari most*, Mostar, 2009. godine, 30; *Mostarske džamije*, Foto-monografija, Priredili: Hasan Eminović i Salih Trbonja Sevd, Mostar, 2009. godine, 5-253; A. Андреевић, *Алаџа џамија*, 23; A. Mehmedović, *Upravljanje vakufima*, 49-51; S. Tihčić, *Islamska umjetnost*, 310

⁹⁵ I. Kasumović, *Školstvo i obrazovanje*, 72-75

U drugoj polovini 16. stoljeća u Čajniču je bosanski i hercegovački sandžakbeg Sinan-beg Sokolović osnovao vakuf sa džamijom koja nosi njegovo ime. Podignuta je 1570. godine.⁹⁶ Sličnu džamiju u Pljevljima, koja se tada službeno zvala Tašliđa (tur. *Kamenica*), sagradio je i Husein-paša, brat Sinan-bega Boljanića. U pisanju više osmanista, orijentalista i historičara umjetnosti, vrijeme završetka građevinskih radova na Husein-pašinoj džamiji različito je datirano. U dokumentu koji je sačuvan u arhivu Husein-pašinog vakufa, a kojeg je na molbu dr S(reten) Petkovića preveo imam Husein-pašine džamije u Pljevljima Mehmed ef. Coković, džamija je izgrađena 1569. godine. Navedeni datum osporio je Vitomir Srbljanović, smatrajući da je do toga došlo na osnovu usmenog kazivanja, kao i na osnovu pisanja putopisca Evlije Čelebi. Po Srbljanovićevom mišljenju ovaj vjerski objekt počeo se graditi 1583., a završen je pred Husein-pašinu smrt 1594. godine.

Na osnovu do tada dostupnih informacija Enes Pelidija je naveo da je Husein-pašina džamija izgrađena 1570/71. godine. Sa ovim mišljenjem su se složili kao recenzenti akademik prof. dr Avdo Sućeska i prof. dr Andrej Andrejević.⁹⁷ I dr Hazim Šabanović je u *Putopisu* Evlije Čelebi u svom komentaru napisao da je Husein-paša Boljanić, kada je 993 (počinje sa 3. januarom 1583.) kada je imenovan za hercegovačkog sandžakbega *sagradio svoju džamiju i ostale mnogobrojne zadužbine*. To znači da je do navedene 1583. godine džamija bila već sagrađena, ne navodeći precizni datum njene izgradnje.⁹⁸ Drugi autori su, kako piše profesor Andrejević, ovaj datum pomjerali čak u 17. stoljeće. Zadnja pisanja o tome vraćaju ga u 60-te godine 16. stoljeća.⁹⁹ To je vrijeme kada se na cijeloj teritoriji osmanske države, grade najznamenitije džamije, kao i drugi brojni sakralni i profani objekti. Imajući sve objektivne okolnosti u vidu historičar umjetnosti prof. dr Andrej Andrejević konstatuje: *Sve nas to upućuje na zaključak da je osporeni zapis u starom rukopisu pljevaljske džamije vjerodostojan i da je Husein-paša Boljanić svoju zadužbinu zaista podigao navedene 1569. godine*.¹⁰⁰ Ovog mišljenja su Radoman Risto Manojlović i Ema Miljković.¹⁰¹

⁹⁶ A. Mehmedović, *Upravljanje vakufima*, 56-57

⁹⁷ Enes Pelidija, Behija Zlatar, *Pljevlja i okolina u prvim stoljećima osmansko-turske vlasti*, Pljevlja, 1988. godine, 27

⁹⁸ E. Čelebi, *Putopis*, 297

⁹⁹ Dr Andrej Andrejević, Pljevaljska džamija i njeno mjesto u islamskoj umjetnosti na našem tlu, u knjizi: Uzeir Bećović, *Husein-pašina džamija*, Podgorica, 2006. godine, 46, 47

¹⁰⁰ Andrej Andrejević, Pljevaljska džamija i njeno mjesto u islamskoj umjetnosti na našem tlu, *Almanah*, časopis za proučavanje, prezentaciju i zaštitu kulturno-istorijske baštine Muslimana – Bošnjaka, 9-10, Podgorica, 2000. godine, 11; Bajro Agović, *Džamije u Crnoj Gori*, Podgorica, 2001. godine, 271; M. Fijuljanin, *Sandžački Bošnjaci*, 226, 228

¹⁰¹ Радоман Ристо Манојловић, Културно – историјски споменици пљеваљског краја, 638; Ема Миљковић, Пљеваљско друштво – преображај српског трга, 127 u knjizi: *Историја Пљеваља*, Пљеваља, 2009. године

Husein-pašina džamija u Pljevljima

Osim datuma izgradnje, dugo vremena postavljalo se pitanje i njenog arhitekta, kao i ko je izvodio građevinske radove. Na osnovu dostupnih mu informacija, profesor Andrej Andrejević je mišljenja da je glavni arhitekta džamije mimar Hajrudin, jedan od najboljih učenika glasovitog mimar Sinana. Hajrudin je poznat po izgradnji čuvenog mosta u Mostaru (1566), po kome je grad i dobio ime. Prema dostupnim osmanskim i dubrovačkim izvorima toga vremena, mimar Hajrudin je boravio na teritoriji hercegovačkog sandžaka i bio zadužen za projektovanje tvrđave u Makarskoj 1568. godine. Što se tiče glavnih izvođača građevinskih majstora, to su bili dubrovački majstori. U to vrijeme, Husein-paša Boljanić nalazio se na položaju sandžakbega Hercegovačkog sandžaka. Iz tog vremena sačuvana je korespondencija između Husein-paše i Dubrovčana.¹⁰² Time je otklonjena još jedna nepoznanica vezana za vrijeme, glavnog arhitekta i izvođače radova.

Zbog toga i možemo konstatovati da je džamija Husein-paše Boljanića u Pljevljima zaista u potpunosti izgrađena navedene 1569. godine, da je njen glavni arhitekta bio mimar Hajrudin, a da su glavne građevinske poslove na ovom objektu

¹⁰² A. Andrejević, Pljevaljska džamija, 16, 17; P. P. Манојловић, Културно – историјски споменици, 638

radili dubrovački majstori. Sa njenom izgradnjom, kao i drugim vakufskim objektima Pljevlja 1576. godine postaju sjedište hercegovačkih sandžakbegova. Do tada je sjedište Hercegovačkog sandžaka bilo u Foči. Po Hazimu Šabanoviću, Pljevlja su postala sjedište hercegovačkog sandžaka 1572. godine. Na osnovu dubrovačkih dokumenata Toma Popović je utvrdio da je to bilo od 1576. godine. Od 1576. do 1833. godine, Pljevlja su bila 276 godina glavni grad Hercegovačkog sandžaka. Te godine sjedište hercegovačkog sandžakbega premješteno je u Mostar.¹⁰³ Tokom neprekidne osmanske vladavine od 1465. do 1912. godine na području grada i okolnih naselja podignuto je ukupno 26 džamija. U Pljevljima ih je bilo 9, a danas postoje i služe svojoj svrsi njih četiri (4), dok na širem prostoru od 17 opstale su još dvije (2) džamije.¹⁰⁴

Enes PELIDIJA, Ph.D.
University of Sarajevo, Professor Emeritus

REVIEW OF THE OTTOMAN STATE UNTIL THE END OF THE 16TH
CENTURY – THE MOST SIGNIFICANT SACRAL AND PROFANE OB-
JECTS OF THE BOSNIAN ELAYET

Summary

Sacral and profane objects on the territory of the Ottoman Empire are the subject of study of numerous experts of the erstwhile empire, orientalists and historians of art. Particular attention has been given to the most significant architectural objects built during the period. The basic position of these authors is that over the course of several centuries, the territory under Ottoman rule was enriched with a great number of edifices that would become part of the world cultural heritage fund. In order to better and more comprehensively present the time and conditions in which significant sacred and profane objects were erected, the first portion of the text provides a chronological and thematic review of the context of the Ottoman state until the end of the 16th century. The text lists the more significant mosques, madrassas, caravanserais, bedestens, inns, imarets, hospitals, clock towers, bridges and other structures. Their erection was conducted by the state, the Ottoman sultan, members of the ruling dynasty, persons of rank, wealthy individuals, as well as people of more modest means. Often, the structures provided the nous for the appea-

¹⁰³ Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk, postanak i upravna podjela*, Sarajevo, 1982. godine, 47; Тома Поповић, Пљевља у XVI и XVII у књизи: *Историја Пљеваља*, Пљевља, 2009. године, 142

¹⁰⁴ Више о томе види: B. Agović, *Džamije u Crnoj Gori*, 257-290

rance of towns (kasbahs and citadels), or contributed to the development of an already existing urban area. Everything was done in a planned way for the benefit of the people to whom the objects were intended. In particular, the article focuses on those persons who founded and established these sacred and profane objects until the end of the 16th century.

The second part presents the context of the Bosnian elayet that included Pljevlja, which Ottoman forces occupied in 1465. At the time, the town was no more than a medieval square. With the construction of sacred and profane objects, 16th century Pljevlja became a residential town. Further urban development begins in the second half of the 16th century. Due to these objects, which were then given in waqf by Hüseyin Pasha Boljanić (from the nearby village of Boljanić), the town grew into a larger and more significant place first of the Sanjak of Herzegovina, and then after 1580 of the Bosnian elayet. Particularly significant, due to its size, architecture, minaret height (of 47 meters), is the mosque that was built by Hüseyin Pasha in 1569 and bears his name. Its beauty and importance is remarked upon by all who wrote about Pljevlja, as well as numerous travel writers. The text offers further information on these topics. Standing as a beacon of beauty built over 450 years ago, Hüseyin Pasha's mosque is the pride and joy of the residents of Pljevlja.

Key words: Ottoman state, Bosnia, Pljevlja, Hüseyin Pasha Boljanić, Sultans, Sacral and Profane Objects.

Dr Behija ZLATAR
Orijentalni institut
Sarajevo

O PORODICI BOLJANIĆ S POSEBNIM OSVRTOM NA HUSEJN-PAŠU BOLJANIĆA

APSTRAKT: U ovom radu se na osnovu historijskih izvora i relevantne literature govori o poznatoj porodici Boljanić, čiji je rodonačelnik Bajram-aga rođen u selu Boljanići u blizini Pljevalja. Imao je četiri sina i dvije kćerke, od kojih su najpoznatiji Sinan-beg i Husejn-paša koji su vršili značajne funkcije u Bosni, Hercegovini i drugim pokrajinama Osmanskog Carstva. Članovi porodice Boljanić imali su značajnu podršku velikog vezira Mehmed-paše Sokolovića, čija je sestra Šemsa bila udata za Sinan-bega Boljanića. Zahvaljujući Mehmed-paši Sinan-beg je brzo napredovao u službi. Bio je bosanski a potom tri puta hercegovački namjesnik. Podigao je više zadužbina u Čajniču, Nevesinju, Jajcu, Banja Luci, Priboju i Cerniku.

Najpoznatiji član porodice Boljanić je Husejn-paša koji je bio hercegovački a potom bosanski namjesnik, beglerbeg u Diyarbekiru, Bagdadu, Egiptu i Bosni. Husejn-paša je iza sebe ostavio brojne zadužbine od kojih je najpoznatija džamija u Pljevljima koja i danas podsjeća na ovog vakifa. Njegove zadužbine imale su značajnog udjela u urbanom razvitku Pljevalja.

Porodica Boljanić je jedna od onih čiji su pojedini članovi imali značajnog udjela u političkom i kulturnom životu Osmanskog Carstva, Bosne posebno.

KLJUČNE RIJEČI: Porodica Boljanić, Sinan-beg, Husejn-paša, Čajniče, Pljevlja, vakuf, džamija.

Tokom cijele osmanlijske vladavine u Bosni, članovi muslimanskih feudalnih porodica predstavljali su najjači oslonac te vlasti u ovoj pokrajini. Izgrađena na timarskom sistemu, feudalna klasa će tokom stoljeća igrati vodeću ulogu u političkom i kulturnom životu zemlje, naročito najistaknutiji predstavnici ovog staleža. Podizanjem svojih zadužbina i ustanovljavanjem vakufa, oni su znatno uticali i na osnivanje i urbani razvitak gradskih naselja. Jedna od porodica koja

potiče sa ovoga tla a čiji su pojedini članovi bili istaknute ličnosti u osmanskoj administraciji, te podizanjem svojih zadužbina uticali na razvitak nekih gradova je i porodica Boljanić.¹

Rodonačelnik porodice Boljanić je Bajram-aga, rodom iz sela Boljanići udaljenom 20-ak kilometara od Pljevalja. Bajram-aga je imao četiri sina : Sinan-bega, Husejn-pašu, Ali-bega, Daut-bega i dvije kćerke Muksimu i Zilkadu. Članovi ove porodice imali su podršku velikog vezira Mehmed-paše Sokolovića, od vremena kada se njegova sestra Šemsa udala za Sinan-bega Boljanića, čime su stupili u rodbinske veze sa čuvenim Sokolovićima. U drugoj polovini XVI stoljeća naročito su se isticali Sinan-beg i Husejn-paša Boljanić koji su vršili značajne funkcije u Bosni, Hercegovini i drugim pokrajinama Osmanskog Carstva.²

Stariji Bajram-agin sin Sinan-beg (kasnije Sinan-paša) je 1562. godine imenovan na položaj bosanskog namjesnika, a onda je prema njegovoj vlastitoj želji upućen u Hercegovinu, kojom je upravljao tri puta - od juna 1563. do marta 1567., od juna do decembra 1569., i od aprila 1574. do februara 1580. godine.³ Dubrovčani su redovno slali u susjednu Hercegovinu svoja izaslanstva svakom novom namjesniku sa poklonima a i sandžakbezi su slali svoje emisare u Dubrovnik. I Sinan-beg je imao dobre veze sa susjedima Dubrovčanima o čemu svjedoče brojni podaci sačuvani u Državnom arhivu u Dubrovniku. Obasipali su ga bogatim darovima a prilikom gradnje njegovih zadužbina, upućivali su svoje graditelje i klesare. Sinan-beg je bolovao od neke teške očne bolesti pa su mu Dubrovčani često upućivali svoje ljekare da ga liječe.⁴ A kada bi dubrovački poklisari došli u Foču, onda su Sinan-begovoj ženi Šemsi donosili svilu, ogledala, sapune, mirise, nakit, najčešće korale i bisere, razne slatkiše, voće. U dubrovačkoj arhivskoj građi sačuvani su i podaci o četiri Sinan-begova sina koji su u jesen 1565. godine posjetili Dubrovnik.⁵

Sinan-beg je podigao objekte u Čajniču, Nevesinju, Jajcu, Banja Luci, Priboju i Cerniku u Slavoniji. Njegov vakuf ubrajao se među bogatije vakufe na ovim prostorima. Sinan-begova vakufnama napisana između 3. i 13. juna 1582. godine u Čajniču u vrijeme kada je Sinan-beg bio na položaju Hercegovačkog sandžaka, sačuvana je u originalu i čuva se u Gazi Husrev-begovoj biblioteci.⁶

¹ Behija Zlatar, „O nekim muslimanskim feudalnim porodicama u Bosni u XV i XVI stoljeću“, *Prilozi Instituta za istoriju, XVI*, br. 14-15, Sarajevo 1978., 81-139.

² Radovan Samardžić, *Mehmed Sokolović*, Beograd 1971., 162-163.

³ Toma Popović, „Spisak hercegovačkih namesnika u XVI veku“, *Prilozi za orijentalnu filologiju (POF), XVI-XVII/1966-67*, Sarajevo 1970., 97-98.

⁴ Isto 97.

⁵ Radovan Samardžić, *Mehmed Sokolović*, 164.

⁶ Gazi Husrev-begova biblioteka, Vakufnama Sinan-bega Boljanića br. 162 (184); „Vakufnama Sinan-beg, sina Bajram-age, iz 1582. (Salih Trako) u: *Vakufname iz Bosne i Herce-*

Iz vakufname saznajemo da je Sinan-beg bio ugledan, poštovan, dostojanstven..., da je bio oženjen Šemse-kadunom sestrom Mehmed-paše Sokolovića, koja je također uvakufila neka dobra, pa je ovaj dokument ujedno i njena vakufnama. Ona je podigla jedan most u Banja Luci na rijeci Vrbas za čije održavanje je ostavila jedno zemljište koje je kupio njen muž.⁷ U vakufnami se spominju i Sinan-begova braća Davud-beg i Ali-beg, sestre Muksima i Zilkada, kćeri Belkisa i Aiša te sin Sulejman-beg, kojeg je otac odredio za izvršioca njegove oporuke.

U Čajniču je Sinan-beg podigao *...jednu svijetlu džamiju sa visokim kubitom..., zatim mekteb u blizini džamije, ...zaviju kojoj nema slične, za konačenje putnika..., karavansaraj, 22 dućana, dvije radionice za štavljenje kože i dva mlina na rijeci Janjini.*⁸ Sinan-begova džamija bila je najljepša i najimpozantnija džamija u Čajniču, zapisao je Evlija Čelebija. *To je čista i prostrana bogomolja u kojoj su mihrab, minber i uzvišena galerija (mahfil) umjetnički izgrađeni... Ima tako skladan i visok minaret, s koga se uči ezan, da, kada je pažljivo pogleda, čovjek koji je upućen u arhitekturu ostaje zapanjen...*⁹ Iznad džamije nalazio se natpis iz kojeg se vidi da je Sinan-beg podigao džamiju da oživi svoj rodni kraj.¹⁰

Zadužbine je podigao i u selu Njegoševići, banju i karavansaraj u kasabi Cernik u sandžaku Začasna, mesdžid u kasabi Sopot u Hercegovačkom sandžaku, te karavansaraj u Priboju. U ovom gradu, na rijeci Lim podigao je i jedan most, a mostove je podigao i na rijeci Janjini u selu Međuriječje u kadiluku Čajniče. I u Jajcu je jedan mesdžid pripadao Sinan-begovom vakufu, koji je on dobio na poklon od janjičara Mustafe. Za održavanje zadužbina ostavio je bogat vakuf, brojne nekretnine kao i gotov novac.¹¹ Evlija Čelebi spominje u svome *Putopisu* i Sinan-begovu medresu, ali u vakufnami nema podataka o takvom objektu, pa je možda sagrađena kasnije.¹² Za muteveliju svoga vakufa Sinan-beg je odredio da to bude njegov brat Ali-beg, a kada on umre, odredio je da tu dužnost vrše njegovi sinovi ili unuci. Svjedoci na Sinan-begovoj vakufnami bili su ugledni zvaničnici i građani a među njima i njegov brat Husejn-beg.¹³

Sinan-beg je umro 1582. godine i ukopan je u turbetu, kojeg je za života

govine (XV i XVI vijek), Sarajevo 1985., 193-215.

⁷ Džemal Čelić - Mehmed Mujezinović, *Stari mostovi u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1998., 165.

⁸ *Vakufname iz Bosne i Hercegovine (XV i XVI vijek)*, 200.

⁹ Evlija Čelebi, *Putopis-odlomci o jugoslovenskim zemljama*, Sarajevo 1996., 400-401.

¹⁰ E. Čelebi, *Putopis*, 400.

¹¹ *Vakufname iz Bosne i Hercegovine (XV i XVI vijek)*, 197-208.

¹² E. Čelebi, *Putopis*, 401.

¹³ *Vakufname iz Bosne i Hercegovine (XV i XVI vijek)*, 215.

podigao pokraj svoje džamije, kako je to odredio u vakufnami.¹⁴ Tu je ukopana i njegova žena Šemsa-kaduna. Evlija Čelebija spominje da su preko puta džamije, pokraj Sinan-pašino saraja sahranjeni i njegovi sinovi.¹⁵

Najpoznatiji član porodice Boljanić je svakako Husejn-paša. Prirodno nadaren i sposoban, Husejn je stekao obrazovanje na dvoru a onda je zahvaljujući pomoći Mehmed-paše Sokolovića započela njegova uspješna karijera. Prvo zvanje koje je dobio bilo je subaša Popova polja.¹⁶ Nakon toga u martu 1567. godine imenovan je na dužnost hercegovačkog namjesnika. Čim je postavljen na ovaj položaj upućeni su dubrovački poslanici da mu se poklone i uruče uobičajene darove. Tokom stoljeća dubrovačka vlada i hercegovački sandžakbezi imali su izgrađene međusobne odnose koji su podlijegali određenom ceremonijalu. Kakav je protokol vladao na dvoru Hercegovačkog namjesnika govore brojni podaci sačuvani u Državnom arhivu u Dubrovniku. Dubrovačka vlada je davala precizne upute svojim izaslanicima o tome kakav će biti ceremonijal prilikom njihovog prijema kod sandžakbega. Uputstvo koje je Vlada izdala poklisarima koji su išli na poklonjenje Husejn-paši, kada je on postavljen za hercegovačkog sandžakbega u martu 1567. godine, dobar je primjer da se vidi kakav je bio ceremonijal na dvorovima hercegovačkih namjesnika. U to vrijeme sjedište Hercegovačkog sandžaka bilo je u Foči, pa su dubrovački poklisari trebali da sandžakbega potraže u Foči, ali ako ga tamo ne nađu naređeno im je da mu krenu u susret ...*da bi mu time iskazali veću ljubav*. Kada ih sandžakbeg primi u svojoj rezidenciji uz prisustvo članova divana, poslanici su trebali nakon pozdrava reći kako se ... *Dubrovnik mnogo veseli sandžakbegovom dolasku i njegovom dobrom zdravlju i da zahvaljuju Bogu što im je poslao u susedstvo čoveka tako bogata vrlinama, pravedna i čovečna. Vlada je uverena da će se njena nada ostvariti i da će on njihovoj Republici trajno ostati prijatelj i zaštitnik, a ona će sa svoje strane i prema svojim mogućnostima, nastojati da udovolji svakoj njegovoj želji*.¹⁷ Pokloni koje su Dubrovčani donijeli Husejn-paši sastojali su se od 300 dukata i raznih skupocjenih tkanina a darove su dobili i ljudi iz sandžakbegove pratnje: sandžakbegov čehaja, kapidžibaša, divanjazidžija i drugi.¹⁸

U Hercegovini se Husejn-paša zadržao do marta 1569. godine kada je

¹⁴ Mehmed Mujezinović, „Turski natpisi XVI vijeka u Bosni i Hercegovini“, *POF VIII-IX*, Sarajevo 1958., 186.

¹⁵ E. Čelebi, *Putopis*, 401.

¹⁶ E. Čelebi, *Putopis*, str. 393, bilj. 4.

¹⁷ Državni arhiv u Dubrovniku (DAD), Lettere di Levante XXX, 184; T. Popović, „Upravna organizacija Hercegovačkog sandžaka u XVI veku“, *POF XII-XIII/1962-63.*, Sarajevo 1965., 91.

¹⁸ T. Popović, „Upravna organizacija Hercegovačkog sandžaka u XVI veku“, 93.

imenovan za bosanskog namjesnika.¹⁹ Tamo je ostao tri godine, koje su najvjerojatnije bile ispunjene uspjesima, jer je iz Bosne 1572. godine upućen na viši položaj u Dijarbekir a to je beglerbeg u toj pokrajini Osmanskog Carstva.²⁰ Ni tu se nije dugo zadržao, jer je već slijedeće 1573. godine imenovan za namjesnika Misira (Egipta).²¹ Ovo imenovanje Husejn-paši je donijelo titulu vezira, jer su u to vrijeme egipatski namjesnici po pravilu bili u rangu vezira. Nakon dvije godine provedene u Egiptu na poziv Porte vraćen je u Carigrad. Slijedećih nekoliko godina u dostupnim izvorima nema podataka o aktivnostima Husejn-paše, sve do 1585. godine kada se u defteru Hercegovačkog sandžaka iz te godine Husejn-paša spominje kao beglerbeg Bagdada, što pokazuje koliko je bio poštovan kada je upućen u taj grad, u to vrijeme veoma značajan u Osmanskom Carstvu.²²

Godine 1594. Husejn-paša je ponovo upućen u Bosnu, ali ovaj put kao beglerbeg Bosanskog pašaluka.²³ U dostupnim historijskim izvorima nema mnogo podataka o djelovanju Husejn-pašinom kao beglerbega u Bosni. Sačuvano je jedno njegovo pismo u Državnom arhivu u Dubrovniku koje je on uputio iz Banja Luke Vladi Dubrovačke Republike u kome od njih traži novac za kupovinu topova koji su mu bili potrebni u ratu protiv Austrije koja je u to vrijeme bila u sukobu sa Portom.²⁴

Nepunu godinu dana Husejn-paša je proveo u Banja Luci a onda ga je 1595. godine naslijedio Smail-paša, zvani Arpad.²⁵ Nakon toga odlazi u Budim i od tada nema više podataka o njegovom životu. Najvjerojatnije je umro krajem XVI ili početkom XVII stoljeća jer se više ne spominje u izvorima.²⁶

Husejn-paša je iza sebe ostavio brojne zadužbine, od kojih je najpoznatija džamija u Pljevljima, koja i danas podsjeća na svoga utemeljitelja. Podigao je 1570. godine u vrijeme kada je bio beglerbeg u Dijarbekiru, što se vidi iz deftera Hercegovačkog sandžaka iz te godine: „Husejn-paša, sadašnji beglerbeg Dijarbekira, po-

¹⁹ T. Popović, „Spisak hercegovačkih namesnika u XVI veku“, str. 97; Toma Popović, *Turska i Dubrovnik u XVI veku*, Beograd 1973., 252.

²⁰ Istanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) TD No 654 :“Husejn-paša sadašnji beglerbeg Dijarbekira“

²¹ Safvet-beg Bašagić, *Znameniti Hrvati, Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj Carevini*, Zagreb 1931., 28.

²² Ankara, Tapu ve Kadastro, Opširni defter Hercegovačkog sandžaka iz 1585. godine, br. 8, fo. 197.

²³ Behija Zlatar-Enes Pelidija, „Prilog kulturnoj istoriji Pljevalja osmanskog perioda-zadužbine Husejn-paše Boljanića“, *POF*, 34, Sarajevo 1985., 117.

²⁴ DAD, Acta Turcarum, I-XC, dok. 857.

²⁵ S.Bašagić, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine*, 50-51.

²⁶ Isto, 50.

digao je džamiju u kasabi Tašlidža“.²⁷ *Ona je kao kakva carska džamija...* zapisao je 1697. godine Evlija Čelebija zadivljen njenom ljepotom,²⁸ pa se pretpostavlja da je projektovao poznati graditelj tog vremena Mimar Hajrudin, koji je i projektant Starog mosta u Mostaru. U izgradnji Husejn-pašine džamije učestvovali su i dubrovački majstori.²⁹ Ova džamija po svojoj arhitekturi i unutrašnjoj dekoraciji spada među značajnije objekte islamske arhitekture na ovim prostorima. Okolo džamije formirala se mahala koja je 1585. godine brojala 79 kuća: *Mahala časne džamije Husejn-paše, namjesnika Bagdada*.³⁰

Husejn-pašina vakufnama o osnivanju njegovih zadužbina nije se sačuvala, ali na osnovu nekih drugih dokumenata zna se da je osim džamije podigao još neke objekte, među kojima je karavansaraj, medresa, imaret, hamam, mekteb, han, kameni most. Kao i pri gradnji Husejn-pašine džamije i na ostalim njegovim zadužbinama radili su dubrovački majstori.³¹ Za održavanje svojih zadužbina ostavio je značajna vakufska dobra koja su se nalazila na teritoriji Pljevaljskog kadiluka.³²

Zadužbine Husejn-paše Boljanića imale su značajan uticaj na urbani razvoj Pljevalja. Ranije je to bilo manje naselje a kada je Husejn-paša dobio odobrenje od sultana Selima II da započne sa podizanjem svojih zadužbina, fermanda se u tom mjestu održava sedmični pazar i odluku o muafijetu tj. oslobođanju stanovništva od redovnih i vanrednih nameta, Pljevlja su dobila status kasabe.³³ Na intenzivniji razvitak ovog grada, uticala je i činjenica da je ovaj grad od kraja 1576. godine postao i sjedište Hercegovačkog sandžaka.³⁴ U novoosnovanom sjedištu Hercegovačkog sandžaka, Husejn-paša je podigao i svoj dvor, gdje su pored sandžakbega, njegove porodice i rođaka boravili i njegovi najbliži saradnici, svita, vojne stariješine...³⁵ Tu je primao i brojna izaslanstva, Dubrovčane posebno. Nema podataka o tome kako je izgledao pašin dvor u vrijeme kada je Husejn-paša bio hercegovački sandžakbeg, ali sačuvao se je opis dvora iz druge polovine XVII sto-

²⁷ Istanbul, BOA, TD No 654. Fo. 35.

²⁸ E. Čelebi, *Putopis*, str.393-395.

²⁹ Andrej Andrejević, *Islamska monumentalna umetnost XVI veka u Jugoslaviji, Kupolne džamije*, Beograd, 1984., 52.

³⁰ *Opširni katastarski popis za oblast Hercegovinu iz 1585. godine*, Dešifrirao i sa osmansko-turskog preveo i naučno obradio Ahmed S. Aličić, Dobra knjiga, Sarajevo 2014.

³¹ T. Popović, „Pljevlja u XVI i XVII veku“ u: *Istorija Pljevalja (ur. Slavenko Terzić)*, Opština Pljevlja, 2009., 142.

³² Milan Vasić, „Gradovi pod turskom vlašću“, *Istorija Crne Gore*, Titograd 1975., 518.

³³ E. Pelidija - B. Zlatar, *Pljevlja i okolina u prvim stoljećima osmansko-turske vlasti*, 35-36.

³⁴ T. Popović, „Kada je sedište Hercegovačkog sandžaka premešteno iz Foče u Pljevlja“, *POF X-XI/1960-61*, Sarajevo 1961., 271.

³⁵ T. Popović, „Upravna organizacija hercegovačkog sandžaka u XVI veku“, 98.

ljeća kada je kroz Pljevlja prošao Evlija Čelebi. Prema njegovom opisu dvor je imao dvadeset soba, dvoranu za vijećanje, divan han, više sala itd.³⁶

Evlija Čelebi spominje u svome *Putopisu* da je Husejn-paša podigao džamiju u Prijepolju, ne precizirajući o kojem Husejn-paši je riječ. Prema mišljenju Hazima Šabanovića riječ je o Husejn-paši Boljaniću.³⁷

U dostupnim izvorima nema podataka o Husejn-pašinim potomcima, izuzev o jednom, a to je Džafer-beg Boljanić, kojeg spominje Evlija Čelebi u svome *Putopisu*, čiji odžak je on zapazio u okolini Pljevalja.³⁸

Porodica Boljanić jedna je od onih čiji su pojedini članovi imali značajnog udjela u političkom i kulturnom životu Osmanskog Carstva. Obavljali su značajne funkcije u osmanskoj administraciji, a podizanjem svojih zadužbina značajno su uticali na urbani razvoj nekih gradova, Pljevalja i Čajniča posebno.

Behija ZLATAR, Ph.D.

Oriental Institute of the University of Sarajevo, Principal Research Fellow

ON THE BOLJANIĆ FAMILY, WITH PARTICULAR FOCUS ON HÜSEYN PASHA BOLJANIĆ

Summary

This text draws on historical sources and relevant literature to present the famous family Boljanić, whose initiator was Bajram Aga, born in the village of Boljanići, near Pljevlja. He had two daughters and four sons, of whom the most famous are Sinan Bey and Hüseyin Pasha who held prominent positions in Bosnia, Herzegovina and other parts of the Ottoman Empire. Members of the Boljanić family had significant support of the Great Vizier, Sokollu Mehmed Pasha, whose sister was married to Sinan Bey Boljanić. Thanks to Mehmed Pasha, Sinan Bey advanced quickly in government service. He was appointed first the Bosnian, and then three times the Bey of Herzegovina. Sinan Bey erected a number of buildings in Čajnič, Nevešnje, Jajce, Banja Luka, Priboj and Cernik. The best-known member of the Boljanić family, however, Hüseyin Pasha was first the Herzegovina and then Bosnian administrative head, and held governorships in Diyarbekir, Baghdad, Egypt and Bosnia. Hüseyin Pasha left behind numerous buildings, the most famous of which is the mosque in Pljevlja, a reminder of his waqf. His buildings had a significant role in the

³⁶ E. Čelebi, *Putopis*, 397.

³⁷ E. Čelebi, *Putopis*, 394.

³⁸ E. Čelebi, *Putopis*, 399.

urban development of Pljevlja. The Boljanić family members had significant roles in the political and cultural life of the Ottoman Empire, in particular Bosnia.

Key words: Boljanić family, Sinan Bey, Hüseyin Pasha, Čajniče, Pljevlja, Waqf, Mosque.

Izvori i literatura:

- Istanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tapu defter, No 654
Ankara, Tapu ve kadastro, No 8, Opširni defter Hercegovačkog sandžaka iz 1585.
Državni arhiv u Dubrovniku, Acta Turcarum, I-XC, dok. 857.
Državni arhiv u Dubrovniku, Lettere di Levante XXX, 184.
Gazi Husrev-begova biblioteka, Vakufnama Sinan-bega Boljnića br. 162 (184).
Opširni katastarski popis za oblast Hercegovinu iz 1585. godine, Dešifrirao i sa osmansko-turskog preveo i naučno obradio Ahmed S. Aličić, Dobra knjiga, Sarajevo 2014.
Andrejević, A., *Islamska monumentalna umetnost XVI veka u Jugoslaviji*, Beograd, 1984.
Bašagić, S., *Znameniti Hrvati, Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj Carevini*, Zagreb 1931.
Čelić, Dž-Mujezinović, M., *Stari mostovi u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1998.
Čelebi, E., *Putopis-Odlomci o jugoslovenskim zemljama*, Sarajevo 1996.
Pelidija, E.- Zlatar, B., *Pljevlja i okolina u prvim stoljećima osmansko-turske vlasti*, Pljevlja 1988.
Popović, T., „Kada je sedište Hercegovačkog sandžaka premešteno iz Foče u Pljevlja“, *POF X-XI, 1960-61.*, Sarajevo 1961., 267-271.
Popović, T., „Spisak hercegovačkih namesnika u XVI veku“, *POF XVI-XVII/1966-67*, Sarajevo 1970. 93-99.
Popović, T., „Upravna organizacija hercegovačkog sandžaka u XVI veku“, *POF XII-XIII/ 1962-63.* 75-120.
Popović, T., „Pljevlja u XVI i XVII veku“, u: *Istorija Pljevalja*, (ur: Slavenko Terzić), Opština Pljevlja 2009., 133-146.
Samardžić, R., *Mehmed Sokolović*, Beograd 1971.
Vasić, M., „Gradovi pod turskom vlašću“, *Istorija Crne Gore*, Titograd 1970.
Zlatar, B., „O nekim muslimanskim feudalnim porodicama u Bosni u XV i XVI stoljeću“, *Prilozi Instituta za istoriju, XVI, br. 14-15*, Sarajevo 1978., 81-139.
Zlatar, B. - Pelidija, E., „Prilog kulturnoj istoriji Pljevalja osmanskog perioda-zadužbine Husejn-paše Boljanića“, *POF, 34*, Sarajevo 1985.

Prof. dr Ema MILJKOVIĆ
Univerzitet u Beogradu
Filološki fakultet
Katedra za orijentalistiku

DOPRINOS HUSEJIN-PAŠE BOLJANIĆA RAZVOJU PLJEVALJA KAO
URBANOG CENTRA – O GRADOVIMA ORIJENTALNOG TIPA KAO
CENTRU EKONOMSKOG I KULTURNOG ŽIVOTA OSMANSKOG
CARSTVA*

APSTRAKT: Tokom prvog veka vladavine Osmanlija na prostorima Hercegovačkog sandžaka, kome su pripadala Pljevlja (osm. Tašlica), vidljivi su koraci razvoja ovog grada. Kada je u Pljevlja 1576. godine preseljeno sedište hercegovačkog sandžak-bega, taj događaj je bio najrečitije svedočanstvo o razvoju ovog naselja u naselje orijentalnog tipa. Istovremeno, svi stanovnici Pljevalja, hrišćani i muslimani bivaju nagrađeni fiskalnim olakšicama, zahvaljujući angažovanju Husein-paše Boljanića kod sultana Selima II (1566-1574). U defteru iz 1570. godine ubeleženo je da „svi oni koji stanuju u toj kasabi, nakon što oni između njih koji se bave zemljoradnjom plate posjedniku zemlje ušur na zemlju koju siju i žanju – oslobođeni su i oprošteni svih obaveza, divanskih nameta, poreza i džerahorluka...“.

Tada je doneta i odluka da se stanovništvo Pljevalja oslobađa plaćanja redovnih i vanrednih nameta (*muafijet*), povlastica predviđena za stanovništvo kasaba na teritoriji čitavog Osmanskog carstva. Upravo to je uticalo da stanovništvo iz okolnih sela, ali i udaljenijih mesta, počne proces intenzivnijeg naseljavanja Pljevalja, kao i njegov razvoj kao administrativnog i političkog centra.

KLJUČNE RIJEČI: Pljevlja, Šeher, Grad orijentalnog tipa, Husein-paša Boljanić, Povlastice

* Za pisanje ovog rada korišćeni su delovi studije: E. Миљковић, „Пљеваљско друштво – преображај српског трга у османску касабу“, У: Историја Пљеваља, Пљеваља 2009, 89-131.

Podela naselja na urbana i ruralna stara je gotovo koliko i istorija civilizacije. Razlike se mogu uočavati u tipologiji naselja i gradskog i seoskog tipa, kao i načinu njihovog organizovanja i funkcionisanja.

Gradska naselja orijentalnog tipa počinju da se uspostavljaju sa jačanjem vlasti dinastije Omajada (651-750), ali jačaju sa usponom dinastije Abasida (750-1258).

Orijentalni gradovi čije je ustrojstvo uslovljeno principima islamskih vrednosti imali su svoju specifičnu organizaciju i infrastrukturu. Život u gradu bitno se razlikovao od onog na selu. Dok je na selu običajno pravo i tradicija imalo velikog značaja u svim oblicima društvenog života, život u gradu se po pravilu odvijao u skladu sa *šerijatom*, koji je regulisao forme trgovinskih ugovora, limite profita, odnose između muževa i žena i podelu imovine, mada nije bio jednako precizan po svim pitanjima, ali su često u krivičnim sporovima, naročito tamo gde je ugroženo dobro države presuđivali sami vladari. (Inaldžik, 1974) (Hiti, 1968) (Hurani, 2016)

Sudije *kadije* koje su sprovodile šerijat obučavane su u posebnim školama *medresama*. Bitno je napomenuti da je veći značaj na sudu imalo usmeno svedočenje nego pisano ali je svedok (ili grupa svedoka) morao da bude pouzdan. (Inaldžik, 1974) (Hiti, 1968) (Hurani, 2016)

Kadija je bio centralna ličnost u životu grada, koji nije samo sprovodio pravdu, već je bio odgovoran i za raspodelu imovine posle smrti u skladu sa pravom o nasleđivanju, a mogao je imati i dodatna ovlašćenja koja bi mu dodelio vladar. Pored kadije, u pravnim pitanjima konsultovan je muftija, koji je izdavao fetve. (Inaldžik, 1974) (Hiti, 1968) (Hurani, 2016)

Oni koji su predavali, tumačili ili sprovodili pravo i pravdu, zajedno sa onima koji su se bavili drugim verskim dužnostima (vodili molitve, držali propoved petkom) činili su poseban sloj koji se naziva *ulema*, čuvari sistema zajedničke vere, vrednosti i delovanja. (Inaldžik, 1974) (Hiti, 1968) (Hurani, 2016)

Ulema nije bila jedinstvena društvena grupa, i ona je imala svoj viši sloj koji su činili sudije najznačajnijih sudova, učitelji u višim školama, propovednici u najznačajnijim džamijama. Pripadnici uleme bili su blisko povezani sa drugim pripadnicima više klase, bogatim trgovcima i najznačajnijim zanatlijama; između ovih grupa sklapali su se brakovi, i oni su zajednički kontrolisali bogatstvo grada. (Inaldžik, 1974) (Hiti, 1968) (Hurani, 2016)

Vakuf (arap. *فقو*, *awqāf*; tur. *vakıf*) kao institucija je bila izuzetno značajna za razvoj urbanih naselja. Vakuf je zadužbina osnovana po propisima šerijatskog prava. Može se osnovati u pobožne, prosvetne i humanitarne svrhe. Osnivač (vakif) sam određuje u zadužbenskom pismu (vakufnama) cilj svoga vakufa i upravnika (mutevliju). Pravo upravljanja osnivač obično zadržava za sebe i svoje potomke ili određuje mutevliju starešinu određene porodice, tako da je ta funkcija nasledna. (Begović, 1963)

Vakufsko dobro je, po šerijatskom pravu, neotuđivo i neprenosivo. Od toga

se tokom vremena odustalo izdavanjem vakufskih dobara u zakup. Vakufi su osnovani u jugoslovenskim krajevima, pod Osmanlijama počev od XV veka. To se činilo najčešće za verske i versko prosvetne potrebe: džamije, škole (mejtefe, mektebe i medrese), biblioteke, ustanove za vršenje obreda pojedinih derviških redova (tekije). Bilo je dosta slučajeva da su se vakufi osnivali i za druge svrhe - podizanje prenoćišta (musafirhane i karavan saraji), kuhinje za ishranu putnika, siromašnih, učenika i vakufskih službenika (imareti), građenje javnih kupatila (hamama), mostova, sahat-kule, vodovoda, česama (šadrvana), podizanje bolnica i grobalja, građenje hanova, tržnih centara (bezistani), zanatskih radnji i stambenih zgrada. Mnogi vakufi služili su za potrebe svih stanovnika, bez obzira na njihovu versku pripadnost, kao konačišta, kuhinje, javna kupatila, vodovodi, česme, mostovi, bolnice, tržni centri. (Begović, 1963.)

Treba napomenuti da su vakufi u svim islamskim državama i civilizacijama odigrali važnu ulogu u urbanom razvoju pošto su putem vakufa izgrađeni skoro svi objekti od javnog značaja u pojedinim naseljima. (Detaljnije videti: Fotić, Uloga vakufa u razvoju orijentalnog grada: beogradski vakuf Mehmed-paše Jahjapašića, 1992.)

Tesna veza religije, morala i prava u šerijatskome pravu ogleda se i u tome što se ne može uvakufiti imovina stečena na nepošten način. Recimo, u vakuf se ne bi mogle dati stvari stečene nasiljem, prevarom i kockom. Često se u poveljama o osnivanju vakufa (vakufnama) izričito kaže da je dobrotvor to dobro stekao na dozvoljen način i da ga izdvaja od svog čistog imetka. (Begović, 1963)

I

Sa osmanskim osvajanjem nekadašnjih jugoslovenskih prostora, razvoj grada orijentalnog tipa započinjao je obično dve do tri decenije po osvajanju mesta, u zavisnosti u prvom redu od postignute sigurnosti u odbrani od neprijatelja i brzini širenja islama. Razvitak osmanskog grada na Balkanu, predstavljao je ili nastavak urbanog razvoja zatečenih varoši, ili formiranje, na drugim mestima, novih gradova, zavisno od novonastalih privrednih, komunikacionih, strategijskih i drugih uslova. U slučaju nastavljanja izgradnje kasaba¹ na osnovama srednjovekovnih hrišćanskih

¹ Gradska naselja u Osmanskom carstvu delila su se na otvorena i utvrđena mesta. Otvoreno gradsko mesto moglo je biti, u zavisnosti od tipa, varoš, kasaba ili šeher. Sva mesta sa statusom kasabe morala su da ispune tri osnovna uslova: 1) da imaju stalno naseljeno muslimansko stanovništvo, 2) da postoji najmanje jedna džamija u kojoj se redovno obavlja molitva pet puta na dan, a petkom džuma i 3) da postoji stalni sedmični pazarni dan. Dobijanjem statusa kasabe stanovništvo se oslobađalo rajinskog položaja. Detaljnije o tipovima naselja u Osmanskom carstvu videti: X. Шабановић, *Турски извори за историју Београда*, књ. I, св 1, XXVII; E. Pelidija, B. Zlatar, *Pljevlja i okolina u*

varoši, te varoši su postajale periferni deo novog orijentalnog grada, kao hrišćanska mahala, koja se postepenim prelaskom njenih stanovnika na islam, sve više smanjivala. Ukoliko je zatečena varoš imala jaču ekonomsku bazu (rudnik), utoliko je širenje islama, odnosno preobražaj varoši u grad osmanskog tipa tekao sporije. Takvi gradovi se tokom celog osmanskog perioda nisu razvili u značajne kasabe. Međutim, novi gradovi koje su Osmanlije podizali, na mestima sitnih trgova i seoskih naselja, razlikovali su se po svom bržem razvoju i bivali su gotovo od početka naseljavani monolitnim muslimanskim stanovništvom. (Miljković, 2009)

Zavođenjem osmanske vlasti, bio je dakle zaustavljen dalji razvoj hrišćanskih varoši, koje postaju sporedni delovi relativno brzo razvijenih gradova osmanskog tipa, u kojima se hrišćansko stanovništvo postepeno smanjivalo, usled prelaženja na islam. Broj muslimanskog življa u gradskim središtima u početku se povećavao u prvom redu doseljavanjem turskog stanovništva iz istočnih oblasti Rumelije, gde se više od pola veka ranije nego u srpskim zemljama ustalila osmanska vlast i razvili gradovi. Doseljenici su prevashodno bili vojno-administrativni službenici, verski dostojanstvenici ili izučene zanatlije. (Kocić, 2010)

Ali, taj proces doseljavanja se završava u prvoj polovini XVI veka, kada počinje masovniji prelazak doseljenog domaćeg stanovništva na islam.²

II

Na našim prostorima, Pljevlja predstavljaju odličan primer prerastanja hrišćanskog srednjovekovnog trga u orijentalni šeher (najviši rang gradskog naselja u Osmanskom carstvu).

Dugotrajni ratovi za uspostavljanje osmanske vlasti u Pljevljima i okolini koji su šezdesetih i sedamdesetih godina XV veka, kao i opsade i osvajanja utvrđenih naselja ostavili su negativne posledice na razvoj gradova i gradski život. (Vasić, 1975, 504)

U prvim godinama uspostave osmanske vlasti veoma je izražena pojava napuštanja ovih područja u unutrašnjosti Carstva, te su begunci iz trgova i gradova od Osmanlija tražili utočište u primorskim gradovima, pa čak i u sigurnijim dalmatinskim i prekomorskim mestima. Većina Pljevljaka koja se odlučila da

prvim stoljećima osmansko-turske vlasti, Pljevlja 1988, 35.

² Detaljnije videti: A. Handžić, *O gradskom stanovništvu u Bosni u XVI vijeku*, Prilozi za orijentalnu filologiju 28-29, Sarajevo 1980, 247-257. O uništavanju srpskih srednjovekovnih gradova tokom XV veka, detaljnije videti: D. Kovačević Kojić, *La destruction des villes serbes au XVe siècles*, Stadtzerstörung und Wiederaufbau, Zerstörung durch die Stadtherrschaft, innere Unruhen und Kriege, band 2, Bern, Stuttgart, Wien, 2000., 179-189.

napusti svoja naselja potražila je sklonište u Dubrovniku.³

I pored izuzetno teških okolnosti većina gradova uspjela je do opstane, preživjeti poremećaje nastale ratovima i osvajanjima, te da svoj razvoj zasnuje na novim uslovima. (Vasić, 1975, 504)

Prerastanje Pljevalja u naselje orijentalnog tipa počinje sa definitivnom uspostavom osmanske vlasti u ovoj oblasti sedamdesetih godina XV veka.⁴

Dolaskom Osmanlija Pljevlja ne gube svoj ranije stečeni ekonomski, a dobijaju veći politički značaj. Pljevaljski kraj, kao i čitava oblast Polimlja i Potarja sve do kraja XV veka pokazuju izuzetan ekonomski polet, pa Bogumil Hrabak čak

³ U dubrovačkom arhivu sačuvan je dokument od 29. maja 1466. godine koji potvrđuje da se izvestan broj Pljevljaka pred najездом Osmanlija sklonio u Dubrovnik. Naime, pred dubrovačkim sudom pojavio se neki Radić iz Pljevalja u tužbi protiv Jakoba i Petra Bogavčića, navodeći da su mu pomenuta braća dužna 60 dukata i da njihova majka Jeluša drži u svojoj kući mnoge njegove stvari, kao odela, razne tučane i bakarne lonce, kao i drugo pokućstvo. Međutim, ovaj drugi iskaz nije mogao biti potvrđen. Б. Храбак, *Прошлост Пљеваља по дубровачким документима до почетка XVII стољећа*, Историски записи, година VIII, књига XI, Титоград, 1955, 17.

⁴ Već je ukazano na širi značaj sačuvane vakufname Kara Mustafa-paše Sokolovića o osnivanju grada Rudo. Principi o osnivanju kasabe Rudo, navedeni u ovom dokumentu sasvim izvesno mogu se primeniti i na Pljevlja. U dokumentu se precizira: „Pošto je na jednoj strani mezre poznate pod imenom Rudo u nahiji Polimlje područnom kadiluku Foče u Hercegovačkom sandžaku, a koja je blizu plemenitom mjestu njegova rođenja i njegovoj porodičnoj lozi, rijeka Lim a na drugoj strani rijeka Krupa, i pošto je to mjesto prolaza i prelaza, te u svaki čas i u svako vrijeme tu prolaze i prelaze putnici i prolaznici, a to je mjesto daleko i od grada, te pošto postoji krajnja potreba da se na tom mjestu izgradi most i da ono postane kasaba, to je srećom i napretkom ovjenčani, moćni i uzvišeni sultan svijeta i vladar zemlje i vremena dodijelio mulk, kao jedan od svojih uzvišenih darova, pomenutu opisanu mezru rečenom mirilivi svijetlog uma i darovana mu je carska mulknama...Pošto je uvakufio kao šerijatski ispravan vakuf i kao jasno i validno zavještanje pomenute razne zgrade i brojna potkrovlja sa svim što im pripada, ...on je ostalo zemljište spomenute mezre zavještao stanovnicima kasabe uz određeno plaćanje odsjekom. Pomenuto mjesto postalo je kasaba. Prolazna taksa, tržna taksa, nijabet (taksa za prekršaje i zločine), sudska pozivna taksa, taksa za tržni nadzor, djumruk, taksa za vosak, ovčarina i ladjarina koji se pobiru na njenom trgu dati su u mulk ovom iskusnom i dobročiniteljskom mirilivi i on je sultanskom ispravom o davanju u mulk i vladarskom darovnicom ušao u posjed ovog mulka. Nakon toga je uvakufio na ispravan šerijatski način i kao jasno i validno zavještanje pomenuti trg sa svim navedenim pristojbama i sa određenim zakupom od parcela koje su raspodijeljene ljudima kasabe za njihovo stanovanje, za podmirenje potreba i nužnih stvari...“. *Vakufnama Kara Mustafa-paše Sokolovića iz 1555. godine o osnivanju grada Rudo*, priredio Nedim Filipović, /U:/ Spomenica prve proleterske brigade, Rudo 1971, 173-174.

konstatuje da ova oblast krajem XV veka pokazuje jaču ekonomsku bazu, nego za vreme domaće feudalne vlasti. (Hrabak, 1955, 25)

Gradovi i trgovi, kao što je to bio slučaj i sa Pljevljima, imali su svoj veliki značaj kao proizvođači materijalnih dobara i robna tržišta, i kao takvi bili su uključeni u osmanski timarski sistem. Naime, svi proizvodi iz jedne regije bili su izdeljeni kao fiskalna koncesija sultanu, sandžakbegu, dizdarima nekih tvrđava i nekim drugim osmanskih funkcionerima koji su na taj način imali redovne godišnje prihode. (Vasić, 1975, 507-508)

Tako je preko gradova sproveden timarski sistem na selu, čime je obezbeđeno sprovođenje globalne osmanske politike upravljanja.⁵

III

Za osmanske vlasti, obnavljanje i jačanje trgova i gradova, sa novim profilom i u izmenjenim uslovima, bilo je od izuzetnog značaja. To je obezbeđivano na razne načine, ali je svakako najefikasniju meru predstavljao sistem ekonomskih i društvenih povlastica, priznavanih gradskom stanovništvu u zamenu za obavljanje građevinske ili neke druge službe u korist samog grada. Sistem takvih povlastica (tur. *muafiyet*), sa svim obavezama koje su iz njega proizilazile, a koje nisu bile malih razmera, činio je, sasvim izvesno, materijalnu osnovu za prevazilaženje posledica ratnih razaranja, kao i bazu za ponovnu izgradnju onih objekata bez kojih jedan grad, bez obzira na njegov rang nije mogao da funkcioniše. (Vasić, 1975, 507-508)

Tokom prvog veka vladavine Osmanlija na prostorima Hercegovačkog sandžaka, kome su pripadala Pljevlja (osm. Taşlıca), vidljivi su koraci razvoja ovog grada. Kada je u Pljevlja 1576. godine preseljeno sedište hercegovačkog sandžakbega, taj događaj je bio najrečitije svedočanstvo o razvoju ovog naselja u naselje orijentalnog tipa. Istovremeno, svi stanovnici Pljevalja, hrišćani i muslimani bivaju nagrađeni fiskalnim olakšicama, zahvaljujući angažovanju Husein-paše Boljanića kod sultana Selima II (1566-1574). U defteru iz 1570. godine ubeleženo je da „svi oni koji stanuju u toj kasabi, nakon što oni između njih koji se bave zemljoradnjom plate posjedniku zemlje ušur na zemlju koju siju i žanju – oslobođeni su i oprošteni svih obaveza, divanskih nameta, poreza i džerahorluka...“.

Tada je doneta i odluka da se stanovništvo Pljevalja oslobađa plaćanja redovnih i vanrednih nameta (*muafijet*), povlastica predviđena za stanovništvo kasaba na teritoriji čitavog Osmanskog carstva. Upravo to je uticalo da stanovništvo iz okolnih sela, ali i udaljenijih mesta, počne proces intenzivnijeg naseljavanja Pljevalja, kao i njegov razvoj kao administrativnog i političkog centra.

⁵ Detaljnije o timarskom sistemu u pljevaljskom kraju, videti: E. Миљковић, „Пљеваљско друштво – преображај српског трга у османску касабу“, 100-107.

Istovremeno, isposlovanjem povlastica za stanovništvo Pljevalja, Husein-paša Boljanić dobio je od sultana ferman o održavanju nedeljnog pazara u ovom naselju, kao i dozvolu za podizanje zadužbina, te je izgradio džamiju, karavansaraj, imaret i neke druge objekte. Za izdržavanje svojih zadužbina i njihovih službenika osnovao je vakuf, kome je zaveštao neka od svojih dobara kako u Pljevljima i okolini, tako i u udaljenim mestima. (Vasić, 1975, 597)

Šezdesetih i sedamdesetih godina XVI veka Pljevlja su pripremana za sedište hercegovačkog sandžak-bega, te je razumljivo da je obim preduzetih građevinskih radova bio znatan. Tom prilikom izgrađen je i sandžak-begov saraj sa dvadeset soba, salom za sastanke i mnogim drugim prostorijama. Podignute su i zgrade neophodne za efikasan rad administracije i smeštaj novih službenika i njihovih porodica. (Vasić, 1975, 597)

U izvođenju ovih građevinskih radova pored domaćih, na sandžak-begov poziv upućen Dubrovniku 1570. godine, učestvovali su i dubrovački majstori, koji su izvodili one radove koji su zahtevali veću veštinu, finiju obradu i preciznost.⁶

Ovim obimnim građevinskim radovima izmenjen je izgled Pljevalja, koja su od srpskog srednjovekovnog trga počela da prerastaju u grad orijentalnog karaktera. Javile su se i promene u etničkoj strukturi stanovništva, u kasabu se doseljavalo sve više stranaca, koji su zauzimali položaje u administraciji, sudstvu, trgovini ili zanatskim esnafima. Podsticana je i islamizacija domaćeg stanovništva, koje, kako je već istaknuto, do 30-ih godina XVI veka gotovo da uopšte nije bilo. Ovim talasom nisu bila zahvaćena samo Pljevlja, već i naselja u okolini.

Najbogatije i najuticajnije gradsko stanovništvo, ne samo u Pljevljima ili na Balkanu pod osmanskom vlašću, već mnogo šire gledano, dolazilo je iz reda bogatih trgovaca, koji su se bavili kako unutrašnjom (takođe veoma razgranatom) ali i spoljnom trgovinom (na Bliskom istoku, na primer, su se slivala dobra iz Kine, Nubije, Etiopije, Indije), mada nisu svi najuticajniji trgovci bili isključivo muslimani (bilo je Dubrovčana, Italijana, Jevreja sa dobrim vezama u Evropi i Vizantiji).⁷

IV

U gotovo svim gradovima Osmanskog carstva živeli su i nemuslimani (hrišćani i Jevreji), koji su imali izvesna ograničenja (nemusliman nije mogao da nasledi muslimana, nemusliman nije mogao da se oženi muslimankom, a strogo je bila zabranjena i konverzija muslimana) (Fotić, 2005); u prvim vekovima je bilo više međusobnih odnosa između ovih grupa, koje su se postepeno udaljavale;

⁶ Detaljnije videti: Т. Поповић, *Турска и Дубровник у XVI веку*, Београд 1973, 276.

⁷ О Dubrovčanima у Pljevljima, detaljnije: Р. Ћук, „Пљевља и пљеваљски крај у дубровачкој архивској грађи“, Гласник завичајног музеја Пљевља 1 (1999), 57-63.

hrišćani i Jevreji često su živeli u odvojenim delovima grada⁸. U orijentalnim gradovima na Balkanu, kako se može videti i na primeru Pljevalja, mahale su bile konfesionalno podeljene. Do mešanja stanovništva različitih konfesija u mahalama doći će u periodu XVIII veka kada jača sloj hrišćana trgovaca, te dolazi do kupovine nekretnina u muslimanskim delovima grada.

Svaki orijentalni grad je bio mesto gde su radili trgovci i zanatlije, gde su primarno verski učenjaci radili i predavali, a u administrativnim centrima bili su smešteni dvorci sa vladarima, njihovom svitom, gardom. U orijentalnom gradu sudije su delile pravdu, a seljaci iz okoline dolazili da prodaju svoje proizvode i pokupuju za svoje potrebe, trgovci iz daleka da kupuju i prodaju, i đaci da uče sa nekim slavним učiteljem; struktura grada morala je da zadovolji sve njihove potrebe.

Orijentalni gradovi na Bliskom istoku i severnoj Africi po pravilu imaju *medinu* (*medina* je inače arapska reč za grad uopšte, ali se u ovom smislu koristi u smislu centra orijentalnog grada), srce svakog grada (koji nije morao da bude i njegov geografski centar), postojala su dva kompleksa zgrada; prvi je bio kompleks oko centralne džamije koja je bila mesto gde se molilo, učilo i okupljalo; u njenoj blizini nalazila se kuća ili dvor u kome je stolovao vrhovni kadija, visoke škole, kao i dućani u kojima su se prodavale knjige, sveće i sl. Iako se centralni deo u osmansko orijentalnim gradovima na Balkanu nije nazivao *medinom*, izvesno zbog starijeg vizantijsko-slovenskog nasleđa, centralni deo grada predstavljala je glavna džamija u šeheru ili kasabi. Tako je u Pljevljima, svakako, centralni deo grada bio upravo oko Husejin-pašine džamije. (Manojlović, 2009)

Većina stanovništva orijentalnog grada, pa tako i Pljevalja, živela je izvan centra grada, oni bogatiji bliže, oni siromašniji dalje, u mreži malih ulica, koje su se često završavale ćorsokacima, a koje su bile ispresecane baštama. U jednoj mahali moglo je da živi nekoliko stotina ili nekoliko hiljada stanovnika; on je imao svoju džamiju, crkvu ili sinagogu, mali lokalni trg za zadovoljenje dnevnih potreba, i eventualno javno kupatilo, važno mesto okupljanja. (Hiti, 1968) (Hurani, 2016) (Manojlović, 2009)

Dalje od centra u okviru zidina ili izvan njih bili su delovi grada gde je živelo siromašno stanovništvo i doseljenici sa sela; tu su se zaustavljali i opremali karavani, prodavale zaprežne životinje, i seljaci su tu iznosili svoje proizvode na prodaju; izvan gradskih zidina bila su groblja, takođe važna mesta sastanka. (Hiti, 1968) (Hurani, 2016) (Manojlović, 2009)

⁸ Nemuslimansko stanovništvo u Osmanskom carstvu imalo je status zimija, zaštićenih podanika, koji su imali prava da zadrže svoju veru, jezik, običaje, nisu nasilno mogli biti regrutovani u vojsku, a zauzvrat su plaćali šerijatski porez harač i generalno bili dužni da budu lojalni podanici padišaha. Tumačenje položaja zimija je jedna od tema svetske osmanistike i orijentalistike, koja još uvek nije dobila konačan zaključak. Detaljnije videti: E. Миљковић, „Концепт слободe у Османском царству и турској републици: потпуни раскид са прошлoшћу“ /У:/ Наука и слобода, Пале 2015, 15-25.)

Kada je na svom putovanju iz Beograda u Hercegovinu, Evlija Čelebija 1664. godine proputovao kroz Pljevlja, zabeležio je sledeće: „Ova varoš leži usled golih i kao snijeg bijelih stena, na terenu obraslom zelenilom, vinogradima i baščama. Od njenih deset mahala, pet je muslimanskih, a pet hrišćanskih.“ (Čelebi, 1979, 397)

Opisujući samu varoš, Evlija navodi: „Dalje ima do sedam stotina tvrdo građenih kuća, s vinogradima, bez bašča. Pašin saraj nalazi se na istočnoj strani varoši, na obali reke Breznice“. (Čelebi, 1979, 398)

Na kraju, mora se istaći da koliko god orijentalni gradovi imali pravila ustrojstva, obaveznu infrastrukturu i sličnost načina života, svaki od njih poseban je na svoj način. Nesumnjivo je da su Pljevlja tu posebnost stekla delovanjem Husein-paše Boljanića, koji je dosegao visoke položaje u osmansko administrativno-vojnoj hijerarhiji, ali nije zaboravio kraj iz koga je potekao. Njegova džamija, koja i danas krase Pljevlja, predstavlja jedan od najboljih primera orijentalno-islamske arhitekture na balkanskim prostorima.

Ema MILJKOVIĆ, Ph.D.

Faculty of Philology, University of Belgrade, Full Professor

THE CONTRIBUTION OF HÜSEYN PASHA BOLJANIĆ TO THE
DEVELOPMENT OF PLJEVLJA AS AN URBAN CENTER – ON THE
URBAN SETTLEMENT OF THE ORIENTAL TYPE AS A CENTER OF
ECONOMIC AND CULTURAL LIFE IN THE OTTOMAN EMPIRE

Summary

The first steps in the development of Pljevlja (Ott. Taşlıca) could be seen as early as the first century of Ottoman rule on the territory of the province of Herzegovina (Ott. Sanjak), within which this town was an integral part. When the capital of the commander (Ott. Sancak beğ) of Herzegovina was transferred to Pljevlja in 1586, this town underwent immense changes, becoming an urban settlement of the Oriental type. At the same time, the population of Pljevlja, both Muslim and non-Muslim, were granted fiscal privileges, thanks to the efforts of Hüseyin Pasha Boljanić. He had managed to persuade sultan Selim II (1566-1574) to grant the population of Pljevlja an exemption from all regular and exceptional taxes, which was standard procedure for the populations of kasbahs on the territory of the Ottoman Empire. This measure encouraged intensive migration of the rural population into the urban area, resulting in the development of Pljevlja as administrative and political center, not only of the sanjak of Herzegovina, but in Rumelia as well.

Key words: Pljevlja, Şehir, the Oriental Type of Town, Hüseyin Pasha Boljanić, Privileges

Izvori i literatura:

- Begović, M. (1963). *Vakufi u Jugoslaviji*. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti: Odeljenje društvenih nauka; Naučno delo.
- Čelebi, E. (1979). *Putopis. Odlomci o jugoslovenskim zemljama*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Enes Pelidija, Behija Zlatar. (Pljevlja). *Pljevlja i okolina u prvim stoljećima osmansko-turske vlasti*. 1988.
- Filipović, N. (1971). Vakufnama Kara Mustafa-paše Sokolovića iz 1555. godine o osnivanju grada Rudo. U *Spomenica prve proleterske brigade* (str. 173-177). Rudo.
- Handžić, A. (1980). O gradskom stanovništvu u Bosni u XVI vijeku. *Prilozi za orijentalnu filologiju* 28-29, 247-257.
- Hiti, F. (1968). *Istorija Arapa*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Hurani, A. (2016). *Istorija arapskih naroda*. Beograd: Clio.
- Kojić, D. K. (2000). La destruction des villes serbes au XVe siècles. U *Stadtzerstörung und Wiederaufbau, Zerstörung durch die Stadtherrschaft, innere Unruhen und Kriege, band 2* (стр. 179-189). Bern, Stuttgart, Wien.
- Mantran, R. (2002). *Istorija Osmanskog carstva*. Beograd: Clio.
- Васић, М. (1975). Градови под турском влашћу. У *Историја Црне Горе, књига трећа, од почетака XVI до краја XVIII вијека, том први* (стр. 503-609). Титоград: Редакција за историју Црне Горе; Побједа.
- Иналцик, Х. (1974). *Османско царство: Класично доба 1300-1600*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Коцић, М. (2010). *Оријентализација материјалне културе на Балкану. Османски период XV-XIX век*. Београд: HESPERIAedu.
- Манојловић, Р. Р. (2009). Културно-историјски споменици пљеваљског краја. У *Историја Пљеваља* (стр. 615-651). Пљевља: Општина Пљевља.
- Миљковић, Е. (2009). Пљеваљско друштво - преображај српског трга у османску касабу. У *Историја Пљеваља* (стр. 89-131). Пљевља: Општина Пљевља.
- Миљковић, Е. (2015). Концепт слободе у Османском царству и турској републици: потпуни раскид са прошлoшћу. У *Наука и Слобода* (стр. 15-25). Пале: Филозофски факултет Универзитет у Источном Сарајеву.
- Поповић, Т. (1973). *Турска и Дубровник у XVI веку*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Ћук, Р. (1999). Пљевља и пљеваљски крај у дубровачкој архивској грађи. *Гласник завичајног музеја Пљевља 1*, 57-63.
- Фотић, А. (1992). Улога вакуфа у развоју оријенталног града: београдски вакуф Мехмед-паше Јахјапашећа. *Социјална структура српских градских насеља (XII-XVIII век)* (стр. 149-159). Смедерево-Београд:

- Филозофски факултет Београд; Народни музеј Смедерево.
Фотић, А. (2005). Између закона и његове примене. У *Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба* (стр. 27-72). Београд: Слио..
Храбак, Б. (1955). Прошлост Пљеваља по дубровачким документима до почетка XVII стољећа. *Историски записи ,година VIII, књига XI*, 1-38.
Шабановић, Х. (1964). *Турски извори за историју Београда, књ. I, св 1*. Београд: Историјски архив Београда.

UDK 94(497.16Pljevlja)"15/16"
UDK 94(497.5Dubrovnik)"15/16"

Prof. dr Vesna MIOVIĆ
Zavod za povjesne znanosti HAZU
Dubrovnik

PLJEVLJA I DUBROVNIK U 16. I 17. STOLJEĆU: DUBROVAČKI DIPLOMATI NA DVORU HERCEGOVAČKOG SANDŽAKBEGA

APSTRAKT: Odnosi Osmanskog Carstva i Dubrovačke Republike definirani su sredinom 15. stoljeća, kada su Dubrovčani sultanu počeli plaćati harač. Ipak, zadržali su visoki stupanj slobode, jer je njihova neutralna država trebala ne samo Istoku, nego i Zapadu. Da bi taj položaj održali, morali su neprekidno balansirati i uvjeravati i Istok i Zapad u nužnost svojeg postojanja. To je bilo i iscrpljujuće, i skupo, i zahtijevalo je mnogo diplomatske vještine.

Što se tiče odnosa s Osmanskim Carstvom, uvijek je bilo otvorenih pitanja koja je trebalo riješiti, od trgovine i carina do čitavog niza problema koji su se ticali suživota stanovništva s dvije strane granice. Ključna osoba s kojom su Dubrovčani u vezi toga pregovarali bio je sandžakbeg Hercegovačkog sandžaka koji je graničio s Republikom duž cijele njene granice.

Vrlo rano, još dok je sjedište hercegovačkog sandžakbega bilo u Foči, dubrovačke vlasti ustanovile su čak četiri ceremonijala u kojima su mu iskazivale čast i koristile priliku da ga pridobiju i riješe tekuće probleme. Najvažniji je bio ceremonijal pozdravljanja novoustoličenog sandžakbega. Po darovima koje su mu dubrovački poklisari tom prigodom davali, vidi se da su ga smatrali važnijim od nadređenog mu bosanskog beglerbega.

Bit odnosa hercegovačkih sandžakbega i Dubrovčana bila je razmjenjivanje usluga u kojemu su obje strane pružale ono što su bile u stanju pružiti. Sandžakbegu je položaj dopuštao da se zalaže za Republiku i u tom smislu izdaje naređenja niže rangiranim vlastima. Dubrovčani, pak, bili su u stanju nabaviti apsolutno sve što je stanovnicima dvora u Pljevljima trebalo i u svakodnevnom životu i u trenucima rasonode. Sandžakbegove usluge plaćali su i gotovinom.

KLJUČNE RIJEČI: Sandžakbeg Hercegovačkog sandžaka, Dubrovačka Republika, diplomacija.

Odnosi Osmanskog Carstva i Dubrovačke Republike definirani su sredinom 15. stoljeća, kada su Dubrovčani počeli sultanu plaćati harač.¹

U vrijeme utvrđivanja odnosa s Carstvom, Dubrovčani su bili u stanju pružiti točno ono što mu je trebalo. Osmanlije su trebali vješte i sposobne trgovce, a dubrovački trgovci bili su poznati kao takvi. Osmanlije i kršćani mogli su trgovati preko dubrovačke neutralne luke i u vrijeme kad su međusobno ratovali. Osmansko Carstvo trebalo je i informacije o zapadnom svijetu, a dubrovačka obavještajna služba o tom je svijetu bila jako dobro obaviještena. Važno je naglasiti da je Dubrovnik i Zapadu trebao na isti način.

Dubrovačka Republika sve je to mogla pružiti, ali pod jednim uvjetom. Morala je ostati neutralna, što ne bi bilo moguće da su je Osmanlije sputali uobičajenim vazalnim ograničenjima. Zato je sultan postupio na neuobičajeni način. Dubrovčanima je ostavio visoki stupanj slobode. Tako se dogodilo da nitko nije znao reći kojoj kategoriji stanovništva vezanoga za Carstvo Dubrovčani pripadaju.²

Harač Osmanlijama bio je jedna od najboljih investicija u povijesti Dubrovačke Republike. Zbog harača, sultani su prisezali da će Dubrovčanima pružiti zaštitu koja se nije odnosila samo na Mlečane i druge dubrovačke neprijatelje.³ Dubrovački poklisari tražili su i sultanovu zaštitu od gladi, a osmanske vlasti dopuštale su im da po Carstvu kupuju velike količine žitarica. Dubrovački mesari redovito su odlazili u Bosnu i tamo slobodno kupovali neograničene količine stoke.⁴ Preko dubrovačke luke prolazile su velike količine trgovačke robe.

¹ Harač je 1458. godine iznosio 1500 zlatnika. Sultan Mehmed Osvajač u više je navrata podizao iznos, koji se, odmah nakon njegove smrti, ustalio na 12.500 zlatnika godišnje (Branislav Nedeljković, »Dubrovačko-turski ugovor od 23. oktobra 1458. godine.« *Zbornik Filozofskog fakulteta XI/1* (1970): 363-393. Vesna Miović, *Dubrovačka diplomacija u Istanbulu*, Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 2003, 141-212).

² Do 1521. godine dubrovački trgovci plaćali su vrlo nisku stopu od 2% carine u europskom dijelu Osmanskog Carstva. Često su imali problema s carinicima, jer su ih katkad smatrali strancima i htjeli im naplatiti 5%, a nekad nemuslimanskim osmanskim podanicima koji su plaćali 4% carine (Državni arhiv u Dubrovniku /dalje: DAD/, *Diplomata et Acta* /dalje: DA/, fond HR-DADU-7, 7/2.1, *Sultanski spisi*, sv. 2, br. 65, 76-78, 88, 92, 94; sv.3, br. 108, 115).

³ DA, 7/2.1, *Sultanski spisi*, sv. 12, br. 551, 14, 691; sv. 18, br. 865, 87-876; sv. 19, br. 943; sv. 22, br. 1029, 1047; sv. 12, br. 551, 14, 691; sv. 18, br. 865, 87-876; sv. 19, br. 943, 22, 1029, 1047.

⁴ Dubrovčani su na području Osmanskog Carstva najčešće kupovali pšenicu i proso, a od 70-ih godina 17. stoljeća nabavljali su je uglavnom u Hercegovačkom sandžaku. U tom su sandžaku kupovali i stoku, perad, ulje, sir i druge prehrambene proizvode. Sačuvan je veliki broj fermana i bujuruldija hercegovačkih sandžakbega s dozvolama za kupovinu tih proizvoda (DA, 7/2.1, *Sultanski spisi*, sv. 2, br. 79; sv. 3, br. 104, 124, 134, 137, 145, 150; sv. 4, br. 151-153, 159, 144, 166, 189, 190; sv. 5, br. 205, 206, 210, 221, 226, 227, 229, 236, 237, 249; sv. 6, br. 273, 281, 282, 297, 298; sv. 7, br. 344, 348; sv. 8, br. 356, 367, 375, 381, 382; sv. 9, br. 410,

Dubrovčani su u Gabeli uživali ekskluzivno pravo prodaje svoje soli osmanskim podanicima. Kad god bi se tamo pojavila mletačka konkurencija, dubrovački bi poklisari na Porti zatražili i dobili zaštitu.⁵

Dubrovačka Republika je iz svog neutralnog položaja izvlačila veliku korist. Ali, da bi taj položaj održala, morala je neprekidno balansirati i uvjeravati i Istok i Zapad u nužnost svojeg postojanja. To je bilo i iscrpljujuće, i skupo, i zahtijevalo je mnogo diplomatske vještine.⁶

Što se tiče odnosa s Osmanskim Carstvom, stalno su se izmjenjivali problemi, od trgovine i carina⁷ do čitavog niza pitanja koja su se ticala suživota stanovništva s dvije strane granice, slobode pogranične trgovine, zaduživanja, iznajmljivanja hercegovačkih obradivih površina i pašnjaka dubrovačkim podanicima, kupovanja stoke za potrebe Dubrovčana, bjegunaca i potrage za poslom u susjednoj državi, funkcioniranja granice u doba opasnosti od kuge. Bilo je i mnogo pljačke, hajdučije, fizičkih sukoba, ranjavanja i ubojstava, naročito u ratnim vremenima.⁸ Nešto od toga Dubrovčani su uspijevali riješiti na dvorovima bosan-

411, 415, 416, 422, 423, 430, 433; sv. 10, br. 460, 472, 473, 483, 500, 501; sv. 11, br. 539, 546; sv. 12, br. 581, 582, 597; sv. 13, br. 619, 620, 631; sv. 14, br. 653, 654, 675; sv. 15, br. 708, 713, 741; sv. 16, br. 760, 761, 766; sv. 17, br. 811, 842; sv. 18, br. 868, 891; sv. 19, br. 904; sv. 20, br. 954, 974, 977, 992, 998-1000; sv. 30, br. 1073, 1247; sv. 31, br. 1259, 1275, 1283; sv. 32, br. 1301; sv. 34, br. 1354. DAD, *DA*, *Bujuruldije*, 7/2.2, br. 3, 19, 20, 23-25, 28, 30, 34, 37).

⁵ *DA*, 7/2.1, *Sultanski spisi*, sv. 12, br. 558, 589; sv. 14, br. 678; sv. 18, br. 881; sv. 19, br. 936; sv. 22, br. 1034.

⁶ Opširnije o odnosima Osmanskog Carstva i Dubrovačke Republike u 16. i 17. stoljeću: Nikolaas Hendrik Biegman, *The Turco-Ragusan Relationship According to the Firmans of Murad III (1575-1595) Extant in the State Archives of Dubrovnik*. The Hague - Paris: Mouton, 1967. Toma, Popović, *Turska i Dubrovnik u XVI veku*. Beograd: Srpska književna zadruha, 1973. Radovan Samardžić, *Veliki vek Dubrovnika*. Beograd: Prosveta, 1983. V. Miović, *Dubrovačka diplomacija u Istambulu*.

⁷ O trgovanju trgovaca Hercegovačkog sandžaka, posebno iz Foče, Pljevalja i Mostara, s Dubrovnikom, vidi: Bogumil Hrabak, »Kramari u karavanskom saobraćaju preko Sandžaka (1470-1720)«. u: *Seoski dani Sretena Vukosavljevića*, ur. P. Vlahović, Prijepolje, 1982: 191-223. Bogumil Hrabak, »Organizatori karavanskog prometa iz južne Hercegovine u XVI i XVII veku.« *Tribunia* 8 (1984): 11-30. Enes Pelidija – Behija Zlatar, *Pljevlja i okolina u prvim stoljećima osmansko-turske vlasti*, Pljevlja: 1988. Faruk Tašlidža, »Trgovina Hercegovačkog sandžaka u prvim decenijama XVII stoljeća.« *Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu* 40 (2011): 55-76.

⁸ Vuk Vinaver, »Bosna i Dubrovnik 1595-1645.« *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine* 13 (1953): 216-220. Vesna Miović-Perić, *Na razmeđu; Osmansko-dubrovačka granica (1667-1806)*, Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 1997: 47-204.

skog beglerbega i hercegovačkog sandžakbega, a često su se obraćali i Porti. Na Porti su probleme rješavali takozvani “poklisari harača”, dvojica dubrovačkih plemića koji su sultanu jednom godišnje donosili harač.⁹ Sultan bi izdao ukaz naslovljen na bosansko-hercegovačke dostojanstvenike, a na dubrovačkim diplomatima (plemićima, dragomanima i trgovcima) bilo je da ih potaknu da sultanovo naređenje provedu u djelo.

Dakle, u vremenu o kojemu govorimo, svi putevi rješavanja problema vodili su Dubrovčane u Banja Luku ili Sarajavo, a još češće u Pljevlja, sjedište sandžakbega Hercegovačkog sandžaka koji je graničio s Dubrovačkom Republikom duž cijele njene granice.

Vrlo rano, još dok je sjedište hercegovačkog sandžakbega bilo u Foči,¹⁰ dubrovačke vlasti ustanovile su čak četiri ceremonijala u kojima su mu iskazivale čast i koristile priliku da ga pridobiju i riješe otvorena pitanja.

Najvažniji je bio ceremonijal pozdravljanja novoustoličenog sandžakbega. U toj prigodi posjetila bi ga dvojica poklisara s darom od 300 zlatnika (450 talira),¹¹ 2 komada tkanina, satena ili atlasa, svijeća, začina, bombona i šećera. Vrijednost dara vrlo jasno govori o važnosti hercegovačkog sandžakbega za Dubrovčane. Naime, 300 zlatnika (450 talira) davali su i novim velikim vezirima, dok su novi veziri Carskog divana dobivali 100 zlatnika (150 talira). Novom namjesniku Bosanskog ejaleta išao je čestitati jedan dubrovački plemić, a poklon nije sadržavao novac, već četiri komada (tal. *cavezzo*) tkanina, svijeće, bombone, šećer i začine.¹²

Nakon što bi stigao u Pljevlja, novi hercegovački sandžakbeg uputio bi se u obilazak svojeg sandžaka. U Gabeli i u Novom vrijeme je provodio s dubrovačkim diplomatima i u tim prigodama također primao darove. Kao što je već rečeno, Gabela je Dubrovčanima bila važna jer su ondje prodavali sol.¹³

⁹ Konzulat Dubrovačke Republike u Istanbulu osnovan je tek 1688. godine (V. Miović, *Dubrovačka diplomacija u Istanbulu*: 21-32, 114).

¹⁰ Toma Popović, »Kad je sjedište hercegovačkog sandžaka premešteno iz Foče u Pljevlja.« *Prilozi za orijentalnu filologiju* 10/11 (1960/1): 267-271.

¹¹ Od 20-ih godina 17. stoljeća Dubrovčani su umjesto zlatnika poklanjali talire (V. Miović, *Dubrovačka diplomacija u Istanbulu*: 52).

¹² V. Miović, *Dubrovačka diplomacija u Istanbulu*: 58. Vesna Miović-Perić, »Bosanski beglerbeg, hercegovački sandžakbeg i diplomacija Dubrovačke Republike.« *Anali Zavoda za povijesne znanosti u Dubrovniku* 38 (2000): 125-127.

¹³ Sandžakbega je u Gabeli posjećivao jedan dubrovački poklisar i poklonio bi mu 2 komada sukna ili atlasa, svijeće, zahare, šećer i začine, a katkad i svježe povrće i cvijeće. Čini se da su u tim prigodama dubrovački ribari ribali u Neretvi sandžakbegu u čast i ulov predavali na njegovu trpezu (DAD, *Lettere di Levante* /dalje: *Let. Lev.*, fond HR-DADU-8.1, sv. 28, f. 26-27v; sv. 44, f. 187v, 188, 262v, 263). O dubrovačkim poslovnim aktivnostima u Gabeli, vidi: F. Tašlidža, »Trgovina Hercegovačkog sandžaka u prvim decenijama

Što se tiče Novoga, sandžakbeg s pratnjom od stotinjak-dvjesto ljudi išao je tamo putem kroz dubrovačke Konavle. Zato bi ga na granici dočekala dva plemića i pratila sve do odredišta. Dubrovčanima je taj događaj bio krajnje neugodan jer su uvijek strepili od sukoba lokalnog stanovništva s osmanskim vojnicima.¹⁴

Svi poklisari koji su nosili harač u Istanbul prolazili su kroz Pljevlja, gdje bi se zaustavili i u audijenciji sandžakbegu poklonili 100 zlatnika.¹⁵ Godine 1674. posjetili su ga poklisari harača Marin Resti i Đuro Buća i zatim u Dubrovnik poslali pismo s opisom audijencije, koji, u slobodnom prijevodu, glasi:

“Jučer smo, Bogu hvala u zdravlju, stigli u Pljevlja i tamo smo zatekli sandžakbega. Odmah smo mu poslali jednog našeg trgovca da ga obavijesti o našem dolasku i zamoli ga da kaže kada možemo doći. Poručio nam je da dođemo u vrijeme Ikindije. Uputili smo se jašući na ukrašenim konjima koje nam je poslao po dva čauša. Kad smo stigli u sandžakbegovo dvorište, njegov kapidžibaša poveo nas je na kat i smjestio nas na dvije škemlije. Uto je iz odaje izašao gospodin paša, a mi smo ustali da mu počemo ususret i da se dotaknemo rukama. ‘Dobrodošli’, rekao nam je. Vratili smo se na škemlije, predali mu kredencijalno pismo i 150 talira, na čemu nam je zahvalio. Rekli smo mu da nosimo harač na Portu i zamolili ga da putevi našim trgovcima budu slobodni, jer je to sultanova želja... Ponudio nas je kavom i šerbetom, a na odlasku nam je poklonio kaftane...”¹⁶

XVII stoljeća.«: 63-65.

¹⁴ Sandžakbeg je tom prigodom dobivao 100 zlatnika (150 talira), 2 komada sukna ili atlasa, svijeće, šećer, bombone, začine, a katkad i svježe voće iz Konavala. Opširnije o dubrovačkim poklisarima i hercegovačkom sandžakbegu u Konavlima i u Novom vidi: V. Miović-Perić, »Bosanski beglerbeg, hercegovački sandžakbeg«: 131-137.

¹⁵ *Let. Lev.* sv. 45, f. 187-188v; sv. 62, f. 55, 55v. *DA* 17. stoljeće, sv. 1805a, br. 11.

¹⁶ *Ieri essendo arivati per gratia di Dio tutti con salute qui in Plievglie dove trovammo il Signor Sangiacho di Herzegovina dal quale subito mandammo uno delli nostri mercanti, che furono con noi di darli parte della nostra venuta e pregarlo si compiacesse statuir l'hora a poter venir presentarlo con solito presente per proseguir poi il nostro viaggio verso la Porta, quale ci mandò a dire che si portassimo in tempo di Icindi come fecimo sopra due cavali guarniti mandatici da lui assieme con due Ciausci et arivati nel suo cortile fummo menati sopra da suo Capigi Basci, dove trovammo le Schemblie su le quali ci colochò, e intanto esci il Signor Passa dalla Camera, ci levassimo per incontrarlo e tochassimo con lui la mano, ci disse siate ben venuti et accomodatici su le Schemblie fecimo il solito complimento li presentamo la lettera di credenza con solito dono di talari 150, al che ringratio e li diedimo parte come andammo alla Porta con il Tributo raccomandandoli, che si compiacesse mantenere libere le vie alli nostri mercanti come è la volonta del Gran Signore, lo pregammo poi ci concedesse una buiuruntia che li casalini di Sadgrasko e Hutovo voglino accomodar le strade in ogni modo che conducono verso Stagno per affacilitar a Murlachi che voranno portarsi cola per compra di sali giache i nostri Signori*

Poklisari su u toj audijenciji izgovarali uvijek isti pozdravni govor. Sandžakbegu bi rekli da se Dubrovčani raduju njegovu dolasku i njegovu dobrom zdravlju i da zahvaljuju Bogu što im je u susjedstvo poslao Njegovo Gospodstvo koje je obdareno svim vrlinama, pravednošću i humanošću. Svi u Republici, kako vlasti, tako i stanovnici, veoma se raduju što je došao i sigurni su da im je Njegovo Gospodstvo uvijek bilo i uvijek će im biti odan prijatelj i zaštitnik. Mole ga da im bude susjed kakvom se nadaju, a oni mu daju obećanje da će mu biti zahvalni i spremni ugoditi mu što više budu mogli.¹⁷

Odnos Dubrovčana i hercegovačkih sandžakbega u većini je slučajeva bio onakav kakvim su ga opisali poklisari Resti i Buća. Riječ je bila o razmjenjivanju usluga u kojemu su obje strane pružale ono što su bile u stanju pružiti. Sandžakbegu je položaj dopuštao da se zalaže za Dubrovčane i u tom smislu izdaje naređenja niže rangiranim vlastima, na primjer kapetanima ili kadijama.¹⁸ Dubrovčani, pak, bili su u stanju nabaviti apsolutno sve što je stanovnicima dvora u Pljevljima trebalo i u svakodnevnom životu i u trenucima razonode. Sandžakbegove usluge plaćali su i gotovinom.

Takvo stanje stvari jasno bi se pokazalo već u drugoj audijenciji novom sandžakbegu. Za razliku od prve, formalne, druga audijencija bila je mnogo življa i važnija. Tu su se rješavali konkretni problemi, a sandžakbeg primao takozvane neuobičajene darove.

hanno fatto appianiar quelle che son nel Stato nostro havendo risoluto in quel loco vender li sali nostri con assistenza dell Jemino dell Signor Theptedaro di Bosna dal quale per questo effetto si è ottenuto l'asenso, ci disse che ordenarrà a suo Divan Effendi come in effetto fece in presenza nostra honorandoci con Caffè e Scerbetto e nel licentiarci con Cavtano dal quale partitisi andammo sotto i nostri padiglioni... (DA 17, sv. 1935, br. 63)

¹⁷ Iz uputstva dubrovačkih vlasti Luki Giorgiju i Đonu Boni, poklisarima novom hercegovačkom sandžakbegu, 4.5.1629. godine: *...e doppo soggiungerete che noi ci ralegriamo molto della sua venuta, e della sua buona sanità, e che rendiamo gratie alla Maestà di Dio, che ci habbia dato Sua Signoria dotata d'ogni virtù, giustizia, et humanità nella nostra vicinanza, e che ciascuno della nostra Citta così nel pubblico come nel privato è molto consolato della sua venuta e che siamo certi, che Sua Signoria sia stata sempre e sia nostro affetionato amico, e protettore pregandolo, che voglia vicinare con noi secondo la speranza nostra con bona amicizia promettendo da canto nostro che sempre le saremmo grati, e pronti di compiacerlo in quanto le forze nostre si estenderanno... (Let. Lev. sv. 45, f. 20v). Vidi i: Let. Lev. sv. 45, f. 187-188v; sv. 62, f. 55, 55v. DA 17 st., sv. 1805a, br. 11.*

¹⁸ Bosanski beglerbezi i hercegovački sandžakbezi obično su izdavali bujuruldije u kojima su od niže rangiranih vlasti tražili da sultanovo naređenje provedu u djelo. U Državnom arhivu u Dubrovniku sačuvano je nekoliko bujuruldija hercegovačkih sandžakbega, koje su 1650-1701. godine izdali na temelju fermana (DA, 7/2.2, Bujuruldije, br. 6, 11, 19, 20, 33, 36).

Osim toga, sandžakbeg je vrlo često pisao Dubrovčanima javljajući im što mu sve treba. Lista tih darova pokazuje da su Dubrovčani sandžakbege snabdijevali prehrambenim proizvodima, lijekovima, građevinskim materijalom, svakodnevnim potrepštinama kao što su papir za pisanje, svijeće i sapun. Slali su im liječnike i građevinske majstore.¹⁹ Za Božić su u Pljevlja slali hladetinu, suhe smokve, naranče i vino malvasiju, a katkad i limune, četrune, ulje, šećer, rakiju i medovinu.²⁰ Dubrovčani i hercegovački sandžakbezi dijelili su i druge svečane trenutke. Sandžakbezi su ih pozivali na proslave svojih vjenčanja, povrataka iz rata, rađanja i sunećenja sinova.²¹

Dubrovčani u opisanim prigodama nisu darivali samo sandžakbega. Darove su redovito dobivali i njegov ćehaja, kapidžibaša i divan-jazidžija,²² a povremeno i članovi sandžakbegove obitelji, supruge i sinovi.²³

Osamdesetih godina 16. stoljeća dubrovački poklisari darivali su jednu posebno zanimljivu osobu blisku sandžakbegu. Bio je to njegov lala, Mehmed, rodom Dubrovčanin. Poklisari su mu 1582. godine poklonili šećer i dva komada svile i zamolili ga da se, kao njihov sunarodnjak, kod sandžakbega založi za dubrovačke interese.²⁴ Ubrzo se ispostavilo da lala Mehmed vodi glavnu riječ na

¹⁹ Spisi Državnog arhiva u Dubrovniku pokazuju da su Dubrovčani hercegovačkim sandžakbezima slali dubrovačke *zahare* (tvrđi bomboni, obični, s bademima, kavom, cimetom, jajima, marcipanom, muškatom), kavu, čokoladu, marcipan, kotonjatu (slatko od dunja), torte, maslinovo ulje, ocat, voće (limuni, naranče, četruni, šipci, smokve, dunje, grožđe, pipuni), voćne sokove, ušećereno voće, cvijeće, sadnice cvijeća, umjetno cvijeće, svijeće, papir za pisanje, sapun, mirisna ulja, masti, staklo, brave, crijep, životinje za lov i rasonodu (lovački psi, sokolovi, jastrebovi, papige, majmuni, kanarinci), satove, naočale, dalekozore, kompase, zemljopisne karte, pištolje i puške, lijekove (za bolesti želuca, pluća, za mršavljenje, za čišćenje, protiv groznice, mandragora), liječnike i majstore (zidari, mineri, klačinari, kamenoresci za gradnju i popravke na kulama, zidinama, mostovima, javim zgradama). Opširnije vidi: V. Vinaver, »Bosna i Dubrovnik 1595-1645.«: 216. V. Miović-Perić, »Bosanski beglerbeg, hercegovački sandžakbeg«: 140-150.

²⁰ Isti dar primao je i bosanski beglerbeg (*Let. Lev.* sv. 25, f. 254v-255; sv. 41, f. 121-123v; sv. 42, f. 37, 182; sv. 43, f. 219-222; sv. 45, f. 246v-248; sv. 63, f. 246v-247v. DAD, *Acta Turcarum*, fond HR-DADU-7.2, sv. B 23, br. 104; *Acta Turcarum*, br. 58, 100, 943).

²¹ *Acta Turcarum*, sv. B 23, br. 5; sv. B 24, br. 10; sv. B 25, br. 67. *Let. Lev.* sv. 34, f. 102v-105; sv. 38, f. 14v-17v; sv. 46, f. 246v-248.

²² Prigodoma čestitanja novoustoličenom hercegovačkom sandžakbegu, dar njegovom ćehaji iznosio je 10 zlatnika (15 talira) i nešto zahara, šećera i začina. Kapidžibaša je dobio 9 zlatnika (13, 5 talira) a divan-jazidžija 8 zlatnika (12 talira) (*Let. Lev.* sv. 36, f. 33v, 34; sv. 37, f. 352v-355).

²³ *Let. Lev.* sv. 23, f. 5-7, 213-215; sv. 36, f. 119.

²⁴ *Il predetto lala del Signor Sangiacho intendiamo essere un nostro Raguseo, però oltra*

sandžakbegovu dvoru i da zapravo on vlada Hercegovačkim sandžakom. Kad su poklisari 1583. išli na granicu dočekati sandžakbega s pratnjom i provesti ga kroz Konavle do Novog, vlasti su im u uputstvima napisale:

“S tim gospodinom sandžakom je njegov lala koji nosi cijeli teret vladanja. Njegovo Gospodstvo se oslanja na njega u svim prilikama. Mišljenja smo da bi za naše dobro trebalo biti ljubazan prema tom lali. Pozdravite ga u naše ime, preporučite mu naše poslove i poklonite mu jedan komad grimiznog atlasa, četiri kutije bombona, četiri glave šećera, dva svežnja svijeća i osam vrećica začina.”²⁵

Također, taj neimenovani sandžakbeg bio je sin neimenovane sultanije, od koje su dubrovački poklisari na Porti dobili pismo preporuke za Dubrovačku Republiku.²⁶ Sve u svemu, uz podršku sandžakbegove majke i dubrovačkog lala, uopće ne treba sumnjati da su Dubrovčani u njegovo vrijeme lako rješavali probleme.

U postupnom urušavanju hijerarhije osmanske vlasti, pokrajinski dostojanstvenici i službenici sve su više djelovali samostalno, to jest u skladu sa svojim željama, procjenama, ambicijama i karakteru. Jesu li bili spremni na suradnju ili skloniji ucjeni, vrlo se jasno vidjelo kad je riječ bila o protočnosti trgovačke robe prema Dubrovniku. Kako je sloboda trgovanja bila vitalan dubrovački interes, tako je *jasak*, trgovačka blokada dubrovačke granice, bio moćno ucjenjivačko sredstvo osmanskih pokrajinskih dostojanstvenika. Dakako, hercegovački sandžakbezi uvodili su *jasak* s opravdanim razlozima,²⁷ ali su ga koristili i za utjerivanje novca

le scatole di confetti et panetti di zucchero vi habbiamo per lui consignato dui cavezzi di seta ordinaria, li quali voi li presenterete, pregandolo che voglia riceverli per amor nostro, lo quale noi come nostro patriotto teniamo in quella consideratione che merita incontro in prottention sua noi, et le cose nostre, et favorirci in tutte le nostre occorenze appresso il Signor Sangiaco... (Let. Lev. sv. 34, f. 180, 180v).

²⁵ *Si trova col detto Signor Sangiaco il suo lala il quale sostiene il peso di tutto il governo, et Sua Signoria si lascia guidar da lui in tutte le occorenze, però per beneficio nostro ci è parso mostrarci cortesi al detto lala, si che voi salutandolo da parte nostra, et ricomandandoli le cose nostre gli farete l'infrascritto dono che lo goda per amor nostro cioe cavezzo uno di raso carmesino, quatro scatole di confetti, quatro panetti di zucaro, dua mazza di candelle, sachetti otto di specie... (Let. Lev. sv. 34, f. 269v).*

²⁶ *Let. Lev. sv. 34, f. 169, 187, 231.*

²⁷ *Jasak*, potpuna ili djelomična zabrana izvoza sirovina, živežnih namirnica i drugih artikala s osmanskog tla u kršćanske zemlje u pravilu je postavljala Porta, i to obično u doba protuosmanskih ratova. Premda je deklarativno štitila slobodu dubrovačke trgovine, čak i u ratno doba, naziv kršćanske zemlje beziznimno bi obuhvatio i Dubrovačku Republiku, bilo zbog nemara, bilo ucjene, bilo zbog opravdane ili neopravdane sumnje da će Dubrovčani namirnice nabavljene na osmanskome tlu preprodati osmanskim neprijateljima. *Jasak* se postavljao i u razdobljima mira, katkad krivnjom samih Dubrovčana. Recimo, dubrovački trgovci često su surađivali s drugim stranim trgovcima na području Osmanskog

od Dubrovčana. Jasakom su izražavali i svoje nezadovoljstvo. Recimo, novi hercegovački sandžakbezi iz 1609. i 1709. godine postavili su jasak jer su Dubrovčani kasnili s čestitkom i darovima.²⁸

Postavljanje jasaka jasno pokazuje koliko je u odnosima Dubrovnika i Pljevalja bila presudna naklonjenost, odnosno nenaklonjenost pojedinca. Stoga su dubrovačke vlasti poduzimale sve što su mogle da steknu sandžakbegove simpatije. "Paljba zlatnim kuglama"²⁹ i pronalaženje veza bile su samo dio te akcije. Vlasti su od svih svojih diplomata tražile da budu rječiti, domišljati i uvjerljivi, po potrebi tvrdoglavi, po potrebi obliveni suzama. Kako su zamišljale diplomatski nastup pred osmanskim dostojanstvenicima, odlično opisuju riječi koje su 1777. uputile dragomanu Mirkoviću i trgovcu Kuniću. Mirkovića i Kunića poslale su na pregovore ljubinjском kadiji, a oni su se pokazali potpuno nesposobnima. Stoga su im vlasti poručile:

*"Nami je veoma žo čuti i vidjeti da se ovako mrtva u svakomu poslu, i mislimo da ako vi samo tamo stojite, i ništa ne činite, nego samo gledate i čekate, zaludu će biti sva spenza i muka, erbo s Turcima valja adiškat, i govorit, i manedavati se. I za ti uzrok mi smo vas tamo poslali, a ne samo da gledate, i da čekate..."*³⁰

U stoljeću i pol dolazaka u Pljevlja, dubrovački poklisari nailazili su na razne situacije, razne karaktere sandžakbega, koji su se, naravno, jako razlikovali. Ilustracije radi, opisat ćemo dvije krajnosti, Mehmed-bega iz 1592. i Šahin-pašu iz 1641. godine.

Sultanija Mihrimah, kći sultana Sulejmana Veličanstvenog jedina je moćna osmanska žena s kojom su Dubrovčani razvili prvo poslovne, a potom i prijateljske odnose. Naime, Mihrimah je Dubrovčanima davala žitarice sa svojih posjeda, a oni su njoj i njenom suprugu Rustem-paši zauzvrat nabavljali skupocjene tkanine u Veneciji. Godine 1566. kad je Republika nakratko pala u nemilost Porte, dubrovački poklisari zamolili su sultaniju Mihrimah da prihvati ulogu dubrovačke zaštitnice. Nije poznato što je odgovorila, no ona je već odavno štitila dubrovačke interese. Kad je 1578. godine umrla, dubrovački poklisari nastavili su gajiti dobre

Carstva, dopuštajući im da se koriste privilegijama koje je uživala Republika. Osmanske vlasti neprekidno su se žalile da dubrovački trgovci varaju carinike prikazujući robu stranih trgovaca kao svoju, i u znak odmazde postavile bi jasak.

²⁸ *Let. Lev.* sv. 42, f. 33-35; sv. 69, f. 121v-126. Vidi i: Toma Popović, »Upravna organizacija hercegovačkog sandžaka u XVI veku.« *Prilozi za orijentalnu filologiju* 12-13 (1962/3): 81. T. Popović, *Turska i Dubrovnik u XVI veku*: 195, 214, 259, 272, 296, 298.

²⁹ Nella Lonza, *Kazalište vlasti; Ceremonijal i državni blagdani Dubrovačke Republike u 17. i 18. stoljeću*, Zagreb - Dubrovnik: HAZU Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, 2009: 203-215.

³⁰ *Let. Lev.* sv. 96, f. 55. *Spenza* (lat. *expensa*): novac, trošak; *adiškati* (tal. *aggirare*): vrtjeti, obrtati; *manedavati se* (tal. *maneggiarsi*): trsiti se.

odnose s njenom kćeri Ajšom Humašah i s Ajšinim suprugom Ahmed-pašom, velikim vezirom 1579/80. godine. Njihov sin, Mehmed-beg, postavljen je 1592. na položaj hercegovačkog sandžakbega, a sultanija Ajše odmah mu je napisala pismo preporuke za Dubrovčane.³¹ Dubrovački poklisari požurili su u Pljevlja i Mehmed-begu predali majčino pismo. Istaknuli su da su njegov djed, baka, majka i otac uvijek voljeli Dubrovačku Republiku i zalagali se za nju, pa se nadaju da će takav biti i on. I zaista je bio. Početkom 1593. godine lako je pristao na ukidanje jasaka za trgovačku robu, jedino se nećkao oko prehrambenih namirnica jer je vjerojatno sumnjao da će ih Dubrovčani preprodati osmanskim neprijateljima. Dubrovčani su mu jednom poslali liječnika. Godine 1595. zaželio je psa obučenog za lov u vodi. Pravdajući se da takvog nisu mogli pronaći, poslali su mu neku drugu vrstu psa.³²

Najcrnja noćna mora Dubrovčana ostvarila se 1641. godine u liku hercegovačkog sandžakbega Šahin-paše. Od prvog dana otvoreno je iskazivao neprijateljstvo prema Dubrovačkoj Republici. Između ostaloga, zatvorio je dubrovačkog plemića koji je nadgledao prodaju soli u Gabeli. Prijetio je da će ga dati nabiti na kolac jer želi da ga se pamti kao osobu koja se usudila na takav način presuditi jednom dubrovačkom plemiću. Zatim se u lipnju 1641. s većim brojem konjanika i pješaka putem kroz Konavle uputio u Novi. Pamteći poharu Konavala koju je deset godina ranije počinio bosanski beglerbeg Abaza-paša,³³ dubrovačke vlasti odmah su organizirale oružanu odbranu i evakuaciju stanovništva. Branitelji su raspoređeni u blizini najugroženijih sela. Jedan dio smjestio se u kneževu dvoru u konavoskom selu Pridvorje i u tamošnjem samostanu sv. Vlaha, jer se pretpostavljalo da će sandžakbeg tamo htjeti ući. Do otvorenog sukoba nije došlo, ali su vojnici Šahin-paše pljačkali, uništavali, ubijali i zlostavljali Konavljane koji se nisu uspjeli evakuirati.³⁴

Dubrovčani su smjesta krenuli u akciju uklanjanja Šahin-paše iz susjedstva. Ključnu ulogu u tome imao je Dubrovčanin Frano Crasso, liječnik velikog vezira.³⁵ On je već u rujnu javio:

“Konačno, u subotu 21. ovog mjeseca, Šahin-paša svrgnut je s položaja hercegovačkog sandžakbega, a postavljen je Ahmed-paša koji je bio njegov

³¹ Vesna Miović, »Per favore della soltana: moćne osmanske žene i dubrovački diplomati.« *Anali HAZU Zavoda za povijesne znanosti u Dubrovniku* 56/1 (2018): 2-16. Mehmed-beg vladao je Hercegovačkim sandžakom 1592/3. i 1594/6. godine (Jusuf Mulić, *Hercegovina*, sv. 2. Sarajevo: privatna naklada, 2012: 12).

³² *Acta Turcarum*, br. 981. *Let. Lev.* sv. 38, 32-34v; sv. 39, f. 13v-17. Vidi i: *Acta Turcarum*, br. 1068. *Let. Lev.* sv. 37, f. 352-255v, 365; sv. 38, f. 14v-17v, 98; sv. 39, f. 13v-17.

³³ V. Vinaver, »Bosna i Dubrovnik«: 209, 210.

³⁴ V. Vinaver, »Bosna i Dubrovnik«: 218-220. *Let. Lev.* sv. 48, f. 23-24, 26, 26v, 28-28, 38v-41, 45v-47, 50v-52v, 54v-65, 66v-80v, 83-84v. *Acta Turcarum*, br. 302.

³⁵ *DA*, 17. stoljeće, sv. 1861, br. 1-8.

prethodnik. Tako je u isto vrijeme iz susjedstva uklonjen jedan srditi, mahniti i ne-naklonjeni tiranin, a na zadovoljstvo Vaših Ekscelencija, zamijenila ga je jedna valjana, razborita i vrlo naklonjena osoba.”³⁶

U Državnom arhivu u Dubrovniku sačuvan je značajan broj bujuruldija i pisama hercegovačkih sandžakbega upućenih Republici.³⁷ Nažalost, sačuvano je vrlo malo pisama dubrovačkih poklisara koji su dugo vremena najmanje jednom godišnje dolazili u Pljevlja. Poklisari koji su dolazili čestitati novom sandžakbegu bili su dužni zadržati se u Pljevljima najmanje tri, četiri dana, a u tim pismima kojih više nema možda su naveli kako provode slobodno vrijeme.

Znamo da su dubrovački poklisari harača i dragomani u Istanbulu tražili dozvolu da posjete Aja-Sofiju i da su išli na obrede derviša Mevlevija. I osmanski uglednici koji su dolazili u Dubrovnik ulazili su u Katedralu, a za vrijeme obilaska orguljaš im je svirao plesnu glazbu.³⁸ Stoga vjerujemo da dubrovački poklisari za svog boravka u Pljevljima nisu propuštali priliku da posjete prekrasnu Husein-pašinu džamiju.

Otrprike od 20-ih godina 18. stoljeća, većina namjesnika Bosanskog ejaleta vršila je i funkciju hercegovačkog sandžakbega. Dubrovački poklisari otad su išli u Travnik, gdje su se novoustoličenom dostojanstveniku obraćali u zasebnim audijencijama, prvo kao bosanskom beglerbegu (valiji), a onda kao hercegovačkom sandžakbegu.³⁹

³⁶ ... *finalmente Sciah Pascia sabbato ali 21 di questo fu deposto dal governo di Herzegovina et investito di quella carica Ahmet Pascia, che fu suo predecesore. Onde in un istesso tempo s'e rimosso da quella vicinanza un'inquieto, furioso, e mall'affetto tirano, e messosi in cambio un merituito, prudente et assai ben inchinato a ogni sodisfattione di Vostre Eccellenze...* (iz pisma liječnika Crassa, 29.9.1641, DA, 17. stoljeće, sv. 3861, br. 9).

³⁷ DAD, *Pisma hercegovačkih sandžakbega*, fond 7/2.3. Vesna Miović, *Dubrovačka Republika u spisima namjesnika Bosanskog ejaleta i Hercegovačkog sandžaka*. Dubrovnik: Državni arhiv u Dubrovniku, Matica Hrvatska - ogranak Dubrovnik; Istorijski arhiv Sarajevo; Kantonalni arhiv Travnik, 2008.

³⁸ Zdravko Šundrica, »Turci u dubrovačkoj katedrali (O crkvenoj i svjetovnoj glazbi Dubrovnika druge polovine 16. stoljeća.«, u: *Tajna kutija dubrovačkog arhiva*, II, ur. Vladimir Stipetić, Zagreb - Dubrovnik, 2009: 275-277. V. Miović, *Dubrovačka diplomacija u Istanbulu*: 220.

³⁹ *Let. Lev.* sv. 71, f. 42-45. DAD, *Leges et instructiones*, fond HR-DADU-14.1, sv. 39 (*Regolamenti che deve osservare il Dragomano, 1805*).

Vesna MIOVIĆ, Ph.D.

*Institute for Historical Sciences in Dubrovnik, Croatian Academy of Sciences
and Arts, Full Professor*

PLJEVLJA AND DUBROVNIK IN THE 16TH AND 17TH CENTURIES:
DUBROVNIK DIPLOMATS AT THE COURT OF THE HERZEGOVINA
SANJAK BEY

Summary

The relations between the Ottoman Empire and the Republic of Dubrovnik were first defined in the mid-15th century, when the city republic started paying tax to the Sultan. Still, they preserved a great degree of freedom, since their neutral state was useful to the West as much as to the East. To preserve this position, they had to continuously balance and convince both the East and the West of the necessity of their existence. This was exhausting and expensive, but also required much diplomatic skill.

When it comes to their relations with the Ottoman Empire, there were always open questions in need of resolving, from commerce and tariffs to a whole slew of problems concerning the neighborly relations of the populations straddling the border. The crucial figure with whom the Dubrovnik diplomats dealt with was the Herzegovina Sanjak Bey, as it encircled the Republic's whole border.

Very early on, while the center of the Herzegovina Sanjak was still in Foča, the Dubrovnik government established as many as four ceremonies to display their respect to the Bey, taking advantage of the opportunity to win him over and resolve ongoing problems. The most important was the ceremony of accession of every new Sanjak Bey. Considering the gifts they sent on the occasion, it is clear that they considered him more important than his superior, the Beylerbey of Bosnia.

The essence of the relations between the Sanjak Bey and Dubrovnik was the exchange of favors in which both sides provided what they could. Sanjak Bey's position allowed him to promote the Republic and issue order to his underlings. Dubrovnik, for its part, was able to procure absolutely anything the residents of the court in Pljevlja might have ever needed in their everyday life and leisure moments. They also paid for Sanjak Bey's favors in cash.

Key words: the Herzegovina Sanjak Bey, the Republic of Dubrovnik, Diplomacy

Dr Sedad BEŠLIJA
Institut za historiju
Univerzitet u Sarajevu

IZ PROŠLOSTI KADILUKA TAŠLIDŽA U 17. STOLJEĆU¹

APSTRAKT: Na osnovu dostupnih izvora i stručne literature u ovom radu se nastoji rekonstruirati historijska slika hercegovačkog kadiluka Tašlidža (Pljevlja) tokom 17. stoljeća. Historiografija do danas nije dala značajne rezultate o navedenoj temi i vremenskom periodu koji je postavljen u naslovu. Također, izvori su oskudni i fragmentarni, a njihov sadržaj jednoličan. Ipak, oni donekle daju odgovore na neka konkretna pitanja kao što su: imena kadija, opis kasabe, odnos između lokalnih vlasti i podanika, ulogu kadiluka u ratnim vremenima, egzistenciju postojećih i izgradnju novih sakralnih objekata, crtice iz trgovačkog i svakodnevnog života i slično.

KLJUČNE RIJEČI: Hercegovački sandžak, Kadiluk Tašlidža (Pljevlja), društveno-političke prilike, svakodnevica, 17. Stoljeće

Uvodne napomene

Bosanskohercegovačka historija 17. stoljeća i dalje predstavlja jedan od najslabije istraženih epoha naše prošlosti. U novije doba, prvenstveno kroz doktorske disertacije, jedan broj bosanskohercegovačkih osmanista učinio je istraživački napor kako bi se došlo do novih historijskih činjenica i na osnovu njih više rasvijetlio taj dio prošlosti. Ovaj rad koji tretira dio sudsko-upravne podjele Hercegovačkog sandžaka, odnosno jedan njegov kadiluk, predstavlja nastavak istraživanja 17. stoljeća. S obzirom na to da se radi o važnoj temi, još uvijek su rezultati historiografije skromni i nedostatni. Do današnjih dana nije sačinjena studija niti provedeno istraživanje, koje bi na temelju postojećih izvora, rasvijetlilo

¹ Članak je rezultat rada na projektu pod naslovom „Sudsko-upravna podjela Hercegovačkog sandžaka u 17. stoljeću“ koji je prijavljen u Institutu za historiju Univerziteta u Sarajevu.

ili na jezgrovitiji način tretiralo osnovna pitanja i aspekte koji se tiču prošlosti kadiluka Tašlidže u 17. stoljeću. Samo se par istraživača uzgred dotaklo općenito pitanja historijata Tašlidže. Ti radovi su poslužili kao osnova za nadogradnju historijske spoznaje koju smo ponudili u ovom radu.² Jedan od najvećih problema s kojim se součava istraživač historije Hercegovačkog sandžaka 17. stoljeća je stanje izvorne građe, prvenstveno osmanske, a potom i drugih provenijencija. Pored količine izvora koji su donekle u većem broju u odnosu na ranije periode, raznovrsnost izvorne građe je nešto što predodređuje sadržaj rada. Pri istraživanju kadiluka Tašlidža u 17. stoljeću istraživač ne raspolaže cjelovitijim i sadržajnijim osmanskim izvorima kao što su katastarski popisi, vakufname, sidžili i slično. Manje-više izvori se ograničavaju na pojedinačne dokumente koji ne pružaju dovoljno podataka na temelju kojih bi se mogla razviti opsežnija diskusija i analitika u historiografskom smislu. Zbog te činjenice se ovakav rad može dojmiti kao pozitivistički i faktografski. Međutim, ne treba zaboraviti da bez takvih radova i pronalaska značajne količine faktografskih podataka nema ni obuhvatnijih istraživanja. Takvo stanje izvora i historiografije opravdava značaj istraživačkog poduhvata koji je ovdje napravljen.

* * *

Poznato je da je kadiluk Tašlidža nastao početkom 16. stoljeća.³ Također, uporedo sa službenim nazivom, u svakodnevnoj komunikaciji, kasaba, sjedište kadiluka i sandžaka se zvalo i Pljevlja.⁴ Od 1576. do 1833. godine, dakle punih 257 godina, službeno sjedište hercegovačkih sandžakbegova bila je Tašlidža.⁵ Početkom 18. stoljeća kadiluk Tašlidža u svom sastavu je imao sljedeće nahije: Komarnica, Drobniak, Pljevlja, Kukanj, Vraneš, Krička i Poblaće.⁶ U izvorima se spominju imena sljedećih kadija Tašlidže u 17. stoljeću: Husejin efendi 1617,⁷

² To su prvenstveno radovi Enesa Pelidije, Behije Zlatar, Tome Popovića, Mustafe Pijalovića. Detaljnije u popisu izvora i literature na kraju rada.

³ O Tašlidži u ranijem periodu: Enes Pelidija - Behija Zlatar, *Pljevlja i okolina u prvim stoljećima osmansko-turske vlasti*, Međurepublička zajednica za kulturno-prosvjetnu djelatnost, Pljevlja, 1988, 53.

⁴ Mustafa Pijalović, *Pljevlja sa okolinom u prošlosti i sadašnjosti*, Studentska štamparija Univerziteta, Sarajevo, 1997, 101. (Dalje: M. Pijalović, *Pljevlja sa okolinom*)

⁵ Isto, 90.

⁶ Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk – postanak i upravna podjela*, Svjetlost, Sarajevo, 1982, 194. (Dalje: H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*)

⁷ 82 Numaralı Mühimme Defteri (1026-1027/1617-1618), T.C Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Yayın No. 47, Ankara, 2000, 119. (Dalje: 82 Numaralı

Sejjid Jusuf 1618,⁸ Mevlana Ali,⁹ Hasan 1641,¹⁰ Sa'di 1658/59,¹¹ Hadži Ibrahim 1674,¹² i Mustafa 1675.¹³

Tek s inicijativom i vakufima Husein-paše Boljanića, Pljevlja u drugoj polovini 16. stoljeća postaju kasaba.¹⁴ Pljevlja su se zahvaljujući nekoliko faktora od kraja 16. stoljeća počela razvijati kao jako trgovačko-zanatlijsko središte koje će svoj razvoj nastaviti i tokom 17. stoljeća. Najvažniji faktori koji su uticali na razvoj Pljevalja bili su: komunikacijska povezanost i strateška važnost mjesta za čitav sandžak, naročito jer su Pljevlja bila administrativno središte i centar osmanske administracije, bilo da se radi o upravnoj ili sudskoj vlasti. Osim toga, grad se nalazio u mirnom i sigurnom području, daleko od ratnih dejstava, a dodatni zamah razvoju Pljevalja davale su trgovačke kolonije, čiji je obrt sredstava značajno uticao na gradsku ekonomiju.¹⁵

O Tašlidži su svoje zapise ostavili i neki putopisci koji su u tom kraju boravili ili kroz njega prolazili tokom 17. stoljeća. Lefevr, francuski putopisac, koji je Pljevlja posjetio 1611. godine, navodi da su ona imala „400 kuća, tri džamije, od kojih su dvije bile od kamena, a jedna drvena, kao i dva karavansaraja pokrivena olovom“.¹⁶

Jusuf Livnjak je na putu za hadž u ljeto 1615. godine prolazio i kroz Pljevlja koja je opisao kao „lijepu i dobro uređenu varoš koja ima bogatu čaršiju i divnu džamiju sa neobično lijepim šadrvanom oko kojega su se nalazili veliki mramorni stubovi“. U toj džamiji hadži Jusuf je vidio pet krasnih mushafa.¹⁷

Mühimme Defteri (1026-1027/1617-1618), 172. i 173.)

⁸ Fehim Bajraktarević, *Turski dokumenti manastira sv. Trojice kod Pljevalja, LXXIX, SKA, Sarajevo, 1935, 12.* (Dalje: F. Bajraktarević, *Turski dokumenti manastira sv. Trojice kod Pljevalja*)

⁹ *85 Numaralı Mühimme Defteri (1040-1041 (1042) / 1630-1631 (1632))*, T.C Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Yayın No. 60, Ankara, 2002, 386. (Dalje: *85 Numaralı Mühimme Defteri (1040-1041 (1042) / 1630-1631 (1632))*)

¹⁰ DAD, AT, B 101-2a

¹¹ DAD, AT, 4046a

¹² BOA, *İE. EV.*, 13/1568

¹³ BOA, *İE. EV.*, 5/594

¹⁴ O zadužbinama Husein-paše Boljanića: Behija Zlatar-Enes Pelidija, „Zadužbine Husein-paše Boljanića“, *POF*, 34, Sarajevo, 1985, 115-129.

¹⁵ M. Pijalović, *Pljevlja sa okolinom*, 106. i 107.

¹⁶ Radovan Samardžić, *Beograd i Srbija u spisima francuskih savremenika*, Beograd, 1961, 157.

¹⁷ Hazim Šabanović, *Književnost muslimana BiH na orijentalnim jezicima*, Sarajevo, 1973, 253. (Dalje: H. Šabanović, *Književnost muslimana*)

Evlija Čelebi o Tašlidži 1664. godine piše: „Nema tvrđave. Na periferiji su kamenita brda, čiji je kamen bijel kao kristal. Zbog toga što je podignut u sredini ovih brda, na prostranom i zelenilom obraslom polju, pokraj jednog vrela, ovaj grad je dobio ime Tašlidža (Kamenica).“¹⁸ Putopisac dalje navodi: „U ovom sandžaku postoje 24 zaima i 224 timarnika, alajbeg, ceribaša i tri hiljade vojnika sa džebelijama i još dvije hiljade pašine vojske. To je ugledan kadiluk u rangu kadiluka od 150 akči... Ima svog muftiju, predstavnika šerifa, prvake, uglednike, predstavnike spahija centralnih vlasti, jeničerskog serdara, tržišnog nadzornika, starješinu esnafa, haračkog povjernika i baždaragu... Ima deset mahala, pet muslimanskih i pet nemuslimanskih. Ima deset džamija sa mihrabom (mada u nastavku navodi samo Hadži-Huseinovu, Hadži-Rizvanovu, Hadži-Alijinu, Odošašinu i Ahmed-begovu, prim. aut.)... Dvije medrese (Hadži Huseinova i Osman-pašina),¹⁹ tri mekteba, dvije tekije, tri velika hana, imaret, hamam, bezistan u obliku tvrđave, do sedamsto kuća, dvije stotine dućana od kojih su mnogi puškarski.“²⁰ Od ostalih pojedinosti navodi i to da je klima u varoši prijatna, ali i da su zime vrlo oštre, da čak do šest mjeseci ima snijega, ali da su i ljeta vrela, putevi čisti i pokaldrmisani, da uopće nema neobrađive zemlje i da je ona na cijeni. Također, ističe pljevaljski specijalitet u pravljenju puški. Na kraju završava sa opisom ljudi za koje kaže da „govore bosanski“ i da su „svi gostoljubivi, plemeniti i čovječni ljudi“.²¹

Evlija Čelebi 1664. godine donosi i podatke o džamiji Husein-paše Boljanića u Pljevljima opisujući njen minaret, kubbeta, aleme, minber, mihrab, harem i hasure.²² U vezi sa navedenom džamijom koja je sagrađena u drugoj polovini 16. stoljeća sačuvan je i podatak da je na mjestu njenog imama i hatiba do 1679. godine bio Hasan Halifa, a da je te godine na njegovo mjesto predložen njegov sin Mehmed Halifa.²³ Može se pretpostaviti da je riječ o gore pomenutom muderisu jedne od medresa.²⁴

¹⁸ Evlija Čelebi, *Putopis – Odlomci o jugoslavenskim zemljama*, Preveo, uvod i komentar napisao: Hazim Šabanović, Sarajevo, 1967, 392. (Dalje: E. Čelebi, *Putopis*)

¹⁹ Sačuvana je molba od 13. januara 1674. godine kadije Hadži Ibrahim efendije u kojoj se predlaže da se na upražnjeno mjesto muderisa (najvjerojatnije jedne od medresa) imenuje Mehmed Halifa. BOA, *ĪE. EV.*, 13/1568; Godine 1704. spominje se Hadži Ibrahim-pašina medresa. Vjerovatno je nastala u 17. stoljeću. Vidi: Enes Pelidija, „Pljevlja i pljevaljski kraj u XVIII stoljeću“, u: *Istorija Pljevalja*, Pljevlja, 2009, 171. (Dalje: E. Pelidija, „Pljevlja i pljevaljski kraj u XVIII stoljeću“)

²⁰ E. Čelebi, *Putopis*, 393. i 394.

²¹ Isto, 394. i 395.

²² E. Čelebi, *Putopis*, 393. i 394.

²³ BOA, *ĪE. EV.*, 4/400

²⁴ Zanimljivo je da se nekoliko decenija ranije, 1617. godine, u svojstvu pisara vakufa i

Također, sačuvan je i jedan zanimljiv dokument od 11. septembra 1673. godine o namjeri izgradnje džamije u pljevaljskom kraju. Naime, u molbi sultanu koju je potpisao Halil spominje se namjera da se u selu Trnovice koje pripada kadiluku Tašlidža, zbog nepostojanja džamije, izgradi jedna džamija za kojom „žude“ stanovnici tog sela. Iz sadržaja teksta se ne može sa sigurnošću reći ko je zapravo osnivač i finansijer džamije, je li to podnosilac molbe Halil ili se on obraća Porti u ime sela čiji će stanovnici finansirati izgradnju džamije.²⁵

Dokument iz 1658/59. godine donosi zanimljive podatke o Tašlidži. Naime, ovdje se spominje prevodilac dubrovačkog izaslanika koji je na putu prema Istanbulu naišao kroz selo Boljaniće koje pripada kadiluku Tašlidža i doživio neugodan susret sa nekolicinom stanovnika koji su bacali kamenje na njega. Zanimljivo je da se u dokumentu spominje han u selu Boljanići, kao i handžije Hasan i Omer. Osim toga, u potpisu svjedoka navodi se i jedan handžija po imenu Zekerija. Da li je riječ o hanu kojeg je tokom 16. stoljeća izgradio Husein-paša ili pak o onom koji je izgrađen nešto prije 1611. godine ne može se sa sigurnošću utvrditi.²⁶ Treba spomenuti i to da je tokom 1631/32. godine zabilježena i žalba izvjesnog Mustafe, stanovnika Pljevalja koji je napadnut od prethodnice dubrovačkog konzula kada se s konjem zaustavio kod karavansaraja u Novom Pazaru.²⁷

Događaj kojeg prenosi Muvekkit iz avgusta-septembra 1629. godine prikazuje svu složenost odnosa između centralnih i pokrajinskih vlasti, ali i odnosa između pokrajinske vlasti i drugih utjecajnih centara u samoj pokrajini. Naime, način na koji se prikazuje dolazak Abaza Mehmed-paše za bosanskog namjesnika te njegova kontroverzna ličnost, ali i krajnosti koje se javljaju u odnosu prema različitim slojevima bosanskog društva možda na najbolji način pokazuju svu složenost u interpretaciji događaja iz bosanske historije 17. stoljeća. Abaza Mehmed-paša, po jednim buntovnik protiv sultana koji dobija namjesništvo u

mujezina navedene džamije spominje osoba pod istim imenom, dakle Mehmed Halifa, s tim da se u ovom slučaju radilo o finansijskim malverzacijama u vakufu. (Vidi: 82 *Numaralı Mühimme Defteri (1026-1027/1617-1618)*, 172. i 173.)

²⁵ BOA, *İE. EV.*, 21/2485

²⁶ DAD, *AT*, 4046a; (...Bi'l-fi'il Dobrovnik elçisinin tercümanı olan Nikola nâm-ı diğēr meclis-i şer 'iyyede hazır olup kaza-i Taşlıca'ya tabi' Boljanići adlı köyde olan hanın, hancısı Hasan ve Ömer adlı kimseler, üzerlerine dava edildiği hazine-i padişâhî vekilleriyle İstanbul'a giderken adı geçen hana geldiğimizde, adı geçen Hasan ve Ömer altı kişi ile üzerimize taş attılar. Sorulduğunda cevapları yazılarak sualden sonra, bu konuda külliyyen inkâr ettiklerinden davacı Nikola'nın iddiasına uygun delil talep edildiğinde, adı geçenlerin yasakçıları olan Ebubekir Beşe ve Ahmed Beşe şer'i şahadetlerinde, taş attıklarını müşâhede ettiklerine şahitlik ettiklerinden, tercümanın talebi ile yazılıp iş bu vesika kendisine verildi...)

²⁷ DAD, *AT*, 4131; GHB, *TD*, 3548;

Bosni kako bi se centralne vlasti riješile „problema“, prikazan je kao osoba „dobre naravi i bezazlen“, i od stanovništva omiljen namjesnik.²⁸ S druge strane, u političkim pitanjima ističe se njegova neumoljivost, te se navodi kako je „sjekao kao sablja“. To se najbolje vidi na primjeru sukoba sa jeničerskim porodicama sa područja Hercegovačkog sandžaka, prvenstveno Pljevalja i Prijepolja, koji su, kako se bilježi, činili mnoga protiv zakonita djela. Abaza Mehmed-paša se s njima politički obračunava i to na najsvirepiji način. Također, u tom okršaju u prvi plan izbija i međusobni sukob muslimanskih porodica – Ljubovića i Šabanovića. Oni su se, onda kada je trebalo drugog uništiti, pokazali spremnim i na savez sa ovim ozloglašanim bosanskim namjesnikom. Taj događaj otvara mnoga pitanja sa nejasnim odgovorima.²⁹ Dva su temeljna: je li Abaza Mehmed-paša doista u Bosnu poslan kao rješenje lokalnih problema ili kao otklon od problema sa stanovišta centralnih vlasti; jesu li u Hercegovačkom sandžaku krajem treće decenije 17. stoljeća doista jeničerska nedjela uzela tolikog maha kako ih Muvekkit prikazuje?³⁰

U nekoliko dokumenata zabilježene su i nezakonite radnje lokalnih vlasti koje su posezale za takvim aktivnostima usljed nesređenih ili vanrednih prilika u

²⁸ Nakon ubistva sultana Osmana II Genča 1622. Abaza-paša predvodi pobunjenike (oko 30.000) koji se obračunavaju sa vojnim redovima, posebno jeničerima, držeći ih odgovornim za ubistvo sultana. Čak je u jednom trenutku izvršio opsadu Ankare. Doživio je vojni poraz u blizini Kajserija od velikog vezira Hafiz-paše, a nakon ustoličenja sultana Murata IV. Abaza-paša je potom pobjegao u Erzurum gdje se utvrdio. Iako je centralna vlast napravila kompromis s njim i postavila ga za beglerbega Erzuruma, on nije odustajao od neprijateljstva prema jeničerima. Sultan Murat IV je pronašao rješenje u sporazumu s njim koje je podrazumijevalo pomilovanje (aman) i postavljenje na poziciju bosanskog namjesnika. To je bilo privremeno rješenje za Istanbul. Iako je kasnije organizirao i pohode na Poljsku 1633. godine, zbog priča da će ponoviti bunu, nad njim je izvršena smrtna kazna 1634. godine. (Mücteba İlgürel, „Abaza-paša”, I. Tom, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 11-12.)

²⁹ Salih Sidki Hadžihuseinović-Muvekkit, *Povijest Bosne*, El-Kalem, Sarajevo, 1999, 1, 280-283.

³⁰ Postoji i interpretacija prema kojoj je Abaza-paša uklonio ugledne poduzetnike Ljuboviće 1629. godine i time jednim dijelom usporio privredni razvoj sandžaka. Vidi: Faruk Taslidža, *Društveno-privredni odnosi u Hercegovačkom sandžaku od Žitvanskog mira do Kandijskog rata (1606-1645.)*, Neobjavljeni magistarski rad, Filozofski fakultet, Sarajevo, 2009, 15; Sličan slučaj se dogodio i nešto ranije na samom početku 17. stoljeća kada je Istanbul u Bosnu poslao Dželali Deli Hasana koji je Mlečanima, Rimu i Španiji bio spreman, za sto hiljada zlatnika, prodati tvrđavu Risan nakon čega bi oni zauzeli preostale dijelove ejaleta. (Ibrahim Alajbegović Pečevija, *Historija 1576-1640.*, knj. 2, prijevod, uvod i bilješke: Fehim Nametak, Sarajevo, 2000, 234-237.) (Dalje: Pečevija, *Historija 1576-1640.*, knj. 2)

Osmanskoj državi.³¹ Opet se može postaviti pitanje jesu li takve aktivnosti bile reakcija na samovolju „lokalnih moćnika“ ili su plod slabljenja sistema vlasti? Tako se, na samom početku Kandijskog rata, iz jedne sultanske naredbe iz 1645. godine koja je upućena kadijama Prijepolja i Pljevalja vidi pokušaj prekomjernog naplaćivanja dadžbina od raje. Naredba je bila jasna: raja je trebala platiti resm-i filuriju i 363 akče u korist države. Sve drugo je bilo nazakonito.³² Drugi slučaj datira u proljeće 1691. godine kada se na prekomjerne poreze, koje je potraživao hercegovački mutesarif Mustafa-paša, žalilo stanovništvo Pljevaljskog kadiluka.³³ Treći slučaj je zabilježen krajem Bečkog rata. Naime, tadašnji pljevaljski naib Abdulfettah je 1699. godine razrezao nezakonit porez stanovništvu pljevaljskog kadiluka. Nakon tri žalbe stanovnika, u prvoj polovini 18. stoljeća opozvan je sa navedene dužnosti.³⁴ S druge strane, kadiluk je bio pod stalnom opasnošću hajdučkih upada iz okolnih mjesta. Koliko je taj fenomen nanosio štetu životu ljudi općenito pokazuje i pogibija hajduka Mijata Tomića 1642. godine koje je izazvalo veliko slavlje stanovnika Sarajeva. Takvo slavlje nije zabilježeno ni nakon vijesti o ponovnom zauzeću Bagdada 1638. godine.³⁵

Koliko je brigu država vodila za svojim potraživanjima pokazuje i jedna naredba od 15. januara 1676. godine upućena hercegovačkom sandžakbegu i kadiji Tašlidže. Naime, neki Mehmed je još na nekoliko godina prije ostao dužan državi 2.700 groša. On je umro, ne uspjevši vratiti dug. Kada su državni službenici došli da naplate dug uvidjeli su da umrli Mehmed nije ostavio iza sebe ništa osim dva čifluka koja su već bila predmetom malverzacije od trećih lica. Nakon što su službenici izvijestili centralne vlasti o tome, sultan je naredio da se zabrani ometanje prodaje čifluka i da se oni imaju prodati, a od tog novca da se izmiri dug prema državi.³⁶

Sačuvana su i dva zanimljiva dokumenta o neizvjesnoj porodičnoj sudbini na samom kraju Bečkog rata u sjedištu Hercegovačkog sandžaka. Naime, iz naredbe bosanskom namjesniku i hercegovačkom mutesarifu iz 1698. godine vidi se da se jedan dio uleme, šejhova i dobrih ljudi iz Istanbula zauzeo kod sultana za Bosanca šejh Ahmeda sina Abdulkerima kako bi mogao prevesti osam članova svoje porodice iz kasabe Pljevlja u Istanbul. Takva situacija je nastala nakon što je

³¹ Npr. 82 *Numaralı Mühimme Defteri (1026-1027/1617-1618)*, 118-119.

³² OIS, *Ahkam defteri*, 75/1a, 472/4, 183. i 184. (preveo: Abdulah Polimac)

³³ Muzaffer Fehmi Şakar, *1101-1102 (1690-1691) Tarihli 100 Numaralı Mühimme Defteri Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, Neobjavljeni magistarski rad, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2007, 228. (Dalje: M. F. Şakar, *1101-1102 (1690-1691) Tarihli 100 Numaralı Mühimme Defteri Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*)

³⁴ E. Pelidija, „Pljevlja i pljevaljski kraj u XVIII stoljeću“, 158. i 159.

³⁵ F. Taslidža, *Društveno-privredni odnosi*, 21.

³⁶ OIS, *Ahkam defteri*, 75/1a, 492/6.

šejh Ahmed, inače vaiz u istanbulskoj džamiji Evlije Mehmed efendije, došao u Pljevlja da posjeti porodicu i, iz nekog razloga, tu ostao ne mogavši se vratiti u Istanbul. Iako je prvobitno naređeno da mu se odobri da povede osam članova porodice sa sobom u Istanbul, ipak u drugoj naredbi se takva odluka poništava i ne dozvoljava se napuštanje mjesta na kojem se nalaze.³⁷

U drugom slučaju, Tašlidža je bila utočište za izbjeglice. Naime, porodica prizrenskog kadije Mevlana Mehmeda je, tokom napada evropskih vojnih trupa, izbjegla u Pljevlja. Spomenuti kadija 1698. godine moli vlasti da mu omoguće povratak porodice u Prizren, što mu je i odobreno.³⁸

Osmanske vlasti su, posebno u ratnim okolnostima, vodile brigu o stanju vojnih fortifikacija na svojoj teritoriji. Tako je i u Tašlidži, u zadnjoj deceniji 17. stoljeća, završena obnova jedne palanke. Naknada za vojnike na osiguranju navedene palanke, prema navodu iz jednog dokumenta s kraja jula 1690. godine, trebala je biti isplaćena vrstom bakrenih para (mankur)³⁹ koje su se kovale i u Bosni.⁴⁰ Inače, poznato je da se zbog finansijskih poteškoća početkom Kandijskog rata, veliki vezir Melik Ahmed-paša naredio da se kuje devalviran novac za isplatu plaća vojsci u Bosni, Arnautluku i Beogradu. Tada je za jedan zlatnik određena vrijednost 118 akči. Od tog vremena kvalitet akče je počeo opadati.⁴¹

Iz određenih arhivskih izvora i dostupne literature evidentno je da su pljevaljski trgovci poslovali sa Dubrovčanima, a preko njih i sa Mediteranom. Tako su Piri-beg i Hasan-beg i tačadžija (kapar) Hadži Mustafa, održavali, od 1612. do 1614. godine, mnoge poslovne veze sa dubrovačkim trgovcem Sekom Nenkom, slali mu iz Pljevalja kože, vunu, zanatske proizvode ili uzimali od njega

³⁷ OIS, *Muhimme defteri*, 139 IVa, 496/3, 330. i 331.; 497/3, 332.

³⁸ Isto, 139 IVa, 496/3, 331.

³⁹ Mankur, mangur, mankir je drugi naziv za bakerni novac (kovanica), između ostalog, i u osmansko doba. Njihova proizvodnja i upotreba je bila ograničenog karaktera i imala je za cilj privremeno rješenje ekonomskim poteškoća. (Detaljnije: Oğuz Tekin, „Mangır”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 27. Tom, 568.)

⁴⁰ BOA, *İE.AS.*, 60/5429; Sličnu vijest donosi i Muvekkit. Naime, veliki vezir Tekirdagli Mustafa-paša (1688-89) je izdao naređenje da se iz jedne oke čistog bakra skuje 800 novčića (mangira), a svaka dva imala su vrijednost akče. Kako oni u Istanbulu nisu zadovoljili potrebe, ostatak se kovao u Bosni i Arnautluku. Na taj način se mangir rasprostranio, a zlatnog i srebrenog novca skoro da je bilo nestalo. (Muvekkit, *Povijest Bosne*, 1, 404.) U ljeto 1690. godine izdate su naredbe da se, zbog loših iskustava, kovanje mankura ograniči na 500 guruša dnevno. Vidi: M. F. Şakar, *1101-1102 (1690-1691) Tarihi 100 Numaralı Muhimme Defteri Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, 110. i 161.

⁴¹ Muvekkit, *Povijest Bosne*, 1, 333.

engleske, mletačke ili firentinske tkanine.⁴²

Što se tiče konfesionalne pripadnosti stanovništva kao i općenito pitanja stanovništva, nažalost, dostupni izvori ne omogućuju neku ozbiljniju analizu. Tako da se, polazeći od podataka iz ranijeg stoljeća, može pretpostaviti da je ogromnu većinu stanovništva Pljevaljskog kadiluka činilo muslimansko stanovništvo, s opaskom da je značajan dio tog stanovništva stradao u ratovima koje je vodila Osmanska država na više frontova. Isto tako je zabilježeno i značajno prisustvo nemuslimana posebno zbog činjenice da i tokom 17. stoljeća egzistiraju i djeluju manstiri sv. Trojice, sv. Arhanđela, Dovolja, Bliškova i Dobrilovina.⁴³ Osim toga, pljevaljski Jevreji u izvorima se po prvi put spominju 1614. godine, ali bez naznake imena i zanimanja. Tako se „jedan Jevrejin iz Pljevalja“ spominje kao dužnik dubrovačkog trgovca Trajana Boljinija i to za beznačajnu sumu od 180 aspri. Jedan drugi „Jevrejin iz Pljevalja“ poslovao je te iste godine sa Dubrovčaninom Sekom Nekijem. Takvi sporadični podaci pokazuju da je jevrejska kolonija u Pljevljima bila neznatna i brojem i ekonomskom moći.⁴⁴

Zaključak

Tašlidža ili Pljevlja su bila sjedište kadiluka skoro četiri stoljeća, a sjedište sandžakbega Hercegovačkog sandžaka više od dva i po stoljeća (1576-1833). Historijat kadiluka u 17. stoljeću može se pratiti na osnovu različitih izvora, ali oskudnog sadržaja, službenih osmanskih pojedinačnih akata, ahkam i muhimme deftera te pojedinih putopisa i hronika. To svakako nije dovoljno da se rekonstruira cjelovita slika pljevaljske prošlosti, ali je, ipak, značajan doprinos obzirom na podatke i dosadašnji stepen istraženosti. Kadiluk je tokom 17. stoljeća manje-više obuhvatao područje sedam nahija, a ovim istraživanjem je identificirano i sedam imena pljevaljskih kadija u tom periodu. Iz opisa putopisaca saznajemo da je Tašlidža bila razvijena osmanska kasaba sa svim upravnim, vojnim, vjerskim, obrazovnim, kulturnim i privrednim elementima koji su je činili. Premda je jedna od osnovnih odlika ovog kadiluka bila ta da se nalazio na centralnoj komunikacijsko-strateškoj poziciji u Hercegovačkom sandžaku i da je bio udaljen od prvih ratnih linija, ipak je povremeno bio izložen hajdučkim napadima. Također,

⁴² Toma Popović, „Pljevlja u XVI i XVII vijeku“, u: *Istorija Pljevalja*, Pljevlja, 2009, 133-138. (Dalje: T. Popović, „Pljevlja u XVI i XVII vijeku“)

⁴³ Olga Zirojević, *Crkve i manastiri na području Pečke patrijaršije do 1683. godine*, Beograd, 1984, 39-207.

⁴⁴ T. Popović, „Pljevlja u XVI i XVII vijeku“, 133-138.

izvori otkrivaju i stanovite probleme u odnosu lokalnih vlasti prema podanicima kod prikupljanja poreza posebno u vrijeme ratova. Ovo područje je imalo i funkciju pribežišta za izbjeglice u toku Bečkog rata. Kada su u pitanju konfesionalne prilike, i u 17. stoljeću nastavlja se egzistencija muslimana i nemuslimana u kadiluku, ravnopravno se grade i popravljaju džamije i manastiri, a zabilježeno je prisustvo i pokojeg jevreja. Trgovina s Dubrovnikom i Mediteranom i dalje je bila živa.

Sedađ BEŠLIJA, Ph.D.

Institute of history, University of Sarajevo, Research Associate

FROM THE KADILUK OF TAŠLIDŽA'S 17TH CENTURY PAST

Summary

Based on available sources and relevant literature, this text endeavors to reconstruct a historical picture of the Herzegovan Kadiluk of Tašlidža (Pljevlja) in the 17th century. Historiography has thus far not given a meaningful account of this topic in the time period given here. Further, the sources are scarce and fragmentary, and their content unvaried. Still, they give some answers to specific questions, such as names of the kadi, description of the town, the relation between local government and subjects, the role of the kadiluk in times of war, the current buildings and the construction of new sacral objects, snippets from merchant life and the town's quotidian.

Key words: Sanjak of Herzegovina, Kadiluk of Tašlidža (Pljevlja), Socio-political Context, Quotidian, 17th century

Izvori i literatura

a) Neobjavljeni izvori

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Istanbul, Fond: İbnülemin Evkaf (İE.EV), İbnülemin Askeriye (İE.AS)

Državni arhiv u Dubrovniku (DAD), Fond: Acta Turcarum (AT)

Orientalni institut u Sarajevu (OIS), Fondovi: Muhimme defteri; Ahkam defteri (preveo: Abdulah Polimac)

b) Objavljeni izvori

82 Numaralı Mühimme Defteri (1026-1027/1617-1618), T.C Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Yayın No. 47, Ankara, 2000.

85 Numaralı Mühimme Defteri (1040-1041 (1042) / 1630-1631 (1632)), T.C Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Yayın No. 60, Ankara, 2002.

Evlija Čelebi, Putopis – Odlomci o jugoslavenskim zemljama, Preveo, uvod i komentar napisao: Hazim Šabanović, Sarajevo, 1967.

Fehim Bajraktarević, Turski dokumenti manastira sv. Trojice kod Pljevalja, LXXIX, SKA, Sarajevo, 1935.

Ibrahim Alajbegović Pečevija, Historija 1576-1640., 2, prijevod, uvod i bilješke: Fehim Nametak, Sarajevo, 2000.

c) Knjige, putpisi, enciklopedije i članci

Behija Zlatar - Enes Pelidija, „Zadužbine Husein-paše Boljanića“, POF, 34, Sarajevo, 1985.

Enes Pelidija, „O naučnoj, kulturnoj i prepisivačkoj djelatnosti Pljevljaka na orijentalnim jezicima u vrijeme osmanske vlasti“, Breznički zapisi, br. 1, Pljevlja, 1990. (42-46.)

Enes Pelidija, „Odjek Karlovačkog mirovnog ugovora na unutrašnje prilike Bosanskog ejaleta“, Takvim za 2001. godinu, Sarajevo, 2000. (57-73.)

Enes Pelidija, „Pljevlja i pljevaljski kraj u XVIII stoljeću“, u: Istorija Pljevalja, Pljevlja, 2009.

Enes Pelidija, „Prilog kulturnoj istoriji Pljevaljskog kraja / o naučnoj, kulturnoj i prepisivačkoj djelatnosti Pljevljaka na orijentalnim jezicima u vrijeme Osmanske uprave“, Anali GHB, knj. XVII-XVIII, Sarajevo, 1996. (233-238.)

Hazim Šabanović, Bosanski pašaluk – postanak i upravna podjela, Svjetlost, Sarajevo, 1982.

İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfi, I tom, 1988.

Mustafa Pijalović, Pljevlja sa okolinom u prošlosti i sadašnjosti, Studentska štamparija Univerziteta, Sarajevo, 1997.

Olga Zirojević, Crkve i manastiri na području Pečke patrijaršije do 1683. godine, Beograd, 1984.

Radovan Samardžić, Beograd i Srbija u spisima francuskih savremenika, Beograd, 1961.

Salih Sidki Hadžihuseinović-Muvekkit, Povijest Bosne, I, El-Kalem, Sarajevo, 1999.

Toma Popović, „Pljevlja u XVI i XVII vijeku“, u: Istorija Pljevalja, Pljevlja, 2009.

d) Neobjavljeni rukopisi

Faruk Taslidža, Društveno-privredni odnosi u Hercegovačkom sandžaku od Žitvanskog mira do Kandijskog rata (1606-1645), Neobjavljeni magistarski rad, Filozofski fakultet, Sarajevo, 2009.

Muzaffer Fehmi Šakar, 1101-1102 (1690-1691) Tarihi 100 Numaralı Mühimme Defteri Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi, Neobjavljeni magistarski rad, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2007.

Dr Faruk TASLIDŽA
Fakultet humanističkih nauka
Mostar

O PRIVREDI HERCEGOVAČKOG SANDŽAKA U PRVOJ POLOVINI XVII STOLJEĆA

APSTRAKT: U ovom radu sagledavaju se privredne prilike u Hercegovačkom sandžaku tokom prve polovine XVII stoljeća. To je doba kada se Osmansko carstvo suočavalo sa ozbiljnom krizom na svim društvenim poljima. U fokusu su tri urbana centra Hercegovačkog sandžaka (Foča, Pljevlja i Mostar), koji su u navedenom periodu predstavljali žarišta gradske privrede - trgovine i zanatstva. U isto vrijeme, u sklopu hercegovačke poljoprivrede prednjačilo je stočarstvo, kao tradicionalna djelatnost vlašskog stanovništva. Posebno mjesto u privrednom pogledu zauzimala je proizvodnja soli. U vezi s tim, u radu su tretirane novske i poljičke solane, koje su pripadale Hercegovačkom sandžaku. Rudarstvo tokom prve polovine XVII stoljeća u cijelom Bosanskom ejaletu doživljava zastoj u proizvodnji, pa je tada bio neizbježan i kolaps hercegovačkih rudnika željeza u području Čajniča.

KLJUČNE RIJEČI: Hercegovački sandžak, Foča, Pljevlja, Mostar, privreda, stočarstvo, trgovina, poljoprivreda, zanatstvo, rudarstvo.

Kratak osvrt na Hercegovački sandžak do početka XVII stoljeća

Na teritoriju srednjovjekovne bosanske države kojim je upravljao herceg Stjepan Kosača (1435-1466) vlast osmanskog sultana širila se i učvršćivala postepeno. Do ljeta 1466. zaposjednuta je sva istočna, te i najveći dio srednje Hercegovine. Od tih oblasti, kao prelazno rješenje, ustanovljen je vilajet *Hersek* koji je odmah pripojen Bosanskom sandžaku. Već 1470. godine formiran je Hercegovački sandžak. Ubrzo, potisnute su ugarske snage iz Počitelja (1471.), a vojne operacije prenesene na prostore zapadno od rijeke Neretve. Nešto istočnije, grad Novi (u Boki) predao se hercegovačkom sandžakbegu 1482. godine. Koncem XV stoljeća Osmanlije gospodare i Krajinom s makarskim primorjem

kojim su prethodno, privremeno, ovladali Mlečani.¹

Hercegovački sandžak je od svog osnivanja (1470.), pa sve do 1537. godine (kad je formiran Kliški sandžak), u značajnoj mjeri predstavljao isturenu krajišku zonu. Njegovi upravitelji tokom XVI stoljeća bili su istaknute ličnosti sa širokim ovlaštenjima u vođenju vojnih, političkih i diplomatskih akcija. U njihovoj kompetenciji nalazila se i provedba ugovora koji su regulirali važne osmansko-dubrovačke odnose. Međutim, okolnosti se bitno mijenjaju nakon osnivanja Bosanskog ejaleta (1580.). Od tada, sva značajnija društveno-politička pitanja rješavaju se u rezidenciji bosanskog valije (Banja Luka, Sarajevo, Travnik). Tamo i Dubrovčani ubuduće upućuju svoja poslanstva, koja su u ranijem periodu diplomatske poslove uglavnom završavala u Foči ili Pljevljima.²

Uz navedeno, bitno je ukazati i na još jednu praksu koja se javlja nakon osnivanja Bosanskog ejaleta. Naime, osnovni godišnji prihod (has) bosanskog valije redovno je iznosio 650.000 akči, što je znatno manje u odnosu na druge beglerbegove u evropskom ili azijskom dijelu Osmanskog carstva. Zbog toga su bosanskom valiji, kao arpaluk, ponekad dodjeljivane druge oblasti, a to je najčešće bio Hercegovački sandžak, čiji je has iznosio 410.515 akči.³ U tom slučaju Hercegovačkim sandžakom su upravljali zastupnici (muteselimi) bosanskog valije, plaćani, naravno, iz spomenutog arpaluka.⁴

Veći dio XVI stoljeća u Hercegovačkom sandžaku obilježen je procesom urbanizacije, tj. nastankom potpuno novih gradova karakterističnog orijentalno-islamskog tipa. Neki od njih, poput Foče, Pljevalja i Mostara, uspjeli su ostvariti i značajan društveni razvoj.⁵ Svi ti novoformirani gradovi, uslijed postepenog procesa prihvatanja islama, po strukturi stanovništva postali su dominantno muslimanski.⁶

Hercegovački sandžak je početkom XVII stoljeća obuhvatao prostore od Zadržarja i rijeke Cetine na zapadu, do Prijepolja i rijeke Lim na istoku. Sjeverna granica

¹ Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo, 1959, 46, 161, (dalje: H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*).

² Toma Popović, *Upravna organizacija Hercegovačkog sandžaka u XVI veku*, Prilozi za orijentalnu filologiju, XII-XIII/1962-63, Sarajevo, 1965, 75-76.

³ Hazim Šabanović, *Vojno uređenje Bosne od 1463. do kraja XVI stoljeća*, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, XI, Sarajevo, 1961, 176.

⁴ O ulozu muteselima: Avdo Sućeska, *Mjesto muteselima u lokalnoj upravi do Tanzimata*, Godišnjak Pravnog fakulteta, VII, Sarajevo, 1959, 295-315.

⁵ O urbanizaciji u Bosni tokom XVI stoljeća: Adem Handžić, *Studije o Bosni*, Istanbul, 1994.

⁶ Ahmed S. Aličić, *Opširni katastarski popis za oblast Hercegovu iz 1585. godine*, Svezak I i II, Sarajevo, 2014; Ahmed S. Aličić, *Privredna i konfesionalna struktura stanovništva u Hercegovini krajem XVI stoljeća*, Prilozi za orijentalnu filologiju, 40/1990, Sarajevo, 1991, 138-186.

je dosegala područje Foče i Goražda, a južna jadransko primorje od Poljica do Neuma, kao i bitan dio Bokokotorskog zaljeva. U sudsko-administrativnom pogledu na tom je teritoriju funkcioniralo ukupno 17 kadiluka.⁷ Takav opseg Hercegovačkog sandžaka uglavnom se nije mijenjao sve do Kandijskog rata (1645-1669).

Sjedište Hercegovačkog sandžaka je od 1576. godine iz Foče zvanično premješteno u Pljevlja (Tašlidža). Sa godišnjim prihodom (410.515 akče) koji je u prvim decenijama XVII stoljeća imao vrijednost 3.400 zlatnika, hercegovački sandžakbezi su gotovo redovno posjedovali zavidno vojno-političko iskustvo i važili kao vrsni poznavaoци pograničnih prilika. Na sve to ukazuje i činjenica da su se mnogi osmanski dostojanstvenici prije preuzimanja uprave u Hercegovačkom sandžaku, nalazili na odgovornom položaju beglerbega Rumelije, Kanjiže, Očakova, Sivasa, Varada, Bosne i drugih ejaleta.⁸

Od početka XVII stoljeća Osmansko carstvo se suočavalo sa brojnim unutrašnjim i vanjskim problemima. Klasični državni poredak baziran na timarskom sistemu bio je prilično uzdrman. Vladala je opća slabost državnih institucija, otežano je funkcionirala vojska, povećavala se inflacija i monetarna nestabilnost, a sve većeg maha uzimali su socijalni nemiri koji su u nekim provincijama prerastali u odmetništvo i razbojništvo. Cjelokupna kriza, na razne načine, odjek je imala i u Hercegovačkom sandžaku.⁹ Pobrojani negativni trendovi morali su se reflektirati i na tadašnje hercegovačke privredne prilike.

⁷ Nakon kadiluka Foča, Blagaj, Prijepolje, Novi, Mostar, Cernica, Nevesinje, Pljevlja, Imotski, Gabela, Čajniče, početkom XVII stoljeća formirani su i kadiluci sa centrima u Ljubinj, Stocu, Konjicu, Ljubuškom i Duvnu. Sedamnaesti kadiluk je Karadağ (Crna Gora), koji je početkom XVII stoljeća pripojen Hercegovačkom sandžaku. Sjedište tog kadiluka bilo je na Žabljaku. O tome: H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 188, 197.

⁸ Tokom prve polovine XVII stoljeća, do početka Kandijskog rata 1645. godine, u historijskim izvorima spominju se slijedeće ličnosti na položaju hercegovačkog sandžakbega. Godine 1600. Mustafa, 1601. Ibrahim-beg, 1603/1604. Memi-beg, 1605. Mustafa Bošnjak, 1606. Ahmed, 1608. Mehmed, 1609. Ibrahim Soklović (arpaluk), 1610. Mehmed-beg (arpaluk), 1613. Ibrahim-paša (arpaluk), 1615. Husejn, 1615. Ibrahim-paša (arpaluk), 1616/1617. Mustafa i Jusuf, 1617. Piri Deli paša, 1618. Ibrahim (bivši beglerbeg Očakova), 1618/1619. Mehmed sin Mustafe, 1621. Husejn, 1622. Mehmed, 1628. Mehmed (arpaluk), 1628. Osman (arpaluk), 1630. Musli, 1631. Hasan Karadžidži (arpaluk), 1632. Ali-beg Čengić, 1633. Jusuf-paša, 1637/1638. Nuh-paša (bivši beglerbeg Rumelije) (arpaluk), 1638. Bali-beg, 1640. Mehmed, 1641. Ibrahim, 1641. Šahin-paša, 1642. Ali-paša Čengić (arpaluk), 1643. Smail, 1643. Ahmed, 1644. Smail, 1645. Omer (arpaluk). Vidi: Sedad Bešlija, *O poziciji i imenima hercegovačkih sandžakbega u osmanskoj administraciji u 17. stoljeću*, Prilozi, 46, Sarajevo, 2017, 53-75.

⁹ O tome: Faruk Taslidža, *O krizi Osmanskog carstva i njenoj refleksiji na prilike u Hercegovačkom sandžaku prvih decenija XVII vijeka*, Istraživanja, broj 5, Mostar, 2010, 61-85.

Raznovrsna poljoprivredna proizvodnja

Zemljišni posjedi pod vrhovnom sultanovom vlašću imali su presudan značaj za izdržavanje osmanskog činovničkog aparata.¹⁰ Cjelokupno društvo dijele se na dvije velike kategorije – asker i raju.¹¹ Baza osmanske ekonomije bila je poljoprivreda kojom se bavila većina stanovništva. Na tu privrednu granu odnosio se najveći dio cjelokupnog društvenog proizvoda.¹² Međutim, za poljoprivredu Hercegovačkog sandžaka u XVII stoljeću ipak se može reći da je imala ograničen razvoj. Razlog za to su, prije svega, prirodni uvjeti, tj. kraški karakter terena. Ali, činjenica je i da su u to doba izostale od davnina poznate mjere kojim se mogla poboljšati plodnost tla.

Na osnovu popisa provođenih od strane zvanične administracije može se zaključiti da su se u Hercegovačkom sandžaku kao glavne žitarice uzgajale pšenica, ječam, zob, te bitno manje raž i proso. Do kraja XVI stoljeća obim proizvodnje žita ipak je intenziviran, zapravo udvostručen. Uz to, uzgoj vinove loze bio je široko rasprostranjen, a adekvatno je povećan i broj uzgajane stoke. Važno je naglasiti da su u Hercegovačkom sandžaku, kao i u cijelom Bosanskom ejaletu, seljaci muslimanske vjere, kao i hrišćani, imali status raje. Ipak, muslimansko seljačko stanovništvo je zbog svog učešća u osmanskoj vojnoj službi dolazilo u povoljniju poziciju u odnosu na nemuslimansku raju, pa je i oslobođano određenih državnih nameta (*avariz-i divaniye ve tekalif-i orfiye*).¹³

¹⁰ Bit osmanskog državnog (timarskog) sistema je u tome što sultan, tj. država, svom službeniku nije davala samo zemlju, već i ovlaštenje da na toj zemlji od seljaka prikuplja i koristi utvrđeni iznos državnih prihoda. Tako su zemljišni posjedi svome uživaocu osiguravali sredstva za vlastito izdržavanje, kao i za održavanje njegove opreme i konja. Abdülkadir Özcan, *Organizacija vojske kod Osmanlija*, Historija Osmanske države i civilizacije, Sarajevo, 2004, 480.

¹¹ Takva podjela smatrana je nužnom radi očuvanja mira i reda u državi. Prvu kategoriju su činili upravitelji (asker), tj. pojedinci kojima su sultanovim beratom povjeravane vjerske ili svjetovne ovlasti. Druga kategorija (raja), sastavljena od pripadnika različitih naroda (različitih religija), bila je isključena iz uprave. Upućena na proizvodnju i plaćanje poreza, raja je davala potporu vojnoj klasi. Obaveza privilegirane klase (asker) bila je održavanje vladavine prava i osiguranje narodnog prosperiteta. Bahaeddin Yediyildiz, *Osmansko društvo*, Historija osmanske države i civilizacije, Sarajevo, 2004, 601.

¹² Jozef Matuz, *Osmansko carstvo*, Zagreb, 1992, 69.

¹³ Avdo Sućeska, *Bošnjaci u Osmanskoj državi*, Sarajevo, 1995, 12. Na donekle različit status muslimanskog i nemuslimanskog poljoprivrednika u osmanskoj Hercegovini tokom prve polovine XVII stoljeća ukazuju odredbe kanunname iz 1637/38. godine. Od muslimanskog poljoprivrednika, u slučaju da je bio oženjen i zasebno živio, ubirane su 22 akče

Pored spahijskih, i manastirska imanja Hercegovačkog sandžaka razvijala su različite oblike zemljoradnje. Sađeni su voćnjaci i vinogradi, njegovano pčelarstvo, održavani ribnjaci. Značajno uzgajani lan bio je sirovinska osnova za tkalačku djelatnost. Osim raznog povrća, u značajnim količinama sijan je i bostan. Korišten je za potrebe lokalnog stanovništva, jer nema podataka o njegovom izvozu.¹⁴ Primorske gradove (pogotovo Dubrovnik) žitaricama su (jednim dijelom) snabdijevali i Vlasi iz žitorodne neretljanske oblasti i Popova polja. Glavna žitna tržnica nalazila se na ušću rijeke Neretve. Početkom XVII stoljeća izvoznog posla sa žitom prihvatio se znatan broj osmanskih kapetana i pomoraca sa hercegovačke teritorije.¹⁵

Dolina Neretve je u XVII stoljeću pogodovala i uzgoju južnog voća. Pri posjeti Mostaru, čuveni Evlija Čelebi je zapisao da je taj grad poznat po svakovrnom i sočnom voću. Čelebija je bio oduševljen smokvama, groždem i krupnim narovima kojim Mostarci daruju druge gradove. Isti putopisac divio se i Pljevaljskom polju (*Taşlice sahasi*) gdje, kako navodi, uopće nema neobrađive zemlje, a obližnja sela su dobro naseljena i *okićena čiflucima*. S velikom hvalom piše i o voćnjacima u okolini Čajniča koje poredi s rajskim baščama.¹⁶

Pojedina hercegovačka naselja dugo su zadržavala svoj prvobitni agrarni karakter. U njihovom ataru postojale su livade, pašnjaci, vinogradi, mlinovi i druga dobra. U širem okruženju nalazili su se čifluci, mezre, pašnjaci, ribnjaci i sl. Ova konstatacija donekle se odnosi i na pljevaljsku kasabu, čiji se nemali dio stanovništva bavio zemljoradnjom. Naime, u jednom osmanskom dokumentu govori se o stanovnicima kasabe Tašlidža (Pljevlja) koji su muslimani, a siju i obrađuju zemlju,

(*resm-i čift*), dok je nemusliman, pored harača, plaćao 25 akči ispendže. Također, kad je u pitanju uzgoj pšenice, ječma, zobi, prosa, raži i drugog žita koje se mjeri keylom (keyl ili kile), od muslimana je uzimana desetina, a od nemuslimana (uz to) od 75 kejla 2 ½ kejla salarije, što iznosi od sedam jedan i od osam jedan. I na polju vinogradarstva musliman je po zakonu iz 1637/38. godine bio u nešto boljoj poziciji. On je od mošta (*šire*) davao desetinu, a nemusliman opet od sedam i od osam jedan. Vidi: *Kanuni i kanun-name za Bosanski, Hercegovački, Zvornički, Kliški, Crnogorski i Skadarski sandžak*; saopćavaju: dr. Branislav Đurđev, Nedim Filipović, Hamid Hadžibegić, Muhamed Mujić i dr. Hazim Šabanović, Monumenta turcica, Tomus primus, Serija I, Zakonski spomenici, Sv.1, OIS, Sarajevo, 1957, 148.

¹⁴ Богумил Храбак, *Пољопривреда Босне и Херцеговине 1463-1700. године*, Историјски институт САНУ, Зборник радова – Босна и Херцеговина од средњег века до новијег времена, Београд, 1995, 196, 197, (dalje: Б. Храбак, *Пољопривреда*).

¹⁵ Тома Поповић, *Привреда у XVI и XVII веку*, Историја српског народа, Трећа књига, Први том, Срби под туђинском влашћу 1537-1699; написали Радован Самарцић, Рајко Ј. Веселиновић, Тома Поповић, Београд, 1993, 629, (dalje: Т. Поповић, *Привреда*).

¹⁶ Evlija Čelebi, *Putopis*, Sarajevo, 1973, 398, 399, 475, (dalje: E. Čelebi, *Putopis*).

plaćaju od prihoda s nje ušur, i po 6 akči poreza po ognjištu. Iz poreskih zaduženja vidi se da su pljevaljski poljoprivrednici uzgajali pšenicu, ječam, raž, zob, proso, pirovinu i lan, a plaćali su porez na bostan, sijeno, travu, mukate, *ispendžu*, *resmi čift*, *baduhavu* i dr.¹⁷

* * *

Prirodni uvjeti i prisustvo brojnog vlašskog stanovništva pogodovali su razvoju stočarstva u Hercegovačkom sandžaku. Veći dio stoke klaao se pred zimu. Za ispašu su korišteni seoski, kao i udaljeniji pašnjaci, te livade i ograđeni gajevi. Sezonsko stočarenje odvijalo se na planinskim pašnjacima, poprilično udaljenim od uobičajenih staništa. Tako su stočari iz jugoistočnog dijela sandžaka tokom ljeta svoja stada napasali na Zelengori, Prenju, Bjelašnici, Treskavici i drugim sjevernijim planinama. Sa nomadskog, postepeno se prelazilo i na stajsko stočarstvo, što ukazuje i povećana proizvodnja sijena.¹⁸

O pozitivnom stanju u oblasti stočarstva govore i darovi koje su hercegovački sandžakbezi u više navrata tokom godine redovno slali u Dubrovnik. Riječ je brojnim grlima, uglavnom sitne stoke.¹⁹ Običaj, da na taj način daruju Dubrovčane, imali su i službenici sa sandžakbegova dvora, nahijske vojvode, kapetani, dizdari, kadije i hercegovački mitropolit. Pored sitne, darovana je i krupna stoka, kao i razni mliječni proizvodi. U ime dara, procijenjenog od strane dubrovačkih mesara, darovatelji su dobijali jednu vrstu uzdarja u novcu koja je nazivana *ricompensa*. Na taj način vlasnici velikih stada iz osmanske Hercegovine uspijevali su osigurati tržište za svoju stoku i stočne proizvode. Historičar Vladislav Skarić je zaključio da je na prelazu iz XVI u XVII stoljeće u *Hercegovini bilo toliko mnogo stoke da u potpunosti nije mogla ni biti prodana*.²⁰ U Dubrovniku su stoku i stočne proizvode prodavali i hercegovački manastiri Mileševo i Tvrdoš, a to im je donosilo prihod i do 200 dukata godišnje. Tako je stočarska djelatnost manastiru Mileševo

¹⁷ Милан Васић, *Градови под турском влашћу*, Историја Црне Горе, Књига трећа, Од почетка XVI до краја XVIII вијека, Том први, Титоград, 1975, 560, (dalje: М. Васић, *Градови*).

¹⁸ Б. Храбак, *Пољопривреда*, 184.

¹⁹ Tokom 1571. godine sandžakbeg je u tri navrata Dubrovčanima darovao 3.776 grla stoke. Iste godine samo jedan vojvoda (ruđanski) u Dubrovnik je poslao 785 grla stoke. Vidi: Владислав Скарић, *Подаци за историју Херцеговине од 1566. до средине XVII вијека*, Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини, XLIII, Сарајево, 1931, 59, 62 (dalje: В. Скарић, *Подаци*).

²⁰ В. Скарић, *Подаци*, 71.

omogućila da stekne u poreskom smislu bitno povoljniji status.²¹

Da je u Hercegovačkom sandžaku stočarstvo bilo zastupljenije od zemljoradnje primjetio je i francuski diplomata Luj de He (1592-1632). On u svom putopisu kaže da žito slabo uspijeva, ali da stoke ima u velikom broju. Interesantno je da spomenuti diplomata posebno ističe uzgoj koza, kojima kako kaže, pogoduje stjenovit hercegovački kraj.²² Brojnost stoke, pogotovo na Gatačkom polju, konstatirao je i gospodin Lefevr, koji je 1611. godine, uz poklisara francuskog kralja, putovao iz Dubrovnika prema Istanbulu.²³

Što se tiče stočarstva, po ukupnom obimu, uzgoj ovaca bio je na prvom mjestu. U tom poslu vlaško stanovništvo imalo je specijalan poreski status. Pored ovaca, uzgajana su i goveda, i to poznate balkanske "buše". Krave su uzgajivačima, zapravo njihovim porodicama, podmirivale potrebe za mlijekom i sirom. Bivola je, po svemu sudeći, bilo vrlo malo, jer se ne pominju u *kanunnamama*, a i njihove kože rijetka su izvozna roba u primorskim lukama.²⁴ Jahaćih konja, kada je riječ o selima, može se reći, nije ni bilo, ali su zato pri kućama bogatijih porodica i pojedina te životinje obavezno čuvane i njegovane. S druge strane, tovarni su konji bili bitno zastupljeniji, prvenstveno zbog korištenja u kiridžijskom poslu. Njihovi uzgajivači i izvoznici često su bili koncentrirani oko velikih karavanskih stanica. Takve ergele u Hercegovačkom sandžaku nalazile su se tridesetih i četrdesetih godina XVII stoljeća u trebinjskom i bilečkom kraju. Razlika u cijeni između tovarnog i jahaćeg konja plemenite arapske rase bila je drastična. Dok se prvi mogao kupiti za 7-8, za rasnog je konja trebalo izdvojiti i do 70 dukata.²⁵

Značajna ljudska djelatnost u prvoj polovici XVII stoljeća u Hercegovačkom sandžaku bilo je i pčelarstvo. Ta specifična grana stočarstva osiguravala je proizvodnju važnih proizvoda poput meda i voska. Poznato je da su iz Mostara, u Dubrovnik i mletačke zemlje, izvožene značajne količine voska. Vosak je preradiavan u posebnim radionicama, tzv. *šemhanama* (voskarnicama), koje su postojale u svim većim mjestima.²⁶ Pčelari su svoje proizvode iznosili na ljetne i jesenje vašare, a u nekim krajevima organizirana su i posebna okupljanja pčelara. Iz udaljenijih sela vosak su uglavnom prikupljali i do gradova dopremali prekupci. Veliki

²¹ Т. Поповић, *Привреда*, 611.

²² Midhat Šamić, *Francuski putnici u Bosni na pragu XIX stoljeća i njihovi utisci o njoj*, Sarajevo, 1966, 36.

²³ Вјекослав Јелавић, *Кратки француски путопис кроз Херцеговину и новопазарски санџак из године 1611.*, Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини, XIX, Сарајево, 1907, 473.

²⁴ Б. Храбак, *Пољопривреда*, 189.

²⁵ Б. Храбак, *Пољопривреда*, 189-190.

²⁶ Adem Handžić, *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, Sarajevo, 1975, 339.

centri za promet pčelarskim proizvodima, uz Mostar, bili su i Pljevlja (Tašlidža), Foča i Čajniče.²⁷ Porez na košnice ubiran je o *Aliđunu* (Ilindan, 2. avgusta), i to u novcu ili naturi. Ako je držano do deset košnica, plaćan je poseban porez koji je iznosio dvije akče po košnici. U drugom slučaju, tj. ako je držano više od deset košnica, plaćana je desetina od proizvedene količine meda.²⁸ Značajni proizvođači voska i meda bili su manastiri i samostani.

Gradska privreda

Mostar je tokom XVI stoljeća postao vojni, komunikacijski, privredni i kulturni centar Hercegovačkog sandžaka.²⁹ U tom se gradu postepeno odomaćilo i više od 30 različitih zanata. Mostarske zanatlije su svojim radom podmirivale potrebe lokalnog stanovništva i vojske, ali su neki od njihovih proizvoda (kožarski, tekstilni, metalni) dopirali i do stranih tržišta.³⁰ Zanatlije istog zanata udruživale su se u esnafe.³¹ Svaki esnaf imao je svoju upravu (*londžu*) sastavljenu od nekoliko najuglednijih i najsposobnijih ljudi koje su zanatlije birale iz svojih redova. Prema pisanju H. Kreševljakovića, prvi čovjek većine mostarskih esnafa zvao se čehaja ili ustabaša.³²

²⁷ Т. Поповић, *Привреда*, 631.

²⁸ Jusuf Mulić, *Hercegovina*, 2, Vojna i upravna jedinica Osmanskog carstva, Sarajevo, 2004, 268, (dalje: J. Mulić, *Hercegovina*).

²⁹ O tome: Hatidža Čar Drnda, *Nastanak Mostara, njegov urbani i demografski razvoj do kraja 16. stoljeća*, Sarajevo, 2014.

³⁰ Hamdija Kreševljaković, *Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini*, Izabrana djela II, Sarajevo, 1991, 249, (dalje: H. Kreševljaković, *Esnafi i obrti*).

³¹ Tom organizacijom nastojalo se zadovoljiti zakon ponude i potražnje na tržištu. Predstavници esnafa kontrolirali su prijem novih radnika, a bili su nadležni za otvaranje novih dućana i radionica. Svaki je esnaf od države dobijao monopol na prostoru njegovog grada ili šire oblasti. Takav koncept u startu je eliminirao eventualna unutaesnafska nadmetanja. Sva proizvedena roba morala je zadovoljavati striktno utvrđene kriterije. Zato je bio propisan način proizvodnje, kao i potrebne sirovine i korišteni alati. Vidi: Халил Иналдик, *Османско царство Класично доба 1300-1600*, Београд, 1974, 221, 222.

³² Njegovi prvi saradnici u upravi bili su *jigit* ili *jigit-baša* (izvršni organ) i čauš (ustabašin pomoćnik). Pored njih, esnafska organizacija, poput vojne, podrazumijevala je i postojanje starješina kao što su *juzbaše* i *buljukbaše*. Svaki esnaf imao je svoje obilježje, a to je uglavnom bio barjak, tj. zastava. Esnafske zastave javno su prezentirane prilikom različitih svečanosti, izleta pripadnika esnafa, dolaska visokih osmanskih funkcionera i sl. O tome: H. Kreševljaković, *Esnafi i obrti*, 252-253. Interesantno je da jedan popis zanatlija ukazuje da se upravnik esnafa u Mostaru u XVIII stoljeću nazivao *ser* (glava, starješina). Vidi:

Tridesetih godina XVII stoljeća u Mostaru su poslovali: berberi, čizme-džije, čohadžije, ćurčije, dunderi, hafafi, hajjati, halvadžije, hamamdžije, jašmak-džije, kahvedžije, kalajdžije, kazazi, kovači, menafdžije, minari, mlinari, mudželeli, mutapdžije, nalbanti, nedžari, pekari, puškari, sarači, tabaci, taščije, terzije, trgovci, zergeri.³³ U sidžilu mostarskog kadije (1632-1634) među brojnim poimenično spomenutim privrednicima nalazi se i zerger Ivan. Po svemu sudeći, riječ je o mostarskom zlataru Ivanu Miliću koji se u Mostar doselio iz Čajniča. Poznato je da je on 1637. godine za manastir Tvrdoš izradio čitavu garnituru bogato ukrašenih bogoslužnih predmeta od zlata i srebra. Njegov rad može se pratiti sve do 1656. godine kada je izradio jedan ručni krst na kojem je ostavio svoj potpis. Nakon toga o njemu više nema nikakvih podataka.³⁴

* * *

Već u klasičnom osmanskome dobu najbrojniji i najutjecajniji esnaf u Mostaru imali su tabaci (kožari).³⁵ U Mostaru su 1632. godine djelovale dvije tabačke radionice (tabhane). Prva, o kojoj nema mnogo podataka, nalazila se na samom ušću Radobolje u Neretvu. Oštećena je ili potpuno uništena u jednoj od nerijetkih poplava. I druga tabhana, očito veća i značajnija, bila je u blizini (Starog) mosta, gdje se i danas može vidjeti. Njen izgled impresionirao je i putopisca

Ahmed S. Aličić – Hivzija Hasandedić, *Popis terzija, ćurčija i čebedžija u Mostaru iz 1775. godine*, Prilozi za orijentalnu filologiju, XVIII-XIX/1968-69, Sarajevo, 1973, 318.

³³ Muhamed Mujić, *Sidžil mostarskog kadije 1632-1634.*, Mostar, 1987, 13, (dalje: M. Mujić, *Sidžil*).

³⁴ Proučavajući natpise na bjelušinskom pravoslavnom groblju, Radomir Stanić je došao do zaključka da su se potomci zlatara Ivana zadržali u Mostaru i nastavili zanimanje svog pretka. Stanić je pretpostavio da bi Ivanov potomak (unuk ili praunuk) mogao biti Milija kujundžija (umro 1765. godine) čiji se spomenik nalazi u spomenutom mostarskom groblju. Radomir Stanić, *Prilog proučavanju starih mostarskih zanata*, Glasnik Zemaljskog muzeja, Etnologija, XXII, Sarajevo, 1967, 149.

³⁵ To nije nikakav mostarski, niti bosanski specifikum, jer su tabaci (kožari) na nivou cijelog Osmanskog carstva, kao jedna dobro ustrojena i centralizirana organizacija, koordinirali i nadgledali cjelokupni privredni život. Osnivač tabačkog esnafa bio je znameniti šejh Ahi Evren iz XIV stoljeća koji je brojne odžake tabhane dao formirati širom islamskog svijeta. Poglavar svih osmanskih tabaka bio je *ahi-baba*, tj. šejh tekije u Kiršehiru (M. Azija), koja je ujedno bila i glavna loža esnafa. O tome: Azra Gadžo Kasumović, *Veza esnafa u Bosni sa tekijom u Kiršehiru*, Prilozi za orijentalnu filologiju, 49/1999, Sarajevo, 2000, 113, 126, (dalje: A. Gadžo Kasumović, *Veza esnafa*).

Evliju Čelebiju.³⁶ Isti privredni objekat predstavljao je i bazu mostarskih janjičara. To ne čudi, jer svi poznati esnafski defteri ukazuju na jedinstvenost esnafskog i janjičarskog odžaka u osmanskoj Bosni. I u Mostaru je janjičarski serdar imao ovlaštenje da po potrebi mobilizira određeni broj vojnika (nefera) iz svih vrsta zanata. Esnafsko-janjičarska povezanost prožeta je bila sufijskim vjerskim učenjem.³⁷

Djelatnost tabaka kao obrađivača kože obavljala se u više etapa.³⁸ Mostarski tabaci prerađivali su najviše ovčiju i koziju, a djelimično i goveđu kožu. Od kože stoke sitnog zuba izrađivali su bijelu mješinu i bijeli *sahtijan*, a onda crveni *sahtijan* ili *kajsar* i napokon crni *sahtijan*. Mješina se pravila od ovčijih, a *sahtijan* od kozijih koža. Glavni specijalitet mostarskih tabaka bio je *kajsar* čijem je kvalitetu doprinomio mineralni sastav rijeke Radobolje.³⁹ Pri štavljenju kože tabaci su u Mostaru koristili ruj i šišku. U prvoj polovini XVII stoljeća ruj se iz Mostara izvezio za Sarajevo.⁴⁰

Brojna su imena mostarskih tabaka koja se spominju u sidžilima mostarskog kadije. O njihovom bogatstvu, a i pobožnosti govori i činjenica da su oni uz svoju tabhanu izgradili i džamiju koja je poznata kao Tabačica. U njoj su se na molitvi (namazu) okupljali uglavnom pripadnici tabačkog esnafa.⁴¹ Neposredno uz lijevi džamijski zid nalazio se mali objekat u kojem je bila smještena stupa. Tu se pri štavljenju kože tukao ruj, a stupu je pokretao jedan krak rijeke Radobolje koji

³⁶ Evlija Čelebi bilježi da *onakve tabhane kao što je ona na suprotnoj strani ove varoši (mostarske) nema nigdje. Njena zgrada je kao tvrđava. Unaokolo ima gvozdene prozore, a u sredini veliki bazen. Na istoj strani ima dvadeset korisnih i malenih dućana.* Vidi: E. Čelebi, *Putopis*, 474.

³⁷ Na tu idejnu povezanost ukazuje i njihova zajednička himna – *dova/gülbenk*, kao i određeni odjevni predmeti (npr. kapa zvana *bork*) karakteristični i za esnaflije i za janjičare. A. Gadžo Kasumović, *Veza esnafa*, 144, 145.

³⁸ Koža se prvo prala, zatim potapala u gašeni kreč da bi se potpuno odstranili ostaci vune. Potom se koža štavila, te ostavljala godinu dana da “odstoji”. Nakon toga je još jednom čišćena i bila spremna za izradu predmeta. O tome: Mubahat S. Kutukoğlu, *Ekonomski život u Osmanskoj državi – Privreda*, Historija Osmanske države i civilizacije, II, Sarajevo, 2008, 129.

³⁹ H. Kreševljaković, *Esnafi i obrti*, 265.

⁴⁰ Protiv toga su 1633. godine, zbog vlastitog interesa, protestirala trojica mostarskih tabaka. Kadija je nakon uvida u taj slučaj presudio da se izvoz ruja za Sarajevo i dalje nastavi, ali samo u istučenoj formi. H. Kreševljaković, *Esnafi i obrti*, 266.

⁴¹ Mostarska džamija Tabačica je izgrađena početkom XVII stoljeća, a najzaslužniji za to bio je tabak hadži Kurt. Zbog toga je ista džamija poznata i kao hadži Kurtova džamija. Tabaci su i u drugim dijelovima Bosanskog ejaleta, kao ekonomski najjači esnaf, gradili svoje džamije. Npr. u Sarajevu, Banjoj Luci, Visokom, Tešnju.

i danas teče ispod same džamije.⁴² Uz ovo treba napomenuti da je tabačkoj profesiji pripadao i poznati vakif hadži Memija koji se oko 1600. godine iz Cernice (kod Gacka) doselio u Mostar. Očito je bio imućan, jer je ubrzo nakon toga, na desnoj obali Neretve podigao džamiju. Po tom tabaku, zapravo mjestu iz kojeg je došao, mostarska mahala nastala uz njegovu zadužbinu i danas nosi naziv Cernica.⁴³

* * *

Intenzivan razvoj gradske privrede tokom XVI stoljeća ostvaren je i u gradu Foči. Tu su 1585. godine registrirane i brojne zanatske djelatnosti. S obzirom na proizvodno-materijalnu osnovu, ti su zanati bili vezani za graditeljstvo (graditelji, klesari, staklari), preradu stočnih proizvoda (tabaci, čizmedžije, hafafi, bašmakčije, mešindžije), izradu metalnih proizvoda (nalbanti, bravari, timurdžije, kalajdžije, kovači, kujundžije), obradu plemenitih metala (zlatari). Osim navedenih, u Foči su radile i zanatlije koje su zadovoljavale svakodnevne potrebe stanovništva (pekari, kuhari, bakali, berberi, kasapi, mlinari). Ipak, Foča je u osmansko doba u širem regionu postala poznata prvenstveno po kvalitetnom kožarstvu. Osim toga, veliku tradiciju imala je i izrada kvalitetnog i lijepo ukrašenog oružja.⁴⁴

Do kraja XVI stoljeća i u Foči su trgovina i zanatstvo u potpunosti potisnuli vinogradarstvo i ribolov kao prvobitne privredne djelatnosti. Poticaj tome davali su i hercegovački sandžakbezi ostvarujući prisne kontakte s Dubrovčanima. Uvid u spektar fočanskog zanatstva tokom XVII stoljeća moguć je i na osnovu obračuna defterdar Memišah-begovog vakufa i Ali-pašinog vakufa. Ti historijski izvori sadrže podatke o osobama, tj. fočanskim privrednicima koji su iz kapitala spomenutih vakufa uzimali zajam u gotovom novcu. Na osnovu toga poznato je da su u navedeno doba u Foči djelovale sljedeće 24 vrste zanata: aščije, berberi, bičakčije, buzadžije, čizmedžije, ćurčije, dunderi, halači, kahvedžije, kalajdžije, kasapi, kazazi, kovači, kujundžije, lončari, mlinari, mudželiti, nalbanti, pašmakčije (obučari), pekari, sarači, tabaci, taščije, terzije.⁴⁵

Fočanski privrednici koji su uz pouzdanog jamca i uz potvrdu svjedoka, također zanatlijâ, iz dva fočanska vakufa pozajmljivali novac za svoj posao bili su

⁴² Hivzija Hasandedić, *Mostarski vakifi i njihovi vakufi*, Mostar, 2000, 116, 120 (dalje: H. Hasandedić, *Mostarski vakifi*).

⁴³ Potomci spomenutog hadži Memije članovi su današnje mostarske porodice Hadžiome-rović. O tome: H. Hasandedić, *Mostarski vakifi*, 112.

⁴⁴ Hatidža Čar-Drnda, *Grad Foča na razmeđu dviju civilizacija*, Hercegovina, broj 15-16, Mostar, 2003, 58.

⁴⁵ Alija Bejtović, *Povijest i umjetnost Foče na Drini*, Naše starine, III, Sarajevo, 1956, 37, (dalje: A. Bejtović, *Povijest i umjetnost Foče*).

skoro svi muslimani (preko 80 zanatlija). Sveukupno se u vakufskim obračunima poimenično najviše spominje tabaka (kožara) i drugih zanatlija koji su se bavili preradom kože (čizmedžije, sarači, obućari).⁴⁶ U vezi s spomenutim historijskim izvorima treba naglasiti da oni ne donose popis svih zanata koji su u Foči postojali tokom prve polovine XVII stoljeća. Navedena su, dakle, samo imena onih privrednika koji su podizali zajam iz dva fočanska vakufa čiji je kapital očito bio veliki. Poznato je da su u kasnijem periodu u Foči djelovale i druge zanatlje, poput bunardžija, ćeremidžija i ćerpadžija, grebenara i češljara, kazandžija, mutapčija, samardžija i tufekčija. Međutim, vrijeme u kojem su se oni odomaćili nije nam poznato.

Po svemu sudeći, u Foči su bili najzastupljeniji zanati koji su vezani za preradu kože i izradu kožnih predmeta, a to su tabaci, čizmedžije, ćurčije, pašmakčije i sarači. Najbrojniji su, kao i u Mostaru, bili tabaci, koji su svoje radionice imali na južnoj periferiji grada. Taj kraj je i danas poznat pod nazivom Tabaci.⁴⁷

* * *

Među tri glavna urbana središta Hercegovačkog sandžaka ubraja se i grad Pljevlja (Tašlidža).⁴⁸ I tu je u sklopu gradske privrede zanatstvo zauzimalo značajno mjesto. Prerada kože ustalila se tokom XVI stoljeća. Na vrelu Breznice nalazila se tabhana (*debag-hane*) gdje se koža štavila i pripremala za dalju obradu. Voda istog vrela omogućavala je i rad deset mlinova. Tabaci su bili organizirani u svoju esnafsku organizaciju. U Pljevljima su postojale stupe i prerađivana je vuna. Izrađivane su tkanine i razni odjevni predmeti što svjedoči o razvijenosti halačkog, mutapčijskog i krojačkog zanata. Osim zanatlija posvećenih obradi kože i tekstila, u Pljevljima su djelovali i zlatari. Također, isticale su se i tufekdžije, poznate po izradi kvalitetnih pušaka i pištolja.⁴⁹ I putopisac Evlija Čelebi u XVII stoljeću hvali njihove proizvode, za koje kaže da su poznati pod nazivom *dalyan* i *boyli* puške i *čakmakli* pištolji i puške.⁵⁰

Uz spomenuto zanatstvo, trgovina je bila važna komponenta hercegovačke gradske privrede u prvoj polovini XVII stoljeća. Osim lokalne, razvijena je bila i

⁴⁶ Najveći iznos pozajmili su terzija Nesuh (5.000 akči 1600. godine) i taščija Mustafa iz sela Biokova (1610. godine), obojica iz sredstava Memišah-begovog vakufa. A. Bejtović, *Povijest i umjetnost Foče*, 37.

⁴⁷ A. Bejtović, isto, 37.

⁴⁸ Naziv *Tašlidža* dat je po kamenim brdima koja su okruživala prvobitni srednjovjekovni trg. Vidi: dr. Enes Pelidija – dr. Behija Zlatar, *Pljevlja i okolina u prvim stoljećima osmansko-turske vlasti*, Pljevlja, 1988, 12, 15.

⁴⁹ M. Васић, *Градови*, 564.

⁵⁰ E. Čelebi, *Putopis*, 399.

pomorska trgovina koja je išla preko Dubrovnika i drugih poznatih luka u primorju. Izvožene su, uglavnom, razne vrste koža, vuna, vosak i dr. Tako je roba trgovaca iz Mostara, Foče, Pljevalja i drugih manjih mjesta, dolazila i do pijaca na zapadnoj obali Jadrana (Ankona). Istovremeno, u sklopu kopnene trgovine, dobar profit ostvarivali su kramari i kiridžije koji su potjecali iz raznih istočno-hercegovačkih vlaških skupina.⁵¹ Otežavajuća okolnost za razvoj trgovine u Hercegovačkom sandžaku tokom cijelog XVII stoljeća bila je pojava hajdučije.

Unosna proizvodnja i trgovina soli

Osmanlije su veliku pažnju pridavali proizvodnji morske soli. Pošto je riječ o prirodnom resursu, prihodi morskih solana pripadali su sultanovom hasu. Uobičajeno je bilo da su solane imale status *mukate* i da su davane pod zakup na rok od tri godine. U njima su ulogu nadležnih organa imali zakupnici, subaše, emini i naziri samih solana ili carskih hasova. Vrhovni nadzor imao je kadija onog kadi-luka na čijem se teritoriju nalazila solana. U solanama su bili zaposleni majstori, solari i šegrti. Solari su se dijelili na zgrtače soli, čistače bazena za isparavanje soli i čuvare solana izvan tople sezone rada.⁵²

Poznato je da je grad Novi (u Boki) od svog osnivanja imao izrazit ekonomski značaj.⁵³ Nakon konačnog osmanskog zauzeća Hercegovine (1482.) novska solana je bila u ispravnom stanju. Nalazila se jugozapadno od tvrđave - u uvali Sutorine. Cilj nove vlasti bio je unapređenje proizvodnje i pretvaranje Novog u veliko tržište soli. U tome su i uspjeli, posebno u periodu od 1568. do 1585. godine. O obimu proizvodnje novske solane na početku XVII stoljeća pisao je osmanski historičar Naimija.⁵⁴ Na osnovu njegovih podataka i pretpostavke da je cijena soli

⁵¹ O hercegovačkoj trgovini u prvim decenijama XVII stoljeća: Faruk Taslidža, *Trgovina Hercegovačkog sandžaka u prvim decenijama XVII stoljeća*, Prilozi, 40, Sarajevo, 2011, 55-76.

⁵² Sve poslove u novskoj solani, izuzimajući poslove majstora i šegrtu, obavljali su isključivo Vlasi iz nahije Dračevica. J. Mulić, *Hercegovina*, 243.

⁵³ Bosanski kralj Tvrtko I neposredno nakon što je utemeljio grad Novi 1382. godine, dao je u njemu podići i slanicu za prodaju soli. Istu djelatnost u Novom i Sutorini tokom XV stoljeća podržavali su i unapređivali Sandalj Hranić i Stjepan Vukčić - velikaši iz porodice Kosača. Томо К. Поповић, *Херцег-Нови- Историјске биљешке*, Књига прва (1382-1797), Дубровник, 1924, 10-18. Sami postanak Novog, kao i njegov privredni razvoj, od samog početka bili su trn u oku susjednih gradova Dubrovnika i Kotora. Taj antagonizam i netrpeljivost još su više pojačani u osmanskom periodu.

⁵⁴ Naimija je zapisao: *Godine 1017 (1608/1609.) od velikog potresa srušila se novska tvrđava koja se nalazila na strani morskoj u Hercegovačkom sandžaku. Za podizanje i obnovu tvrđave potrošen je državni prihod od zakupa koji iznosi 4.400.000 akči. A solana, koja se*

iznosila 12 akči po muzuru, tj. 0,223 akče po 1 kg, dr. Adem Handžić je zaključio da je ukupna godišnja proizvodnja soli u sutorinskim solanama iznosila 33.333 do 41.666 muzura (1.796182 do 2.245214 kg).⁵⁵

Izvjeseo je da su nakon zemljotresa iz 1608. godine bitno oštećeni proizvodni bazeni sutorinske solane, koja je u narednih šest decenija radila sa znatno smanjenim kapacitetom. Zbog toga su Osmanlije u Novi i Risan dovozili sol iz Valone. Nakon toga, sutorinska solana prestaje s radom i ostaje napuštena.⁵⁶ I pored spomenute prirodne katastrofe, barem kada je riječ o trgovini soli, može se reći da grad Novi nije u potpunosti iskoristio potencijal slanih polja u svojoj blizini. Realno, Novi se uz povoljan geografski položaj, potrošačima iz svog zaleđa mogao nametnuti kao značajniji snabdjevač soli. To su novske vlasti, podržavane od hercegovačkog sandžakbega uporno i pokušavale, ali je po tom pitanju presudan bio monopol koji su, uz sultanov blagoslov, u trgovini tim proizvodom uživali Dubrovčani.

* * *

Posebno mjesto u privredi Hercegovačkog sandžaka zauzimale su i morske solane koje su se nalazile u nahiji Poljica.⁵⁷ U poslovanje tih solana, barem načelno, sandžakbeg se nije imao prava miješati. Ali, to se na terenu, posebno od XVII stoljeća, nije striktno poštovalo. U biti, Osmanlije su se u Poljicama fokusirale na eksploataciju soli kao prirodnog resursa, te nisu bitnije ugrožavale zatečenu autonomiju Poljičana.⁵⁸ Poljičke solane u osmanskim izvorima nazivaju se

u blizini nalazila, na morskoj strani i koja je davala prihod svake godine od 400-500 hiljada akči, potresom je u tren oka povučena u more i oštećena. Adem Handžić, *Bosanske solane u XVI i XVII vijeku*, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, knjiga III, Tuzla, 1959, 85, (dalje: A. Handžić, *Bosanske solane*).

⁵⁵ A. Handžić, *Bosanske solane*, 85. Jusuf Mulić smatra da se Naimijev podatak o godišnjem prihodu sutorinske solane odnosi samo na prihod od soli koji je pripadao državnoj blagajni (a ne ukupni prihod). Također, po njemu, nije moguće odrediti preciznu cijenu soli iz 1017. h. g. Zbog svega toga Mulić smatra da podatak o obimu proizvodnje u toj solani do kojeg je došao Adem Handžić treba uzeti s rezervom. J. Mulić, *Hercegovina*, 251.

⁵⁶ Jusuf Mulić, *Hercegovina 2/2*, Sarajevo, 2007, 287, (dalje: J. Mulić, *Hercegovina 2/2*). U historijskim izvorima za prvu polovinu XVII stoljeća od novskih nazira spominju se Memišah (1619), Mehmed-kapetan (1615), Abdulkерim (1627-1630), Muhamed (1635) i Mahmud-aga (1637). A. Handžić, *Bosanske solane*, 88.

⁵⁷ Nahija Poljica pod sultanovu vlast je došla 1540. godine. Imala je status carskog hasa. Skoro čitavo vrijeme osmanske vlasti pripadala je Hercegovačkom sandžaku. U sudskom pogledu pripadala je različitim kadilucima. Vidi: H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 191, 212.

⁵⁸ Avdo Sućeska, *O položaju Poljica u Osmanskoj državi*, Prilozi za orijentalnu filologiju,

Sita i Banska.⁵⁹ U njima je radila vlaška raja poljičke nahije. Poljičani koji su bili solari, tj. zaposlenici u državnim dobrima, uživali su određene poreske olakšice. Na ime filurije plaćali su globalni iznos koji se u prvoj četvrtini XVII stoljeća kretao od 35-45 akči, a nakon 1625. godine taj je porez imao iznos od jednog srebrenog groša.⁶⁰

Kapacitet poljičkih solana bio je prilično velik. Podatak o 30.000 muzura godišnje koji se spominje u jednom arzu imotskog kadije, činio se pretjeranim, ali prema nekim proračunima ipak izgleda realan. Prosječno, proizvodnja je iznosila 18.000 muzura (756.000 oka). Od toga je državi pripadalo 2/3 (12 muzura), a zaposlenim u solanama 1/3 (6 muzura).⁶¹ Prihodi od solana često su usmjeravani u provincijsku blagajnu, odnosno namijenjeni su bili za plaće posadnicima osmanskih tvrđava u zaleđu. Zbog toga je služba poljičkog emina imala važnost i za visoke funkcionere Bosanskog ejaleta (valija i defterdar). U tom pogledu isticao se i lokalni kadija, koji je kontrolirao rad emina i arbitrirao u sporovima između njega i poljičkog stanovništva.⁶² Procjena je da je u solanama Site i Banska u XVII stoljeću radilo 225 radnika. Godine 1625. spominje se sedam majstora i 16 pripravnika (šegerta). Službu emina i nazira uglavnom su obavljale ugledne ličnosti Kliške kapetanije.⁶³

* * *

Važno mjesto prodaje soli u XVII stoljeću bilo je u Gabeli, na samom jugu Hercegovačkog sandžaka.⁶⁴ Posebne povlastice u toj djelatnosti imali su poslovni

XVI-XVII, 1966-67, Sarajevo, 1970, 84, (dalje: A. Sućeska, *O položaju Poljica*).

⁵⁹ Današnji lokalitet Sita je selo Strožanac. Banska se, po mišljenju Jusufa Mulića, nalazila na mjestu Bajnice između Podstrane i Dugog Rata (između Splita i Omiša). O tome: J. Mulić, *Hercegovina*, 254.

⁶⁰ A. Handžić, *Bosanske solane*, 98. U vezi s ovim, A. Sućeska je došao do zaključka da su svi stanovnici Poljica uživali privilegovani (*mu'af*) status. Vidi: A. Sućeska, *O položaju Poljica*, 81.

⁶¹ J. Mulić, *Hercegovina*, 258; J. Mulić, *Hercegovina*, 2/2, 287.

⁶² A. Sućeska, *O položaju Poljica*, 83.

⁶³ Kao emini u izvorima se spominju Hasan (1604.), Ibrahim-aga (1615.), Ibrahim (1623.), Mustafa (1630.), Mahmud-aga (1634.), Nuh sin Jusufov – emin i nazir (1639., 1641.), Jusuf (1651.). Kao *naziri* zabilježeni su Husejn (1611.), Ibrahim-aga – emin i nazir (1616.), Mehmed (1622.), Durak (1623.), Mehmed Kemal (1624.), Mehmed (1625., 1628., 1630.), Nuh-aga (1640.). Pisar solane 1623. godine bio je Jusuf-aga, a kao *mubašir* 1625. godine spominje se Ahmed-aga. A. Handžić, *Bosanske solane*, 101-102.

⁶⁴ U donjem toku Neretve postojao je već u srednjem vijeku važan trg Drijeva (*lada*, *skela*) koji je u latinskim izvorima poznat kao *forum Narenti* ili samo *Narentum*. Bilo je to raštrkano naselje bez utvrđenja koje je pod vlast bosanskog bana Stjepana II došlo oko 1326.

Dubrovčani. Oni su, u prvoj fazi osmanske uprave, polovinu ostvarenog prihoda ustupali carskoj blagajni. Kasnije su, na osnovu poskupljenja u procesu proizvodnje i dopreme soli, od centralne vlasti tražili pravo na 2/3 od ostvarenog prihoda. Tome su se, pod parolom zaštite državnog interesa, bezuspješno protivile lokalne gabelske vlasti. Potvrđuje to i sultanov ferman upućen kadijama Nevesinja i Mostara 1612. godine u kojem se naređuje da Dubrovčani ubuduće u državnu blagajnu uplaćuju samo 1/3 od ukupne vrijednosti prodane soli.⁶⁵ Osmanska elita u Gabeli s tim se teško mirila, ali se na koncu morala zadovoljiti ustupkom da svoje potraživanje (1/3) podmiri prije no što Dubrovčani i dođu do zarade.

U Gabeli su Dubrovčani so prodavali po *mjeri*, tj. spudu, što je po osmanskom računanju iznosilo 42 oke.⁶⁶ Koncem XVI stoljeća cijena spuda soli bila je 15 akči, ali je usljed općeg poskupljenja ubrzo iznosila preko 30 akči.⁶⁷ Godine 1641. lokalni kadija je naredio naziru gabelske mukate da se so ne smije prodavati skuplje od 40 akči.⁶⁸ Jesu li se, i do kada, Dubrovčani tog pridržavali, nije nam poznato. Ali, sigurno je da je na gabelskoj tržnici bivalo i raznih trgovačkih manipulacija. Sultanovi podanici su smatrali da se u trgovini potcjenjuje osmanski novac. Također, Dubrovčani su (a i Mlečani) pokušavali smanjiti veličinu *muzura* sa 42 na 35 ili 33 oke. Na te pritiske strogim fermanom morao je u junu 1620. godine reagirati i sam veliki vezir.⁶⁹ S druge strane, Dubrovčani su se žalili da su pri

godine. Zahvaljujući povoljnom položaju na ušću Neretve, taj je trg brzo postao privredno središte srednjovjekovne bosanske države. Tu su proizvođači s kopna nudili poljoprivredne, stočarske i proizvode bosanskog rudarstva (olovo i srebro), dok su morem stizali so, ulje, vino, tkanine. Osim trgovine, razvijeno je bilo i zanatstvo (17 vrsta). Nosioci privrednog života u Drijevi bili su Dubrovčani koji su imali glavnu ulogu u trgovini soli. Drijeva (kasnije Gabela) pod osmansku je vlast došla najkasnije do 1493. godine. U prvoj polovini XVI vijeka bila je pod jurisdikcijom nevesinjskog kadije, a 1598. godine (možda i prije) sjedište je posebnog kadiluka koji se naziva Gabela ili Neretva. Vidi: Ђуро Тошић, *Трг Дријева у средњем вијеку*, Сарајево, 1987, 24, 28, 47; H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 195.

⁶⁵ Arhiv HNK, Mostar, OZ-DK, 11/538, 1021. (1612. god), muhareme 21-30.

⁶⁶ *Muzur* je iznosio malo manje od 54 kilograma.

⁶⁷ Vesna Miović, *Dubrovačka republika u spisima osmanskih sultana*, Dubrovnik, 2005, 98, (dalje: V. Miović, *Dubrovačka republika*).

⁶⁸ Arhiv HNK, Mostar, OZ DK, 15/718, 1051. (1641. god) safer 15.

⁶⁹ Taj ferman izdat u Budimu, upućen je bosanskom valiji i gabelskom kadiji. U tekstu, pored ostalog, stoji: *Izvijestio nas je bosanski defterdar Derviš da u Gabeli, koja pripada bosanskom defterdaru, dolaze Dubrovčani i Mlečani, te prodaju so. Premda od davnina muzur soli iznosi 42 oke, neki, protivno starom običaju, prodaju so manjom mjerom, i time čine nepravdu. Kako se traži naredba da se u ovom pitanju mora pridržavati stare prakse i običaja, to naređujem da se Dubrovčani i Mlečani, pri prodaji soli imaju pridržavati*

poslovanju primorani primati austrijske *novce* i *karapeneze*, čiji je opticaj u Osman-skom carstvu bio zabranjen.

* * *

Hercegovačkom sandžaku je u prvoj polovini XVII stoljeća pripadala i Makarska, koja je oko 1626. godine opisana kao malo trgovište s 40 kuća. I tu se, pored ostalog, odvijala prodaja soli koja je na slanicu dopremana iz mletačkih solana.⁷⁰ So je odvožena i u unutrašnjost Bosanskog ejaleta odakle su stizali prehrambeni proizvodi nužni stanovnicima primorja i okolnih otoka.⁷¹

Uz redovne poreze, Makarska skela je osmanskoj državi 1640. godine donosila profit od 13.000 *real*a. Privredni život se u tom malom primorskom mjestu ipak odvijao pod specifičnim okolnostima. Zbog uobičajenih nesporazuma između solara i makarskih nazira, rad slanice nerijetko je prekidan, ponekad i po više mjeseci. Osim toga, Makarska je zbog svog pograničnog položaja prva plaćala cijenu osmansko-mletačkog neprijateljstva. Zbog štete koju su Mlečanima stvarale Osmanlije iz Zadvarja, Omišani su se svetili stanovnicima Makarske. Očajnički zvuče molbe eminentnog čehaje Omer-čauša Matusovića upućene omiškom providuru, nakon što su Omišani *navalili put skele Makarske i pofačali ljude ki idu na skelu carevu, ne budući ni krivi ni dužni*.⁷² Ubrzo je uslijedio i osmansko-mletački Kandijski rat (1645-1669) kojim zamiru gotovo sve poslovne aktivnosti.

mjere koja po starom običaju važe 42 oke. Neka se spriječe u prodaji oni koji protivno zakonu i ustaljenom običaju postupaju, i neka se dobro čuvaju oni koji protivno mojoj naredbi čine. DAD, AT A8/94a, 12/20. juna 1620. godine.

⁷⁰ Prodaja soli, kao i opća sloboda plovidbe u Makarskoj, bili su ugroženi od pljačkaša s mletačke teritorije već u XVI stoljeću. To je Osmanlije i potaklo da u Makarskoj izgrade čvrstu kamenu tvrđavu trokutastog oblika u kojoj je stanovao i emin lokalne skele. I pored toga, Makarsku su već 1582. godine napali i opljačkali Mlečani. Vidi: Seid Traljić, *Trgovina Bosne i Hercegovine sa lukama Dalmacije i Dubrovnika u XVII i XVIII stoljeću*, Pomorski zbornik I-II, Zagreb, 1962, 358, (dalje: S. Traljić, *Trgovina*).

⁷¹ Zbog dvadesetpetodnevno prekida u tom, od ranije ugovorenom procesu, 1616. godine došlo je do velike oskudice soli u Makarskoj. Tamošnji emin Bahši-aga za to je optužio solara Ivlastliju koji je po ugovoru bio zadužen za dogon soli. Imotski kadija je presudio da optuženi, zbog nastale štete, državnoj blagajni mora platiti globu od 75.000 akči. Arhiv HNK, Mostar, OZ-DK, 1/13, 1015. (1606. god).

⁷² Uznemireni čehaja piše: *Molim vašu milost, nije pravo da careva skela pati, zašto je velika stvar skelu razbiti, na kojoj je četrdeset tovar jasprih ... I morate se, vaša milost, pošteno naplatiti kod krivih ljudi, koji su krivi, a ne razbijati careve skele, zašto je skela velika stvar i šteta careva i duždova. A radi skele biti će velika skandala.* S. Traljić, *Trgovina*, 359.

Prekid rudarske proizvodnje

Na koncu, kada je riječ o privredi Hercegovačkog sandžaka valja spomenuti i rudarstvo. Svi rudnici, kao i drugi prirodni resursi, pripadali su sultanovom hasu. Najveći rezultati u rudarskoj proizvodnji ostvareni su u eri sultana Sulejmana Kanunija (1520-1566), kada država raznim mjerama podstiče produktivnost i ostvaruje povećanje prihoda.⁷³ U Hercegovačkom sandžaku rudarska proizvodnja bila je zastupljena u čajničkim rudnicima željeza, koji su zabilježeni već u popisu sandžaka Bosna iz 1468/1469. godine. Nalazili su se u samom trgu Čajniče, te u selima Gluščići i Mrkojevići (nahija Samobor), u selu Bučje (nahija Poblaće) i u selu Kržava (nahija Kukanj).⁷⁴ Svojim statusom dugo je bilo zadovoljno i stanovništvo zaposleno u tim rudnicima. Plaćalo je samo filuriju, a bilo oslobođeno izvanrednih nameta i poreza na stoku. Međutim, već krajem XVI stoljeća započinju negativni trendovi u hercegovačkom rudarstvu. Broj stanovnika Čajniča i spomenutih sela smanjivao se, a proizvodnja opadala. Tri čajnička rudnika nakon 1585. godine nisu više ni bili u okviru sultanovog hasa. Ta su sela ubrzo postala zijametski domen, što ukazuje da u njima nije više bilo rudarstva. Početkom XVII stoljeća, iako bitno oslabljeni, aktivni su jedino rudnici u Čajniču i selu Gluščići.⁷⁵

Podaci o uvjetima rudarskog posla i obimu tadašnje proizvodnje nisu nam poznati. U kasnijem periodu, usljed opće krize i porasta cijena, rudari u čajničkim rudnicima (kao i nekim drugim u širem regionu) nisu više mogli ostvariti zadovoljavajuće nadnice. To će mnoge od njih potaknuti da se okrenu hajdučiji, kao načinu rješavanja egzistencionalnih problema.⁷⁶ Uslijedila je dekadencija, koja je upravo u prvoj polovini XVII stoljeća označena propašću klasičnog bosanskog rudarstva.

Zaključak

Privredni život u Hercegovačkom sandžaku tokom prve polovine XVII stoljeća odvijao se u znaku opće društvene krize koja je tada zahvatala sve pore osmanskog društva. Svemu tome prethodila je intenzivna, planska urbanizacija, na osnovu koje su žarišta privrednog života postali Foča, Pljevlja (Tašlidža) i Mostar. U tim je gradovima centralna vlast davala bitan poticaj za razvoj trgovine i

⁷³ Adem Handžić, *Rudnici u Bosni od druge polovine XV do početka XVII vijeka*, ANUBiH, Posebna izdanja, Knjiga LXXIX, Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine II, Sarajevo, 1987, 10-12, (dalje: A. Handžić, *Rudnici*).

⁷⁴ J. Mulić, *Hercegovina*, 238.

⁷⁵ A. Handžić, *Rudnici*, 32-33.

⁷⁶ Т. Поповић, *Привреда*, 613.

zanatstva. U sva tri spomenuta centra primarna proizvodna djelatnost bila je kožarstvo. Što se tiče trgovine, hercegovački su privrednici svojim radom podmirivali domaće vojne i civilne potrebe, a bitan dio njihovih proizvoda išao je i za strano tržište. Roba hercegovačkih trgovaca (pogotovo razne vrste koža) u prvoj polovini XVII stoljeća dolazila je, preko Dubrovnika, i do pijaca na zapadnoj obali Jadrana.

Od ostalih privrednih grana u Hercegovačkom sandžaku treba istaknuti poljoprivredu, u sklopu koje je naročito važno stočarstvo kao tradicionalna djelatnost vlašskog stanovništva. Stočarstvo je, zapravo, osiguravalo i sirovinsku osnovu za razvoj zanatstva. Pogodovali su mu prirodni uvjeti, pa su i rezultati bili zadovoljavajući. Višak proizvoda hercegovačkih stočara, na razne načine, plasiran je na dubrovačko tržište.

Privrednom životu Hercegovačkog sandžaka impuls je davala proizvodnja i prodaja soli. U vezi s tim, od posebnog značaja su bile novske i poljičke solane, sa statusom sultanovog hasa. Bitno je istaći da su Dubrovčani, kao odani sultanovi vazali, uživali monopol u prodaji soli koja se odvijala u Gabeli, na ušću rijeke Neretve.

Rudarstvo je, kao nasljeđe iz doba srednjovjekovne bosanske države, u Hercegovačkom sandžaku bilo zastupljeno u čajničkim rudnicima željeza. Nakon procvata tokom klasičnog osmanskog doba, početkom XVII stoljeća hercegovačko rudarstvo stagnira. Već u narednim decenijama dolazi faktički do potpunog zastoja u rudarskoj proizvodnji.

Faruk TASLIDŽA, Ph.D.

Džemal Bijedić University of Mostar, Assistant Professor

ON THE ECONOMY OF THE HERZEGOVINA SANJAK IN THE FIRST HALF OF THE 17TH CENTURY

Summary

This text looks at the economic circumstances in the Sanjak of Herzegovina in the first half of the 17th century. At this time, the Ottoman Empire was facing a serious societal crisis. The focus is on three urban centers of the Sanjak of Herzegovina: Foča, Pljevlja, and Mostar. At the time, they were centers of industry, commerce, manufacturing. In parallel, the primary and traditional agrarian activity in Herzegovina was cattle rearing. A special aspect of the economy was the production of salt. Thus, the text looks at the salt production in Poljice and Herceg Novi. The first half of the 17th century sees mining throughout the Bosnian elayet come to a halt, and with it the collapse of iron mines near Čajniča.

Key words: the Sanjak of Herzegovina, Foča, Pljevlja, Mostar, Economy, Cattle Rearing, Commerce, Agriculture, Manufacturing, Mining

Mr Sait Š. ŠABOTIĆ
Filozofski fakultet
Nikšić

KULTURNE PRILIKE I KULTURNI STVARAOCI PLJEVALJA IZ XVIII VIJEKA

APSTRAKT: Potreba da se obogati ljudski život i prošire granice humanosti, u svim društvima uticala je na stalni razvoj kulture. U ovom radu daje se pregled najznačajnijih kulturnih dostignuća pljevaljskog kraja u XVIII vijeku (u administrativnom pogledu to je bilo područje Kadirlika Pljevlja), kada su na tom području vlast vršili organi i predstavnici Osmanske imperije. To je samo jedan period koji predstavlja etapu u razvoju ukupnih kulturnih prilika u pljevaljskom kraju. U naznačenom periodu kulturne aktivnosti su bile prilagođene uslovima koje je stvarala država, a podržavali ih lokalni kulturni poslenici. Ključnu ulogu i najznačajnije mjesto imali su prepisivači, bez obzira da li se radi o onima koji su vjerski pripadali islamu ili pravoslavlju. Uz prepisivački rad, značajno mjesto pripadalo je graditeljstvu. Na kulturne prilike u pljevaljskom kraju uticala su dešavanja u prijestonici i stremljenja tamošnjih kulturnih poslenika.

KLJUČNE RIJEČI: Osmanska imperija, Kultura, Pljevlja, Prepisivači, Kulturne prilike

* * *

Od svog nastanka čovjek je uvijek imao određene potrebe. Kao biće koje bira i time želi da ostvari raznovrsnost življenja i djelovanja, čovjek je zadovoljavanjem svojih potreba obezbjeđivao svoju egzistenciju. Što su njegove potrebe bile više zasnovane na vrijednostima koje su doprinosile dovođenju duha i uma do izvora misli i čiste svijesti, time se jače razvijala kultura kao svojevrsna čovjekova potreba da postojeće stanje mijenja novim postignućima u progresivnom pravcu. Takvim djelovanjem, ispisivala se svojevrsna biografija konkretnog prostora.

Dolaskom Osmanske imperije na prostor Balkana, došlo je i do dodira, ili kako to neki istoričari kažu, „*sudara*“ dviju različitih kultura – orijentalne i sred-

njoevropske. Nakon prvobitnog šoka, koji je bio sasvim razumljiv, značajan broj pripadnika hrišćanskog stanovništva, uključio se u osmanski vojni i kulturno-politički sistem.¹ Na taj način ostvareni dodir na društveno-političkoj pozornici postao je, vremenom, ipak plodotvoran. Uključivanje hrišćanskog stanovništva u institucije Osmanske imperije, odvijalo se u skladu sa dominantnim političkim, kulturnim i društvenim prilikama tog vremena, a za posljedicu je imalo vrlo živu razmjenu kulturnih uticaja sa susjedstvom, prevashodno u oblasti Primorja, a takođe i sa kontinentalnim dijelom. Sve je to skupa rezultiralo nastankom djela neprocjenjive umjetničke vrijednosti, naročito na polju poezije, beletristike, kaligrafije i prepisivačkog rada. Naučni rad u Osmanskoj državi bio je pretežno usmjeren prema svakodnevnim životnim potrebama, kome je ton uveliko davala teologija.²

Potreba da „*iskoči iz svoje kože*“, tjerala je čovjeka da stalno bude u procesu stvaranja vrijednosti od kojih su se mnoge ogrnule oreolom svezremenosti. Među takva svrstavaju se i djela stvaralaca iz osmanskog perioda, nastala kao produkt rada domaćih stvaralaca na nekom od orijentalnih jezika – persijskom, turskom ili arapskom. Svakako, islamska religija, koja je davala snažan pečat ukupnom životu, nije bila ograničavajući faktor u pomenutim procesima.³ Naprotiv, univerzalizam koji je sa sobom nosila, uticao je na širenje vidika onih koji su se bavili stvaralaštvom na raznim poljima, bilo da su to radili u ruralnim ili urbanim sredinama.

Jedan od urbanih centara u kome se kulturna djelatnost začela već u rano vrijeme osmanske dominacije, jesu i Pljevlja. Istorijske okolnosti su u pljevaljskom kraju uticale na međusobne dodire, pa i miješanja, dva različita religijska kruga (islam i hrišćanstvo) unutar istog prostora. To, međutim, nije, makar u pogledu kulturnih dometa, bio razlog za pojavljivanje međuvjerske netrpeljivosti. Štaviše, ono što je doprinosilo opštim vrijednostima i opštem dobru, najčešće je bilo prepoznavano kao snažna poluga za prevazilaženje ksenofobične atmosfere i podsticaj za „*onog drugog*“, da u sopstvenom kulturnom krugu pokuša stvoriti nešto slično ili nešto potpuno novo.

* * *

Govoriti o počecima ljudskih naseobina i tragova života u pljevaljskom kraju je dosta teško, ali sudeći na osnovu fizičko-geografskih odlika pomenutog prostora, može se reći da je priroda ovom podneblju pružala veoma povoljne uslove

¹ Smail Balić, *Kultura Bošnjaka – muslimanska komponenta*, drugo izdanje, Zagreb 1994, 30.

² Smail Balić, *Nav. dj....*, 35-36.

³ Dragana Kujović, *Radovi autora i prepisivača na orijentalnim jezicima iz Crne Gore (ili nastali u Crnoj Gori)*, Almanah, 35-36, Podgorica 2006, 8.

za život ljudi od neolita na ovamo. Od svojih historijskih početaka do danas, pljevaljski kraj je imao burnu prošlost, jer su se na tom prostoru preplitali i sudarali razni društveni, politički, kulturni, privredni i vjerski uticaji i interesi. Na ovom području boravili su Iliri, Rimljani, Sloveni, Turci i Austrijanci i svi su oni dali neizbrisiv pečat bogatom historijskom i kulturnom nasljeđu Pljevalja.⁴

Dolazak Slovena na ovo područje uticao je na rušenje antičkog naselja Municipijuma S i zaustavljanje dotadašnjeg ekonomskog i kulturnog razvoja.⁵ Međutim, sa ustaljivanjem Slovena i podizanjem stalnih naseobina, stanovništvo se iznova okrenulo stvaralačkim aktivnostima. Jedno od prvih naselja koje je stvoreno na području današnjih Pljevalja u vrijeme ustaljivanja Slovena, bio je grad Breznik. To naselje će u vrijeme jačanja države Nemanjića igrati vrlo važnu ulogu, prije svega zbog rudarske djelatnosti.⁶

Sa slabljenjem moći srednjovjekovne Raške, područje Pljevalja će postati sastavni dio oblasti kojoj se za gospodara nametnuo župan Nikola Altomanović. Srednjovjekovne utvrde koje potiču iz XV vijeka - Koznik i Kukanj, svjedoče o značaju pljevaljskog područja u tom periodu.⁷

Tokom druge polovine XV vijeka (1462.), uslijedili su prvi sukobi sa Osmanlijama na području pljevaljskog kraja. Smjena vlasti koja je uslijedila sa dolaskom osmanske vojske 1465. godine, imala je za posljedicu uključivanje ovog kraja u sastav Osmanske Imperije u kome će Pljevlja ostati sve do 1912. godine. U tom periodu desile su se značajne promjene u društvenim, privrednim i kulturnim djelatnostima. Nalazeći se na važnoj raskrsnici puteva, a i na tzv. "Carigradskom drumu", Pljevlja su od početka osmanske vladavine bila važno središte privrednog, društvenog i kulturnog djelovanja. Status kasabe Pljevlja su dobila sredinom XVI vijeka.⁸

Značaj Pljevalja kao urbanog središta naročito je porastao od 1576. godine, kada je to mjesto postalo rezidencijalno sjedište sandžakbega Hercegovačkog sandžaka.⁹ Sa dolaskom u Pljevlja tog visokog sultanovog službenika, znatno su se promijenile ukupne okolnosti, što je za posljedicu imalo i porast interesovanja

⁴ *Istorija Crne Gore*, knj. 3, tom 1, Titograd 1975, 503, 505, 517, 518 (u narednim napomenama ICG, 3/1).

⁵ *Crna Gora*, monografija, Književne novine, Beograd 1976, 833.

⁶ Isto..., 833.

⁷ Isto..., 834.

⁸ ICG, 3/1..., 505-506.

⁹ Toma Popović, *Kad je sjedište hercegovačkog sandžaka premješteno iz Foče u Pljevlja*, Prilozi za orijentalnu filologiju, X-XI/1960-1961, Sarajevo 1961, 270; ICG, 3/1..., 518.

vezanih za intelektualnu sferu.¹⁰ Od tada, kulturni uspon Pljevalja odvijao se uzlaznom linijom. Tu značajnu crtu društvenog života ovog grada primijetio je i putopisac Evlija Čelebi, koji je 1660. godine prošao kroz ovaj grad. Njegovi utisci o Pljevljima sadržani su u djelu "Putopis".¹¹

Tokom XVII vijeka, kada je proces primanja islama uveliko bio odmakao i kada je broj stanovnika islamske religije porastao, značajno je napredovala i kulturna djelatnost u pljevaljskom kraju. Najznačajnije ustanove u kojima se sticalo znanje bili su mektebi, koji su djelovali pri džamijama, među kojima je, u Pljevljima, posebno mjesto pripadalo Husein-pašinoj džamiji.¹² Kulturni poslenici koji su u Pljevljima djelovali u XVII vijeku, bavili su se prepisivačkim radom, jer u tom periodu nije bilo štamparija uz čiju bi pomoć pisana riječ brže prodirala među najširim slojevima stanovništva. Na temeljima kulturnog rada u XVII vijeku, nastavljeno je djelovanje kulturnih poslenika pljevaljskog kraja u XVIII vijeku.

Tokom XVIII vijeka Pljevaljski kadiluk je zahvatao dosta široko područje. U njegovom sastavu bile su sljedeće nahije: Pljevlja, Kukanj, Vraneš, Kričak, Poblataje (Poblaće), Drobnjak i Bukovica.¹³ Broj stanovnika nije se značajnije uvećavao u odnosu na XVII vijek,¹⁴ štaviše, zbog raznih naleta kuge, koja je naročito harala u periodu od 1729-1739. godine, moglo bi se reći da se broj stanovnika, najvećim dijelom muslimana, unekoliko umanjio.¹⁵ Na svu sreću, povremene demografske erozije se ipak nijesu negativno odražavale na kulturno stvaralaštvo u onovremenom Pljevaljskom kadiluku.

* * *

¹⁰ Enes Pelidija, Prilog kulturnoj istoriji pljevaljskog kraja - O naučnoj, kulturnoj i prepisivačkoj djelatnosti Pljevljaka na orijentalnim jezicima u vrijeme osmanske uprave, Anali Gazi Husrev begove biblioteke, knj. XVII-XVIII, Sarajevo 1996, 234.

¹¹ Evlija Čelebi, *Putopis - odlomci o jugoslovenskim zemljama*, prevod, uvod i komentar napisao Hazim Šabanović, Sarajevo 1967, 394.

¹² Opširnije vidi: Uzeir Bećović, *Husein-pašina džamija*, Almanah, 2006.

¹³ Slobodan Mišović, *Stanovništvo pljevaljskog kraja*, Pljevlja 2013, 66.

¹⁴ Francuski putopisac Lefevr navodi da je Tašlidža 1611. godine imala 400 kuća, ali ne navodi precizniji podatak o brojnosti stanovništva. U svojim bilješkama Lefevr je naveo da su Pljevlja tada imala „tri džamije, dvije od kamena, sa lijepom česmom u jednoj od njih, i treću od drveta...“ (Radovan Samardžić, *Beograd i Srbija u spisima francuskih savremenika, XVI-XVII vijek*, Beograd 1961, 157.). Tokom XVII vijeka Pljevlja su imala obrise tipične orijentalne kasabe, zbog čega je jedan putopisac 1621. godine zapisao da u „ovoj varoši stanuju Turci“ (ICG, 3/1..., 538).

¹⁵ Slobodan Mišović, *Stanovništvo pljevaljskog kraja...*, 66.

Nakon dugogodišnjeg rata koji je Osmanska imperija vodila protiv Svete Lige od 1683. i potpisivanja mira u Karlovcima 1699. godine, Pljevlja su, kao i drugi dijelovi Osmanske imperije, zakoračila u jedan novi historijski period, koji je donio i nova ostvarenja na polju kulturnog stvaralaštva. Gubitkom Ugarske i Erdelja, Osmansko carstvo je zapalo u velike finansijske i materijalne teškoće, jer su gradovi i oblasti koji su ranije plaćali poreske obaveze osmanskoj vlasti, sada prešli pod vlast ugarskih vladara.¹⁶ Sa gubitkom značajnih teritorija, Osmanlije su izgubili i značajne kulturne vrijednosti koje su, do tada, stvarane na tom prostoru. Iako su sva ova dešavanja imala svoje refleksije na ukupne društveno-ekonomske, pa i kulturne prilike, ipak su sa povlačenjem prema balkanskim provincijama, mnogi kulturni poslenici, u želji da država i duhovno ne osiromaši, krenuli u nove poduhvate. Od tog vremena ideja o “Velikom Gospodaru”, apsolutnom vladaru, predstavniku Boga na Zemlji, gotovo svetoj ličnosti, malo pomalo, ustupila je mjesto koncepciji prema kojoj je sultan samo ovozemaljski vladar čija djela i postupci mogu biti kritikovani kao i djela drugih ljudi. To je bio vrlo značajan pomak za brži razvitak društvenog života u Osmanskom carstvu tokom XVIII vijeka.¹⁷ Upravo u takvim okolnostima djelovali su i stvaraoci u Pljevljima.

Prva poznata osoba iz pljevaljskog kraja koja se na prelomu vjekova bavila prepisivačkim radom bio je izvjesni Abdulfetah, sin šejha Muhameda. On je 1700. godine prepisao dvije značajne knjige. Prva od njih bila je *Knjiga kazni i odluka* šejha Alīja ibn Mağdūdīja aš-Šahvardīja al-Bistāmīja na arapskom jeziku (*Kitāb al-hudūd wa al-ahkām*), dok je druga knjiga *Djelo o postupku šerijatskog suda u slučajevima kontradiktornih odluka* (*Malġa al-quḍāt ‘inda ta ‘ārud al-bayyināt*) autora Ganama ibn Muhammada al-Bagdadija, takođe na arapskom jeziku.¹⁸

Sljedbenik Abdulfetaha početkom XVIII vijeka bio je vješti prepisivač Abdullah, sin hadži Mustafe. Iza njega je ostao prepis spjeva Mansūra Sibta Nâsrud-dīna at Tablawī o metonimiji s komentarom. Izvorni naziv tog djela glasio je: *Manzûma at-Tablawî fi'l - isti'âra wa šarhuha*.¹⁹

¹⁶ Slobodan Drobnjak, Sait Š. Šabotić, *Kulturne prilike i kulturni stvaraoci Nikšića iz osmanskog perioda*, Almanah, 25-26, Podgorica 2004, 96.

¹⁷ Isto..., 7.

¹⁸ Dragana Kujović, *Radovi autora i prepisivača na orijentalnim jezicima iz Crne Gore...*, 26.

¹⁹ Rukopis koji pominjemo nalazi se u Gazi Husrev begovoj biblioteci u Sarajevu. Vidi: Muhamed Ždralović, *Bosansko-hercegovački prepisivači djela u arabičkim rukopisima*, knj. II, br. 571, Sarajevo 1988, 100; Dragana Kujović, *Najznačajniji rukopisi na orijentalnim jezicima pohranjeni u muzejskim i arhivskim fondovima Crne Gore ili nastali u Crnoj Gori*, Almanah, 59-60, Podgorica 2014, 104.

Pored navedenog, prepisivač Abdullah je prepisao još 6 djela na arapskom jeziku, koja su nastala u Pljevljima. To su sljedeća djela:²⁰

- Kraća rasprava o etimologiji riječi u arapskom jeziku (*Šarh ar-risāla al- 'adudiyya fī al-wad'*)
- Rasprava o etimologiji riječi Adudaddina Abdarahmana ibn Ahmada al-Igija (*ar-Risāla al-wad'iyya al- 'addudiyya*)
- Rasprava o upotrebi riječi u prenesenom značenju (*Farā'id al-fawā'id li tahqīq ma'ānī al-i-isti'āra*)
- Komentar rasprave o upotrebi riječi u prenesenom značenju autora Isamaddina ibn Mahmuda ibn Arabašaha al- Isfara inija (*Šarh 'alā risāla al-i-sti'āra*)
- Rasprava o tumačenju "istiaze" i "besmele" autora Galaladdina as- Suyutija (*Riyād at-tālibīn fī šarh al-i-sti'ād wa al-basmala*)
- Glosa na Isamaddinov komentar Samarqandijeve rasprave o upotrebi riječi u prenesenom značenju, autor: Isma il ibn H. Sinan as- Siwasi (*Hāšiya 'ala šarh 'Isāmaddīn li risālat as-Samarqandī fī al-i-stira'a*).

Od šest navedenih prepisa, pet je pisano taliq pismom, a jedan u neshi pismu.²¹

Po svoj prilici započeti prepisivački rad nastavio je 1733. godine Husein Emin, sin mula Zekerijaha, koji je prepisao Udžbenik, komentar djela iz šerijatskog prava (*Wiqāya ar-riwāya fī maṭā'il al-hidāya*).²² Izvorni autor ovog djela bio je Burhanuddīn Sadr aš-Šarī.²³ Prepis ovog djela se nalazio u Orijentalnom institutu.

Nastavljač prepisivačkog rada u Pljevljima bio je Jahja, sin Ibrahimov, koji je 1734. godine prepisao jedno djelo, takođe iz oblasti šerijatskog prava (Zbornik fetvi i zbirka zakona sultana Sulejmana zajedno s fetvama - *Fetāvā/ma'rūdat-i kânunnâme*), čiji je tvorac bio Ahmad b. Muhammed al-Imâdi Abu Su'ad.²⁴ Zanimljivo je istaći da je prepis ovog djela napisan na turskom jeziku.²⁵

²⁰ Dragana Kujović, *Najznačajniji rukopisi na orijentalnim jezicima pohranjeni u muzejskim i arhivskim fondovima Crne Gore ili nastali u Crnoj Gori...*, 104.

²¹ Dragana Kujović, *Tragovima orijentalno-islamskog nasljeđa u Crnoj Gori*, Almanah, Podgorica 2006, 93.

²² Enes Pelidija, *Prilog kulturnoj istoriji pljevaljskog kraja...*, 237.

²³ Muhamed Ždralović, *Bosansko-hercegovački prepisivači...*, knj. II, br. 805, 133-134.

²⁴ Muhamed Ždralović, *Bosansko-hercegovački prepisivači...*, knj. II, br. 811, 134-135; Enes Pelidija, *Prilog kulturnoj istoriji pljevaljskog kraja...*, 237; Dragana Kujović, *Tragovima orijentalno-islamskog nasljeđa u Crnoj Gori...*, 93.

²⁵ Isto..., 237.

Da je prepisivački rad u Pljevljima bio u usponu, svjedoči i zbirka (*Mağmū'a*) teološke i moralno-didaktičke sadržine, koju je 1754. godine prepisao Sulejman, sin Ejuba Havadže, iz sela Cerovice u kadiluku Tašlidža.²⁶

Naredni prepis o kome postoji nešto podataka je nastao 1765. godine, kada je Ahmed, sin izvjesnog Mustafe, prepisao Djelo nepoznatog autora o nasljednom pravu (*Al-farâ'id*).²⁷ I prepis Komentara djela iz stilistike i retorike pod nazivom *Šarrh talhîs al-miftâh fi' l-ma'ânî wa' l-bayân*, čiji je autor bio Sa' duddîn at-Taftazânî, takođe pripada redu značajnih ostvarenja kulturnih stvaralaca iz Pljevalja. Prepis je nastao, najvjerovatnije, 1780. godine. Pomenuti komentar prepisao je Mustafa, sin Osmanov.²⁸

Izvjescni derviš, poznat pod imenom Tašlidžali, koji je bio učenik hadži Muhammeda, sarajevskog muftije, u periodu između 1789-1790. godine, zajedno sa Salihom iz Nikšića, koji je bio stanovnik medrese u Pljevljima, sastavili su zbornik (*Mağmū'e*) najrazličitijeg sadržaja.²⁹

Priručnik iz šerijatskog prava (*Multaqâ al-abhur*) od Ibrâhîma al-Halabîja, prepisao je 1794. godine Ali, sin Salih Temima iz Tašlidže.³⁰

Djelo o islamskom vjerovanju *al-Figh al-'akbar* autora Nu'māna ibn Tabita 'Abū Hanife prepisao je 1798. godine Monla Salih iz Pljevalja.³¹ Bio je to još jedan doprinos prepisivačkoj djelatnosti u Pljevljima pri samom kraju XVIII vijeka.

* * *

Paralelno sa stvaralaštvom na orijentalnim jezicima, nastajalo je stvaralaštvo na crkveno-slovenskom jeziku i to iz pera onih stvaralaca koji su u vjerskom pogledu pripadali pravoslavlju. Ta djela su, kao i djela na orijentalnim jezicima,

²⁶ Dragana Kujović, *Radovi autora i prepisivača na orijentalnim jezicima iz Crne Gore...*, 27.

²⁷ Muhamed Ždralović, *Bosansko-hercegovački prepisivači...*, knj. II, br. 1238, 193; Enes Pelidija, *Prilog kulturnoj istoriji pljevaljskog kraja...*, 237-238.

²⁸ Muhamed Ždralović, *Bosansko-hercegovački prepisivači...*, knj. II, br. 1395, 215; Enes Pelidija, *Prilog kulturnoj istoriji pljevaljskog kraja...*, 237-238.

²⁹ Djelo se nalazi u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu pod brojem 3045/5390 (Dragana Kujović, *Radovi autora i prepisivača na orijentalnim jezicima iz Crne Gore...*, 25.).

³⁰ Muhamed Ždralović, *Bosansko-hercegovački prepisivači...*, knj. II, br. 1395, 215; Enes Pelidija, *Prilog kulturnoj istoriji pljevaljskog kraja...*, 238.

³¹ Rukopis se nalazi u Gazi Husrev-begovoj biblioteci kao dio zbirke pod brojem 6843/R-4758 (Dragana Kujović, *Radovi autora i prepisivača na orijentalnim jezicima iz Crne Gore...*, 27.).

prepisivana u manastirskim skriptorijima i danas predstavljaju pokazatelj onovremenog kulturnog dostignuća. Najčešći prepisivači bili su monasi i dijaci. Karakter tih djela je uglavnom vjerski, što svjedoči o značajnoj ulozi sveštenstva kao obrazovanog dijela pravoslavnog stanovništva. Prepisujući djela kanonske sadržine, prepisivači su na marginama ostavljali svoja zapažanja i komentare. Posebnu ulogu u pogledu očuvanja duhovne kulture pravoslavnog stanovništva imao je manastir Sveta Trojica kod Pljevalja. Njegova riznica svjedoči o naporima stvaralaca iz prošlosti, koji su svojim djelovanjem uticali na kontinuitet kulturnog stvaralaštva. Veliku kulturnu aktivnost u XVIII vijeku u ovom manastiru ispoljio je monah Gavrilo Trojičanin, koji je prepisao dva značajna djela: Spis Kozme Indikoplova i Šestodnev Jovana Egzarha.³² U manastiru Sveta Trojica je, neprekidno od XVI vijeka, radila škola za sveštenike. U riznicu manastira 1727. godine dospjela su i tri kandila, rad zlatara Jovana iz Sarajeva.³³

Pored manastira Sveta Trojica značajnu ulogu u kulturnom miljeu pljevaljskog kraja imao je i manastir Dovolja, u kome je škola za sveštenike radila od njegovog obnavljanja 1762. godine.

* * *

Uz duhovni vid kulturnog stvaralaštva na području pljevaljskog kraja, stvarana su i djela iz domena materijalne kulture. Ona je, prije svega, bila prepoznatljiva po izgradnji brojnih vjerskih objekata, zatim objekata humanitarno-gostinskog tipa, hanova, hajrata i raznih vakufa. Jedan od najznačajnijih vjerskih objekata iz XVIII vijeka je Hadži Alijina džamija koja je sagrađena 1177. godine po hidžri, odnosno 1763. godine po Gregorijanskom kalendaru.³⁴ Nalazi se u mahali Čutkovac u naselju Penda i smatra se jednom od posljednjih džamija koje su izgrađene u Pljevljima. Zadužbina je Hadži Alije, sina Hadži Hasana Taslidžaka i u prošlosti je bila obrazovna ustanova gdje su se generacije Pljevljaka učile pismenosti, na arapskom, persijskom i maternjem jeziku i gdje se sticalo znanje iz vjerskog i opšteg obrazovanja.³⁵

³² *Crna Gora...*, 849.

³³ Vidi

<https://www.pvinformer.me/sadrzaj.php?kategorija=Doga%C4%91aji&&info=clanak-86753613>, pristupljeno 09. marta 2019. godine u 20:45 časova.

³⁴ Bajro Agović, *Džamije u Crnoj Gori*, Almanah, Podgorica 2001, 278; Uzeir Bećović, *Husein-pašina džamija*, Almanah, Podgorica 2006, 167.

³⁵ Bajro Agović, *Nav. dj....*, 278.

* * *

Pisani trag je, posmatran kroz istoriju, bio i ostao najpouzdaniji medij i svjedok na osnovu kojeg možemo tumačiti i razumijevati prošlost. U te tragove svakako se ubrajaju i značajna djela na osmanskome, arapskom ili persijskom jeziku nastala u vrijeme osmanske dominacije na prostoru današnje Crne Gore.

Tradicija prepisivanja knjiga, kao prepoznatljive djelatnosti iz doba o kome je ovdje riječ, nije mimoišla ni Pljevlja. Upravo zato je iz ovog kraja ostalo sačuvano nekoliko zanimljivih djela prepisanih ljudskom rukom. Na tim prepisima, vješti manuskriptori su ostavljali svoja imena, godine kada su djela prepisvana i slično, zahvaljujući čemu su tragovi o njihovoj djelatnosti ostali očuvani do naših dana.

Prepisivačka djelatnost u Pljevljima u XVIII vijeku bila je vrlo razvijena. Ona nije podrazumijevala samo puko prepisivanje određenih djela, već i ostavljanje određenih komentara na osnovu kojih se saznaje o interesovanjima samih prepisivača, o njihovoj informisanosti, poznavanju opštih prilika i njihovom obrazovanju.

Među najznačajnim prepisivačima iz ovog perioda pominju se: Abdulfetah, sin šejha Muhameda; Abdullah, sin hadži Mustafe; Husein Emin, sin mula Zekerijaha; Jahja, sin Ibrahimov; Sulejman, sin Ejuba Havadže; Mustafa, sin Osmanov; Ali, sin Salih Temima iz Tašlidže i Monla Salih iz Pljevalja.

Uz navedeno, veoma je bitno istaći da se ni jedan od navedenih prepisa ili rukopisa, ne nalazi u crnogorskim arhivskim ili bibliotečkim fondovima.

Najznačajniju ulogu u očuvanju i širenju kulture među stanovništvom pravoslavne vjere imala su sveštena lica i manastir Sveta Trojica. Prepisujući razna jevanđelja, hronografe i knjige kanonskog sadržaja, monasi i dijaci su uticali na čuvanje tradicionalnih vrijednosti, širenje prosvjetiteljstva i političkih ubjeđenja lokalnog pravoslavnog stanovništva. Na žalost, najveći broj tih djela se, poput prepisa na orijentalnim jezicima, nalazi u inostranim muzejima i bibliotekama.

Sait Š. ŠABOTIĆ, M. A.
Faculty of Philosophy, University of Montenegro

CULTURAL CONTEXT AND FIGURES OF 18TH CENTURY PLJEVLJA

Summary

The need to enrich human life and expand the horizons of humaneness has in all societies impacted the continuous development of culture. This text offers an overview of the most significant cultural achievements of the Pljevlja region in the 18th century (which, administratively, belonged to the Kadiluk of Pljevlja), at the time run by the bodies and representatives of the Ottoman Empire. This is only

one phase in the development of the overall cultural context in the Pljevlja region. At the time, cultural affairs were adapted to the conditions created by the state and supported by local cultural workers. A crucial role and the most significant place was taken up by scribes, regardless of whether Muslim or Orthodox, as well as masons and builders. Also influencing the cultural context of the Pljevlja region were the events in the capital and the ambitions of the more central cultural workers.

Key words: Ottoman Empire, Culture, Pljevlja, Scribes, Cultural Context

Literatura:

- Agović, Bajro** (2001), *Džamije u Crnoj Gori*, Almanah, Podgorica.
- Balić, Smail** (1994), *Kultura Bošnjaka – muslimanska komponenta*, drugo izdanje, Zagreb.
- Bećović, Uzeir** (2006), *Husein-pašina džamija*, Almanah, Podgorica.
- Crna Gora**, monografija, Književne novine, Beograd 1976.
- Čelebi, Evlija** (1967), *Putopis - odlomci o jugoslovenskim zemljama*, prevod, uvod i komentar napisao Hazim Šabanović, Sarajevo.
- Drobnjak, Slobodan - Šabotić, Sait Š.** (2004), *Kulturne prilike i kulturni stvaraoci Nikšića iz osmanskog perioda*, Almanah, 25-26, Podgorica.
- Istorija Crne Gore** (1975), knj. 3, tom 1, Titograd.
- Kujović, Dragana** (2006), *Radovi autora i prepisivača na orijentalnim jezicima iz Crne Gore (ili nastali u Crnoj Gori)*, Almanah, 35-36, Podgorica.
- Kujović, Dragana** (2006), *Tragovima orijentalno-islamskog nasljeđa u Crnoj Gori*, Almanah, Podgorica.
- Kujović, Dragana** (2014), *Najznačajniji rukopisi na orijentalnim jezicima pohranjeni u muzejskim i arhivskim fondovima Crne Gore ili nastali u Crnoj Gori*, Almanah, 59-60, Podgorica.
- Mišović, Slobodan** (2013), *Stanovništvo pljevaljskog kraja*, Pljevlja.
- Pelidija, Enes** (1996), *Prilog kulturnoj istoriji pljevaljskog kraja - O naučnoj, kulturnoj i prepisivačkoj djelatnosti Pljevljaka na orijentalnim jezicima u vrijeme osmanske uprave*, Anali Gazi Husrev begove biblioteke, knj. XVII-XVIII, Sarajevo.
- Popović, Toma** (1961), *Kad je sjedište hercegovačkog sandžaka premješteno iz Foče u Pljevlja*, Prilozi za orijentalnu filologiju, X-XI/1960-1961, Sarajevo.
- Samardžić, Radovan** (1961), *Beograd i Srbija u spisima francuskih savremenika, XVI-XVII vijek*, Beograd.
- Ždralović, Muhamed** (1988), *Bosansko-hercegovački prepisivači djela u arabičkim rukopisima*, knj. II, Sarajevo.

Dr Adnan PREKIĆ

Katedra za istoriju Filozofskog fakulteta
Univerzitet Crne Gore
Nikšić

VAKUF HUSIEN-PAŠE BOLJANJIĆA U FUNKCIJI URBANOG RAZVOJA PLJEVALJA

APSTRAKT: U radu se analizira uticaj formiranja vakufa Husein-paše Boljanjića na urbani razvoj savremenih Pljevalja. U članku se polazi od hipoteze da je ustanovljenjem vakufa, odnosno objekata koji su bili u funkciji njegove ekonomske održivosti, stvorena osnova za razvoj ekonomskog i administrativnog centra Hercegovačkog sandžaka, iz koga će se vremenom formirati ključni elementi urbane arhitekture savremenih Pljevalja. Analizom relevantnih istorijskih izvora iz osmanskog perioda, zapisa putopisaca i arhivskom građom koja govori o ekonomskoj osnovi vakufa Husein-paše, ukazuje se da je zadužbina imala veliki značaj u funkciji urbanog razvoja Pljevalja.

KLJUČNE RIJEČI: Pljevlja; Husein-paša; Vakuf; Čaršija;

Naslijeđe antičke civilizacije koje se na širem prostoru savremenih Pljevalja javljaju od početka drugog vijeka, nestalo je u upadima germanskih plemena i uništenjem rimskog municipijuma u 4. vijeku nove ere. Izuzimajući neka savremena tumačenja o postojanju srednjovjekovne zajednice na trasi rimske komunikacije, u blizini današnjeg sela Otilovići,¹ o srednjovjekovnom životu ovog prostora, sve do kraja 13. vijeka nemamo nikakvih istorijskih izvora. Prvi izvor

¹ Novija arheološka istraživanja na lokalitetu Otilovići, u neposrednoj blizini već rimske komunikacije, ukazala su na prisustvo ranohrišćanskog hrama iz 4. vijeka, koje je bio centar neke lokalne zajednice. Po nekim tumačenjima, ova lokacija mogla bi biti mjesto koju su nastanili stanovnici rimskog municipijuma nakon pustošenja germanskih plemena, što bi značilo da je rimsko naselje uništeno u prvom naletu germanskih plemena, u 4. vijeku nove ere. IZVOR: Jelena Cvijetić, Novi epigrafski spomenik iz Otilovića kod Pljevalja, *Starinar*, LXII, 2012, str.176.

koji govori o postojanju neke zajednice, datira iz 1296. godine kada se u jednom zapisu iz Dubrovnika spominje župa Breznica. U tom dokumentu, navodi se da je godinu ranije na prostoru župe Breznica došlo do pljačke dubrovačkog trgovca kome su ukradeni konji i njegova roba.²

Može se pretpostaviti da je do formiranja zajednice na prostoru savremenih Pljevalja, u ovom slučaju župe, došlo nakon 12. vijeka kada na širem prostoru dolazi do razvoja trgovine i obnavljanja starih, antičkih komunikacija. Zbog toga upravo u geografskom, odnosno komunikacijskom značaju ovog prostora, treba tražiti razloge formiranja srednjovjekovne župe i lokalnog pazarišta, u kratkom toku rijeke Breznice koja protiče kroz Pljevlja. Župa Breznica nalazi se na raskrsnici dva puta koja se spominju u aktivnostima dubrovačkih trgovaca. To su *Drinski ili Bosanski put*, koji je dolinom Čehotine preko Foče, Tjentišta, Gackog, Bileće i Trebinja išao za Dubrovnik. Drugi put je od župe Breznice išao starim rimskim drumom preko prostora Jezera na Durmitoru do Onogošta i dalje na jug. Oba ova puta vezuju se za komunikaciju prema Limu-današnjem Prijepolju i dalje prema Sjenici, Rasu i Novom Pazaru.³ Na intenzivniji ekonomski život od početka 14. vijeka ukazuje i više dokumenata dubrovačkih trgovaca u kojima se spominje *Breznica*, kao mjesto u kome dubrovački trgovci kupuju krzno, med, vosak i druge stočarske proizvode.⁴ Pod nazivom Pljevlja, srednjovjekovno naselje se prvi put spominje u poslovnim knjigama dubrovačkih trgovaca 1430. godine. Zanimljivo je da se iste godine u dubrovačkim trgovačkim knjigama posljednji put pominje i naziv Breznica, što otvara dilemu da li je za isto mjesto korišten dvostruki naziv ili se Breznica odnosi na naziv župe, a Pljevlja na mjesto lokalnog trga.⁵

Pljevlja ulaze u sastav Osmanskog carstva 1456. godine, tri godine nakon pobjede osmanske vojske nad snagama Stefana Vukčića Kosače na rijeci Breznici. U prvim osmanskim izvorima iz tog perioda govori se da je na prostoru današnjih Pljevalja postojalo malo naselje, takozvani trg sa pijacom na kome se obavljala robno-novčana razmjena. U prvim godinama osmanske vlasti, Pljevlja se nalaze u okviru administrativne jedinice-nahije Kukanj koja je pripadala Hercegovačkom sandžaku (vilajetu).⁶ Prvi osmanski zapisi naselje nazivaju-Pazar, što znači da je u njemu postojalo mjesto na kome se trgovalo. Između 1519. i 1532. godine osmanske vlasti formirale su Pljevaljski kadiluk kao novu

² Josip Lučić, Spisi dubrovačke kancelarije, knjiga III, dokument 822, 286.

³ Istorija Pljevalja, Pljevlja, 2009, 75.

⁴ Bogumil Hrabak, Prošlost Pljevalja po dubrovačkim dokumentima do početka XVII stoljeća, *Istorijski zapisi*, br.1-2, 1955, str. 8.

⁵ Bogumil Hrabak, Prošlost Pljevalja po dubrovačkim dokumentima do početka XVII stoljeća, *Istorijski zapisi*, br.1-2, 1955, str. 5.

⁶ Hazim Šabanović, *Bosanski Pašaluk*, Sarajevo, 1982, str. 45.

administrativnu cjelinu ovog prostora.⁷ U tom periodu dolazi do upotrebe novog naziva za Pljevlja-Tašlidža, što bi u bukvalnom prevodu značilo: Kamena banja. Više putopisaca koji su u prvoj polovini 16. vijeka prolazili kroz Pljevlja, opisuju naselje kao malo selo ili mali grad.

Novu fazu urbano-socijalnog razvoja, naselje će doživjeti u drugoj polovini 17. vijeka kada će zahvaljujući administrativnim, ekonomskim i političkim okolnostima, Pljevlja, odnosno osmanska Tašlidža, postati najznačajnije naselje šireg prostora. To će konstatovati i putopisci koji od druge polovine 16. vijeka navode da se radi o većem i značajnijem naselju.⁸ U popisu iz 1570. godine u naselju se spominju tri muslimanske i jedna hrišćanska mahala da bi, već 1665. godine u gradu bilo deset mahala, pet muslimanskih i pet hrišćanskih. Već 1570. godine naselje dobija veći status u administrativno-upravnoj podjeli, kada se u popisnim knjigama umjesto lokalnog pazarišta-trga, upisuje kao naselje većeg ranga-kasabasa sa 195 domaćinstava.⁹ Konačno, ključni momenat nove faze administrativno-političkog razvoja naselja predstavlja odluka o premještanju sjedišta hercegovačkog sandžaka u Pljevlja (Tašlidžu) 1576. godine. Pljevlja će sve do 1833. godine biti sjedište ove osmanske administrativne jedinice i bez sumnje najvažnije naselje šireg prostora.¹⁰

* * *

Administrativne, ekonomske i političke promjene koje će dovesti do uzdizanja osmanske kasabe Tašlidža u najznačajniji urbani centar šireg prostora, u značajnoj mjeri su se oslanjale i na ulogu visokog zvaničnika osmanske administracije Husein-paše Boljanjića. Osmanski upravitelj, porijeklom iz sela Boljanjići u blizini Pljevalja, preko brata Sinana bio je u rođaćkim vezama sa velikim vezirom Mehmed-pašom Sokolovićem.¹¹ Njegova ideja, da po uzoru na oca i brata koji su imali zadužbine u Foči i Čajniču, utemelji vakuf u Pljevljima, imaće ključni uticaj na dalji razvoj grada. Utemeljenjem vakufa i objekata koji su bili u funkciji njegove ekonomske održivosti, stvorena je urbana i ekonomska osnova za razvoj Pljevalja. Husein-paša je osim džamije, koja je bila centralni objekat njegovog vakufa, donirao novac za izgradnju kompletnog trgovačkog i

⁷ Istorija Pljevalja, Pljevlja, 2009, 165.

⁸ Tibor Živković, „Pljevaljski kraj u ranom srednjem vijeku“, *Glasnik zavičajnog muzeja*, knj.2, 2001, str. 14.

⁹ Istorija Crne Gore, Knjiga 3, Titograd, 1975, 518.

¹⁰ Toma Popović, Kad je sedište hercegovačkog sandžaka prešlo u Pljevlja, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, X-XI, Sarajevo 1960-61, str. 271.

¹¹ Behija Zlatar, O nekim muslimanskim feudalnim porodicama u Bosni u XV i XVI vijeku, *Prilozi*, br.14-15, Sarajevo, 1978, str. 131.

zanatskog dijela grada-čaršije, sa nizom objekata za javnu namjenu. Tada je osim velike kamene tržnice-bezistana, sagrađeno nekoliko odmorišta za trgovce, javna kupatila, hanovi i na desetine trgovačkih i zanatskih objekata u okviru centralne gradske ulice-čaršije.

Vakufnama Husein-pašine zadužbine nije sačuvana, pa o prvobitnom vakufu, godini utemeljenja i sličnim detaljima zaključujemo posredno iz drugih istorijskih izvora i putopisa tog vremena. Prvi izvor koji nam može pomoći u određenju gradnje džamije i vakufa Husein-paše Boljanjića je sultanovo pismo Hercegovačkom sandžak begu Husein-paši iz aprila 1568. godine. Husein-paša Boljanjić je u ovom periodu (mart 1567 – mart 1569) bio na čelu Hercegovačkog sandžaka i od sultana je tražio da mu pošalje arhitektu za podizanje utvrđenja u Makarskoj. Izbor je pao na Mimar Hajrudina, učenika glavnog osmanskog arhitekta Mimar Sinana, koji je nekoliko godina ranije podigao most u Mostaru.¹² Zbog apsolutnog uklapanja Husein-pašine džamije u arhitektonski koncept istanbulsko-balkanskog tipa džamije, njenih građevinskih elemenata, potpuno je izvjesno da nacrt za džamiju nije mogao izraditi neki lokalni građevinar. To potvrđuje i tvrdnja jednog od najboljih poznavalaca islamske sakralne arhitekture Husrefa Redžića, koji džamiju u Pljevljima uključuje u krug 14 džamija na prostoru bivše Jugoslavije koje imaju jasno definisan prostor klasičnog arhitektonskog stila.¹³ Uvažavajući ove okolnosti, sa dosta opravdanih razloga možemo smatrati da je nacrt za novu džamiju u Pljevljima izradio upravo Mimar Hajrudin, prilikom posjete hercegovačkom sandžak-begu Husein-paši 1568. godine. Izgradnja džamije počela je iste ili naredne godine o čemu svjedoči popis Hercegovačkog sandžaka iz 1570. godine, u kome se spominje »džamija u kasabi Tašlidža« koju je podigao Husein-paša Boljanjić, a dvije godine kasnije u nekim osmanskim dokumentima spominju se i imami ove džamije.¹⁴ Naravno, treba imati na umu da je tako monumentalnu građevinu bilo nemoguće izgraditi za jednu građevinsku sezonu, kao i podatak da se osim džamije gradio veliki karavan saraj i niz drugih trgovačkih objekata. Zbog toga je izvjesno da je završetak građevinskih radova i enterijera džamije potrajao i u narednom periodu. O tome svjedoče podaci o ukrašavanju alema džamije koji su izrađeni u Egiptu, »pozlaćeni sa 10 000 dukata i brodovima poslani iz Aleksandrije«¹⁵. Iz Egipta je stigao i originalni, ručno rađeni ćilim za džamiju, što ukazuje na izvjesne građevinske radove i opremanje enterijera i u periodu namjesništva Husein-paše u Egiptu 1573. i 1574. godine.

¹² Naredba glavnom carskom neimaru Mimar Sinan paši od strane Porte, *Turski (Osmanski) izvori za istoriju Crne Gore, Knj. 1. Tom. 1.* str. 468.

¹³ Husref Redžić, *Studije o islamskoj arhitektonskoj baštini*, Sarajevo, 1983.

¹⁴ Enes Pelidija, Behija Zlutar, *Pljevlja i okolina u prvim stoljećima osmansko-turske vlasti*, Pljevlja, 1988.

¹⁵ Evlija Čelebi, *Putopis-odlomci o jugoslovenskim zemljama*, Sarajevo, 1967, str. 393.

* * *

Formiranjem vakufa Husein-paše i premještanjem sjedišta Hercegovačkog sandžakata u Pljevlja urbani razvoj naselja ulazi u potpuno novu fazu. Kao sjedište sandžaka naselje je dobilo politički značaj, dok su objekti koji su trebali da obezbijede održivost vakufa podstakli snažan ekonomski i kulturni razvoj Pljevalja (Tašlidže). Po tim kriterijumima, vakuf Husein-paše Boljanjića, uklapa se u opšti koncept uloge vakufa u Osmanskoj državi po kome se država brinula o održavanju vojske, uprave i sudova, a vakufi o održavanju vjerskih, prosvjetnih i socijalnih ustanova.¹⁶

Precizni podaci o strukturi Husein-pašinog vakufa u 16. vijeku, nisu poznati. Putopisci iz tog perioda ukazuju na izgradnju karavansaraja, džamija i šadrvana. Francuz Filip Difren Kane koji boravi u Pljevljima 1573. godine navodi da je spavao u „*mračnom, olovom pokrivenom konaku koji je podigao Mehmed-pašin sin.*“¹⁷ Veliki i olovom pokriveni karavansaraj i vakuf, odnosno imovinu koja je predviđena za održavanje karavansaraja, spominje i mletačko poslanstvo Paula Kontarinija, koje je iz Venecije na putu za Carigrad, 1581. godine prošlo kroz Pljevlja.¹⁹ Mnogo više detalja dobijamo od putopisaca koji su obilazili Pljevlja u 17. vijeku, koji osim džamije spominju i na desetine trgovačkih i zanatskih objekata u okviru centralne gradske ulice - čaršije. Osmanski putopisac Evlija Čelebi spominje: dvije medrese, tri mekteba (niže vjerske škole), dvije tekije, Hasan-pašin imaret (javnu kuhinju) i tri hana. Čelebi navodi da je jedan od ovih hanova ustvari kameni bezistan, pokriven olovom: „*bezistan unutar tržnice u obliku utvrde od kamena i sve kupole su mu pokrivene plavim olovom*“, a da je sam grad poznato trgovačko i zanatsko sjedište u kome se proizvode čuvene, umjetnički rađene puške „*dalyan*“ i „*boylı*“. U ovom opisu Pljevalja iz 1664. godine, osmanski putopisac opisuje i palatu Hercegovačkog sandžakbega sa nizom drugih objekata, koja je smještena pored rijeke Breznice.²⁰

Do sada nema poznatih izvora koji bi ukazali na imovinu Husein-pašinog vakufa prije 20. vijeka. Izuzetak čini istraživanje objavljeno u jednom članku iz

¹⁶ Adnan Prekić, Privremena uredba o upravi vakufa u Kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovenaca, sem Bosne i Hercegovine iz 1919. godine, događaji koji su joj prethodili i posljedice koje je izazvala, *Almanah*, br. 33-34, 2006, str. 253.

¹⁷ Radovan Samardžić, *Beograd i Srbija u spisima francuskih savremenika XVI-XVII veka*, Beograd, 1961, str. 139.

¹⁸ Misli se na Mehmed-pašu Sokolovića, što je očigledna greška jer Husein-paša Boljanjić nije bio sin Mehmed-paše Sokolovića, već je njegov brat Sinan bio oženjen sestrom Velikog vezira.

¹⁹ Matković, Petar, Putovanja po Balkanskom poluostrvu XVI. veka - Dnevnicima o putovanju mletačkih poslanstava u Carigrad: osobito Jakova Sorance od g. 1575. i 1581., i Pavla Kontarina od g. 1580, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1895, str. 64.

²⁰ Evlija Čelebi, *Putopis-odlomci o jugoslavenskim zemljama*, Sarajevo, 1967, str. 393, 394.

Turske objavljenom prošle godine u kome se ne navodi imovina već ukupni prihodi vakufa iz 1886. godine. Pozivajući se na podatke iz vakufskog fonda u Istanbulu, autor navodi da je te godine vakuf Husein paše Boljanjića raspolagao sa 70.072 *Kuruş* (groša) gotovog novca. Prihodi su iznosili 32 172, a rashodi 8 710 *Kuruş*.²¹ Čak i ovako ograničeni podaci ukazuju da je vakuf krajem 19. vijeka raspolagao značajnim sredstvima i da su njegovi prihodi bili višestruko veći od rashoda.

Nakon Balkanskih ratova, prostor Pljevalja ulazi u sastav Crne Gore, a nekoliko godina kasnije i u sastav Kraljevine Srba Hrvata i Slovenaca. Nakon Balkanskih ratova, upravu nad vakufima preuzela je takozvana *Glavna uprava šerijata* formirana u Podgorici, da bi nakon 1918. godine, vrhovni nadzor nad vakufima preuzelo Ministarstvo Vera.²² Iz prve polovine 20. vijeka datiraju i istorijska dokumenta po kojima možemo pratiti imovinu Husein-pašinosog vakufa, ali i raspored tih objekata u okviru urbanog plana grada. U ovom periodu, vakuf Husein-paše Boljanjića raspolagao je sa sljedećom imovinom: jednom džamijom, grobljem, šadrvanom, sahat-kulom, turbetom, mektebom, javnim kupatilom, sa 34 dućana, dvije kafane, sedam magaza, pet berbernica, dva hana, dvije sobe, milet baštom, aščinicom, dva placa, dvije bašče, dvije kuće, pet njiva, osam čitluka.²³ U ovom periodu već je bilo evidentno siromašenje i ekonomsko opadanje vakufa Husein-paše zbog hroničnih dugovanja zakupa, otuđenja vakufske imovine i nerentabilnog upravljanja.^{24,25}

* * *

Za razumjevanje značaja Husein-pašinosog vakufa u funkciji urbanog razvoja Pljevalja, mnogo je zanimljiviji raspored te imovine, odnosno vakufskih nekretnina u prostornom planu savremene gradske zone Pljevalja. Čak i površnom analizom uočljivo je da imovina Husein-pašinosog vakufa čini osnovu onoga što nazivamo Čaršija (tur. *Çarşı*), odnosno privredni i društveni centar grada u kome se odvija najznačajniji dio svakodnevnih aktivnosti. Tako je po podacima iz prve polovine 20. vijeka, čak 25 objekata u glavnoj gradskoj ulici²⁶ vlasništvo Husein-pa-

²¹ Hamza KELEŞA, Mustafa CAN, Bir Eğitim, Kültür, Sosyal ve İbadet Müessesesi Olarak Gazi Bodur Hüseyin Paşa'nın Taşlıca'daki Vakıf Eserleri, Kastamonu Education Journal, July 2018 Volume: 26 Issue: 4, str. 1292

²² Adnan Prekić, *Islamska zajednica u Crnoj Gori 1918-1941*, Podgorica, 2011, str. 122.

²³ Završni račun vakufa Husein-Paša 1931/32; 1933/34; 1941, Državni Arhiv Crne Gore, Mikrofilmovani fond: Sresko vakufsko-mearifsko povjereništvo Pljevlja, Mikrofilmovi 1 i 4, 24.septembar 1932, 2.septembar 1936, 26. januar 1941.

²⁴ Adnan Prekić, *Islamska zajednica u Pljevljima I dio, Almanah*, br. 25-26, 2004, str. 155-177.

²⁵ Adnan Prekić, *Islamska zajednica u Pljevljima II dio, Almanah*, br. 27-28, 2004, str. 159-199.

²⁶ Danas je to ulica Kralja Petra, koja je imala identičan naziv i u korištenoj arhivskoj

šinog vakufa. Imovina koja se nalazila u glavnoj gradskoj ulici, osim džamije obuhvatala je i objekte koji su se nalazili neposredno uz vjerski objekat (Šadrvan, Groblje i Sahat Kula). Najveći dio imovine vakufa Husein-paše nalazio se u glavnoj gradskoj ulici Kralja Petra, u kojoj se nalazilo oko 30 nekretnina. Najveći dio tih nekretnina čini 20 dućana na adresama Kralja Petra: 39, 45, 46, 47, 49, 51, 72, 74, 76, 88a, 88b, 128a, 128b, 129, 134, 152a, 152b, 156, 159, 230. U ulici Kralja Petra bio je smješten i Karavan saraj (broj 152), dva hana (*Menizli*-broj 76 i *Kolubara*-broj 128), jedna magaza (broj 53.) i berbernica (br.80). Dio imovine Husein-pašino vakufa, bio je smješten i u takozvanoj *Donjoj čaršiji*, koja je zauzimala prostor današnje ulice Kralja Petra od zgrade opštine prema Breznici. U tom dijelu čaršije nalazilo se 15 dućana na adresi Mesarska ulica: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 10, 13, 15, 17, 19, 21, 23. U *Donjoj čaršiji* bile su smještene i četiri magaze (broj 2, 4, 5, 7), kafana (broj 9), dvije berbernice (broj 11), Hamam, prostorije lokalnog vakufskog povjerenstva i čitaonica mjesnog odbora Gajreta. Dio imovine, odnosno nekretnina vakufa Husein-paše bio je smješten i u bočnim ulicama koje su se nastavljale na glavnu gradsku ulicu. Tako su se u današnjoj ulici 4. sandžačke brigade nalazile dvije magaze za trgovinu, dok je u današnjoj ulici Vuka Kneževića osim tri berbernice na brojevima 7, 9, 11, bila smještena i aščinica (restoran) i zgrada lokalnog mekteba (škole). U imovinu vakufa ulazila je Milet bašta na adresi Kosovska b.b. i nekoliko desetina manjih bašta, parcela, njiva i čitluka, kako u gradu, tako i u okolnim selima.

Čak i površna analiza navedenih podataka iz prve polovine 20. vijeka ukazuje da je najveći dio centralnog urbanističkog prostora centra grada bio imovina vakufa. Prezentovani podaci datiraju iz prve polovine 20. vijeka pa možemo pretpostavljati da je u prethodnom periodu u kome nije bilo privatnih objekata u ovom dijelu grada najveći dio užeg gradskog jezgra činila imovina vakufa Husein-paše. Na malom i ograničenom prostoru, nalazilo se skoro 50 objekata koji su bili nekretnine vakufa Husein-paše. Ti objekti i njihova ekonomska funkcija bili su središte urbanog naselja koje se razvija od 16. vijeka. U centru te nove urbane cjeline je džamija sa svojim sadržajima i ona predstavlja centar socijalnog i političkog života zajednice, koji se naslanja na ekonomsko središte grada – *Čaršiju* u kojoj se nalazio trgovački centar-bazar, karavan saraji, skladišta i različite trgovinsko-zanatske radnje.²⁷ Oko ekonomskog centra osmanske Tašlidže, formirala se mreža gradskih komunikacija sastavljena od ulica i sokaka. Svaka od ovih ulica bila je

građi završnih računa Husein-pašino vakufa 1931-1941 godine

²⁷ Najveći broj objekata u pljevaljskoj čaršiji činili su male zanatsko-trgovačke radnje za koji se koristi zajednički naziv čepenak. Dućani i zanatske radnje u čaršijama prema glavnoj strani ulice bili su otvoreni, a čepenak je služio da se tokom noći taj prostor zatvori, a imovina odnosno proizvodi zaštite. Napravljen od drveta, čepenak je bio jedna vrsta vrata kojima se tokom noći dućan zatvarao. Sastavljen je od nekoliko djelova odnosno drvenih krila od kojih je najvažnije ono krilo na kome su se izlagali proizvodi za prodaju. Neki

usmjerena prema centralnoj gradskoj ulici - *Čaršiji*, u kojoj se formiralo društveno-ekonomsko sjedište grada. Oko glavne gradske ulice formirane su posebne urbano-prostorne organizacione jedinice naselja, takozvane *mahale* na čelu sa svojim upravnici, takozvanim *muhtarima*. Ove gradske cjeline bile su podjeljene po vjerskom ključu, a na čelu hrišćanskih mahala bili su kneževi, koji su najčešće nasljedno preuzimali ovu ulogu.

* * *

Analiza istorijskih izvora, tekstova koji su ostavili putopisci i konačno arhivske građe koja daje precizan uvid u imovinu i raspored vakufa Husein-paše, ukazuje na ključni značaj ovog vakufa za savremeni urbani razvoj Pljevalja. Objekti izgrađeni u okviru vakufa, prevashodno Karavansaraj, Bezistan i niz manjih zanatsko-trgovačkih objekata, biće osnova za formiranje *Čaršije* - ekonomskog centra grada, oko koga će se postepeno razvijati cijelo naselje. Urbana osnova grada, definisana u drugoj polovini 16. vijeka, neće biti promjenjena ni prilikom novog, savremenog urbanističkog uređenja sprovedenog u drugoj polovini 20. vijeka. U nekoliko građevinskih ciklusa između 50-tih i 70-tih godina 20. vijeka, biće porušen najveći broj objekata Husein-pašinog vakufa, čime je funkcija centralne gradske ulice potpuno izmjenjena ali ne i osnovni urbanistički plan naselja. Savremena urbanistička rješenja pratiće tradiciju planiranja prostora sa centralnom gradskom ulicom, koja predstavlja centar društveno-ekonomskog života grada oko koje se formiraju posebne urbano-prostorne organizacione jedinice-naselja(*mahale*), povezane sa mrežom ulica i sokaka usmjerenih prema centralnoj gradskoj ulici.

Adnan PREKIĆ, Ph.D.

Faculty of Philosophy, University of Montenegro

THE WAQF OF HÜSEYN PASHA BOLJANIĆ WITHIN THE URBAN DEVELOPMENT OF PLJEVALJA

Summary

The paper analyzes the impact of the establishment of Hüseyin Pasha Boljanić's waqf on the urban development of modern Pljevlja. The article looks at how the formation of endowments and the buildings involved in the it provided the urban basis for the further evolution of the Ottoman city. This urban basis

djelovi čepenka su se otvarali i zatvarali sa strane ili iznad dućana dok je onaj najvažniji dio spuštao u ravan ulice, podupirao se i na njemu su se izlagali proizvodi za prodaju, a služio je i za mjesto na kome su sjedili prodavci i tako dočekivali svoje mušterije.

allowed for an architectural foundation of modern Pljevlja. Through an analysis of relevant historical sources from the Ottoman period, records of travel writers and archive material that speaks of the economic basis of the Hüseyin Pasha waqf, the article shows that this endowment had great significance for the urban development of Pljevlja.

Key words: Pljevlja, Hüseyin Pasha Boljanić, Waqf, Čaršija

Dr Nadir DACIĆ
Islamska zajednica u Srbiji
Medžlis Prijepolje

PLJEVALJSKO MUFTIJSTVO
(1930-1936)

APSTRAKT: Uspostavom Šestojanuarske diktature 1929. godine stvorene su bitne pretpostavke za promjenu pravnog položaja i organizacijskog ustrojstva Islamske vjerske zajednice na području Kraljevine Jugoslavije. Abolicijom Vidovdanskog ustava nestalo je pravnih i političkih smetnji ukidanju vjersko-prosvjetne autonomije – država je imala odriješene ruke da uredi vjersko pitanje muslimana u skladu sa svojim željama i interesima. Deceniju prisutna ambicija da se izvrši ujedinjenje dviju zajednica dobila je svoj konačni epilog donošenjem zakona o Islamskoj vjerskoj zajednici Kraljevine Jugoslavije, kojim su po prvi put uređena vjerska pitanja muslimana na cijelom jugoslovenskom prostoru. Dok je Vrhovno vjersko starješinstvo sa reis-ul-ulemom na čelu simboliziralo jedinstvo zajednice, dva Ulema-medžlisa i Vakufsko-mearifska vijeća ukazivala su na široke ovlasti samostalnih područja, bosansko-hercegovačkog i sandžačko-kosovsko-makedonskog, sa glavninom kompetencija koje su pripadale bivšoj autonomnoj upravi i Ministarstvu vjera u Beogradu.

Na području Ulema-medžlisa u Sarajevu bila su četiri muftijstva a na području Ulema-medžlisa u Skoplju pet. Pljevaljsko muftijstvo, kao jedno od devet muftijstava na području jedinstvene Islamske vjerske zajednice Kraljevine Jugoslavije, bilo je veoma aktivno i dalo značajan doprinos poboljšanju vjerskog života muslimana na teritoriji za koju je bilo nadležno.

Dokumentacija koja se odnosi na rad pljevaljskog muftijstva, koje je postojalo u periodu od 1930. do 1936. godine i na čijem čelu je bio Ajni ef. Bajraktarević, nalazi se i čuva u Državnom arhivu Crne Gore na Cetinju. U pitanju je veoma dragocjena zbirka sa više od deset hiljada dokumenata, koja sadrži kompletnu korespondenciju koju je ovo muftijstvo vodilo (službenički listovi svih imama koji su u tom periodu službovali na području ovog muftijstva, popisi džemata, spiskovi vjeroučitelja i mualima, podaci o mektebima i osnovnim školama, popisi

vakufskih dobara i spiskovi dužnika vakufa, fetve muftije Ajni ef. Bajraktarevića i veliki broj dokumenata neke druge sadržine). Ova zbirka dokumenata je na osnovu međudržavnog ugovora između Makedonije i Crne Gore prebačena iz Skoplja u Državni arhiv na Cetinju.

KLJUČNE RIJEČI: Pljevalsko muftijstvo, sresko vakufsko-mearifsko povjerenstvo, vakuf, fetva, islamska vjerska zajednica.

Islamska zajednica uspostavljanje i razvoj

Islam je u ove krajeve uglavnom došao putem Osmanlija, koji su sa sobom donijeli način i oblik organizovanja zajednice koji je bio identičan na području cijelog Osmanskog carstva. Dakle, Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini je od pada srednjovjekovne Bosanske države 1463. do 1878. godine bila dio jedinstvene Islamske vjerske zajednice osmanske carevine. Pitanje pravnog položaja i unutrašnje organizacije Islamske zajednice, te njene uloge u javnom životu, postavlja se tek nakon okupacije 1878. godine.

„Austro-ugarska je od početka svoje vladavine radila na uspostavljanju posebne Islamske vjerske hijerarhije u Bosni i Hercegovini, kako bi muslimane odvojila od Carigrada i tako učvrstila svoj položaj u okupiranoj zemlji”.¹

Muslimani, a i sama osmanska vlada su se opirali prekidu vjerskih veza sa Carigradom. Međutim, nakon dužeg oklijevanja i raznih diplomatskih manevara, šejh-ul-islam je 22. marta 1882. godine imenovao sarajevskog muftiju Hilmi ef. Omerovića za bosanskog muftiju, čime je Porta indirektno priznala potrebu uspostavljanja jednog islamskog starješinstva u okupiranoj zemlji. Austro-ugarska je prihvatila ovo imenovanje, pa je 17. oktobra 1882. godine, carskim dekretom, napisanim latinicom, Hilmi ef. Omerović postavljen za prvog reis-ul-ulemu. Car je istovremeno imenovao i četvoricu članova Ulema-medžlisa.

S druge strane pak, kroz dugu, može se reći stoljetnu, historiju islama u Srbiji, izdvojicemo 150 godina tradicije institucije Islamske zajednice Srbije. Još u Kneževini Srbiji, rješenjem kneza Mihaila Obrenovića i Državnog savjeta, od 18. maja 1868. godine islam je priznat kao vjeroispovijest. Država se tada obavezala da snosi troškove za izdržavanje imama i mujezina i održavanje Bajrakli džamije u Beogradu.

Sjedište muftije srbijanskog bilo je u Nišu do balkanskih ratova. Bilježi se da je Menšurom šejhu-l-islama 1909. godine za muftiju u Nišu postavljen Mehmed Zeki ef. Činara sa nadležnošću za šerijatske poslove na cijeloj teritoriji

¹ Ferhat Šeta, *Reis-ul-uleme u Bosni i Hercegovini i Jugoslaviji od 1882. do 1991. godine*, Sarajevo, 1991, str. 7.

Kraljevine Srbije. Poslije balkanskih ratova, Srbija je Uredbom od 18. avgusta 1913. godine još jedanput potvrdila slobodu ispovijedanja islama. Međutim, ona ni tada nije donosila posebne propise o uređenju i organizaciji Islamske vjerske zajednice, već je ostavila muslimanima da to urede svojim vjerskim propisima.

Muslimani u Crnoj Gori su nakon Berlinskog kongresa 1878. godine dobili muftiju koga je imenovao Knjaz Nikola. Muftija je imenovan uz saglasnost carigradskog Šejh-ul-islama a prvi muftija crnogorskih muslimana bio je hadži Salih ef. Huli iz Ulcinja. Na prijedlog muftije, Knjaz je imenovao kadije u Podgorici, Ulcinju i Baru. Nakon Saliha ef. Hulija dužnost muftije obavljali su hadži Mustafa Hilmi ef. Tikvešlija od 1883. godine i Murtezir ef. Karađuzović od 1912. godine. Poslije Prvog svjetskog rata, u Kraljevinu SHS muslimani su ušli sa tri odvojene vjerske zajednice: - u Srbiji na čelu sa vrhovnim muftijom, čije je sjedište premješteno iz Niša u Beograd; u Crnoj Gori na čelu sa glavnim muftijom sa sjedištem u Baru i u Bosni i Hercegovini sa reis-ul-ulemom na čelu, čije je sjedište bilo u Sarajevu.

Godine 1928., na izričitu želju tamošnjih muslimana, Vakufsko-mearifski sabor u Sarajevu prihvatio je, da se Statut od 1909. godine, koji je važio za Bosnu i Hercegovinu, protegne i na Hrvatsku i Sloveniju. Za muslimane na području Srbije i Crne Gore donesena je Uredba o upravi vakufa za Srbiju i Crnu Goru 1919. godine, koja je ozakonjena 1922. godine. Isto je tako poslije Oslobođenja sjedište Vrhovnog muftijstva za područje Srbije i Crne Gore preneseno iz Niša u Beograd.

Tako su muslimani Kraljevine Jugoslavije poslije Oslobođenja u vjerskom pogledu bili podijeljeni na dva različita upravna područja, te su oni u Bosni imali svoga vjerskog starješinu reis-ul-ulemu sa sjedištem u Sarajevu, a oni u bivšoj Srbiji i Crnoj Gori svoga vjerskog starješinu, Vrhovnog muftiju sa sjedištem u Beogradu, a osim toga je do 1923. godine ostao na svom položaju i Vrhovni muftija za Crnu Goru sa sjedištem u Starom Baru.

Donošenje zakona o Islamskoj vjerskoj zajednici Kraljevine Jugoslavije

Pitanje organizacionog jedinstva Islamske vjerske zajednice na prostoru Jugoslavije počelo se postavljati nakon ukidanja Ustava iz 1921. godine a dodatno je aktuelizovano poslije zavođenja monarhističke diktature kralja Aleksandra 1929. godine. Zapravo, od formiranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, više puta se postavljalo pitanje donošenja zakona o jedinstvenoj upravi Islamske vjerske zajednice. Prvi konkretan korak u tom smjeru preduzeo je ministar vjera, koji je 4. januara 1928. godine „donio odluku o formiranju komisije za izradu konačnog teksta zakona”.² Za članove ove komisije određeni su: „dr Džafer Kulenović, narodni poslanik, Šahim Idriz, dr Dragoslav Jovanović, profesor Beogradskog univerziteta i

² Odluka Ministra vera o formiranju komisije za izradu definitivnog teksta projekta zakona o muslimanskoj verskoj zajednici KSHS, Beograd 10. mart 1928, AJ-69-53-86.

Hasan Rebac, načelnik Muslimanskog odjeljenja Ministarstva vjera”.³ Ova komisija, po svoj prilici, nije uradila posao za koji je bila zadužena, pa je ministar pravde dr Milan Srškić 2. decembra 1929. godine, imenovao novu komisiju za izradu i proučavanje zakona o Islamskoj vjerskoj zajednici Kraljevine Jugoslavije. U komisiju su ušli sljedeći članovi: Džemaludin ef. Čaušević - reis-ul-ulema, Mehmed Zeki ef. Ćinara - vrhovni muftija, hafz Abdulah ef. Bušatlić - vrhovni šerijatski sudija, Mehmedalija ef. Mahmudović - novopazarski muftija, Derviš ef. Šećerkadić - pljevaljski muftija, Vejsil ef. Ališan - štipski muftija, hafiz Omer ef. Džabić - mostarski muftija, Mustafa ef. Halilović - šerijatski sudija u Bosanskom Šamcu, Hasan ef. Kadić - šerijatski sudija u Gračanici, Ahmed ef. Mahinić - sekretar Ulema-medžlisa u Sarajevu, Vaso Petrović - sudija Kasacionog suda u Novom Sadu, Sokrat Petrović - načelnik Vjerskog odjeljenja Ministarstva pravde, Hasan Rebac - načelnik Vjerskog odjeljenja Ministarstva pravde i dr Vojislav Mladenović - inspektor Ministarstva prosvjete”.⁴

Muslimani Jugoslavije su osjećali veliku potrebu za donošenje Zakona o uređenju organizacije Islamske vjerske zajednice, kojim bi bili regulisani njihovi vjerski i vakufsko-prosvjetni poslovi. Tako je pljevaljski muftija Derviš ef. Šećerkadić pisao ministru vjera Tugomiru Alaupoviću „da su vakufski i prosvjetni poslovi u potpunoj dezorganizaciji i da u njihovom uređenju nema nikakvih propisa, ni zakona, niti ih je ikada bilo”.⁵ Šećerkadić se poziva na odredbe „Štatuta” iz Bosne i Hercegovine na osnovu koga tamošnji muslimani već godinama uređuju svoja vjerska pitanja. Predlaže prihvatanje „Štatuta” i uređenje vjerskih poslova na osnovu njegovih odredbi. Za sprovođenje promjena Šećerkadić predlaže izbor dvojice članova iz svakog okruga koji bi sa okružnim muftijom otišli u Sarajevo i na sjednici Vakufskog sabora učestvovali u promjeni, odnosno prilagođavanju „Štatuta” novim okolnostima. Šećerkadić nema dilemu da bi „Ministarstvo vjera trebalo protegnuti rečeni Štatut i na naše krajeve i odmah odrediti izbore za vakufski sabor”.⁶

Slično pljevaljskom muftiji i sarajevski Ulema-medžlis predlaže „da se ovo pitanje riješi na sjednici Vakufskog sabora uz učešće okružnih muftija iz Sandžaka, stare Srbije i Makedonije i 2-4 delegata iz svakog okruga. Na sjednici sabora, po ovome prijedlogu, riješilo bi se pitanje ujedinjenja Islamske vjerske zajednice, nakon čega bi država tu odluku sprovela u praksu. Svoje mišljenje upućeno ministru Alaupoviću članovi Ulema-medžlisa u Sarajevu završavaju konstatacijom da bi ujedinjenje svih muslimana Kraljevine u autonomnu vakufsko-vjersku upravu

³ Isto.

⁴ AJ, MP, 1929, 63VO-134. Ministarstvo pravde Kraljevine Jugoslavije. Br. 97953.

⁵ Odgovor muftije pljevaljskog Derviša Šećerkadića Ministru vera Tugomiru Alaupoviću, Pljevlja, 29. sep. 1919, AJ-69-299-455.

⁶ Isto.

bio jedan od temeljnih stubova učvršćivanja države”.⁷

Zakon o Islamskoj vjerskoj zajednici Kraljevine Jugoslavije, bez obzira na primjedbe reisa Čauševića, proglašen je 31. januara 1930. godine i u „svojoj suštini je predstavljao negaciju zakonskog prijedloga o muslimanskoj vjerskoj zajednici kojeg je usvojio Vakufski sabor na svojoj sjednici od 5. januara 1929. godine”.⁸

„Stupanjem na snagu ovog Zakona o Islamskoj vjerskoj zajednici prestao je da važi „Statut za autonomnu upravu islamskih vjerskih i vjersko-mearifskih poslova u Bosni i Hercegovini” od 15. aprila 1909. godine, kao i svi drugi zakoni, uredbe i propisi. Prestale su da važe i funkcije Reis-ul-uleme za Bosnu i Hercegovinu, Vrhovnog muftije za Srbiju i Crnu Goru, članova Ulema-medžlisa, Vrhovnog muftijstva i svih muftija. Kralj je na prijedlog ministra pravde postavio četiri člana Ulema-medžlisa u Skoplju i devet muftija, dok su ostali koji su ostali neraspoređeni penzionisani. Kraljevim ukazom za članove Ulema-medžlisa u Skoplju imenovani su: Vejsil Ališan - predsjednik, Murat Vodopić, Ali Husni i Mehmed Abdulhamid. Za muftije su imenovani: Sadik ef. Džumhur – Banja Luka, Muhamed ef. Ševket Kurt – Tuzla, Salih ef. Svrzo – Sarajevo, Omer ef. Džabić – Mostar, Hadži Ajnija ef. Bajraktarević – Pljevlja, Murad ef. Sukić – Novi Pazar, Talat ef. Selim – Bitolj, Galib ef. Nusret – Prizren i Hadži Hamidbeg ef. Zejnul Abedin – Priština”.⁹

Nova organizacija Islamske vjerske zajednice

Jedinstvo Islamske vjerske zajednice u Kraljevini Jugoslaviji ustanovljeno je na osnovu Zakona o Islamskoj vjerskoj zajednici Kraljevine Jugoslavije od 30. januara 1930. godine. Državno zakonodavstvo o Islamskoj vjerskoj zajednici kompletirano je 4. juna 1930. godine, donošenjem Zakona o izboru reis-ul-uleme, članova Ulema-medžlisa i muftija Islamske vjerske zajednice Kraljevine Jugoslavije. Odlika ovih zakona je u tome što su muslimani Kraljevine Jugoslavije ujedinjeni u jednu vjersku organizaciju pod jednim vrhovnim vjerskim starješinstvom, reis-ul-ulemom u Beogradu. Sa ovim momentom nastala je za muslimane nova situacija, te im je data mogućnost da zajednički porade na sređivanju svojih vjerskih, vjersko-prosvjetnih i vakufskih poslova. Odmah po donošenju Zakona o Islamskoj vjerskoj zajednici i Zakona o izboru reis-ul-uleme i ostalih Zakona, pristupilo se radu oko organizacije Islamske zajednice, a ponajprije izboru reis-ul-uleme.

Hadži hafiz Ibrahim ef. Maglajlić je položio zakletvu i primio Menšuru 19. juna 1930. godine. Svečano ustoličenje obavljeno je u Bajrakli džamiji u Beogradu, 31. oktobra 1930. godine, uz prisustvo kralja, članova vlade, diplo-

⁷ Isto.

⁸ Adnan Jahić, *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini za vrijeme monarhističke Jugoslavije (1918-1941)*, Zagreb, 2010, 352.

⁹ Adnan Prekić, *Islamska vjerska zajednica u Crnoj Gori 1918-1941*, Podgorica, 2011, 32.

matskog kora i mnogobrojnih delegacija iz zemlje. Usvajanjem novog Ustava i izborom za reisu-l-ulemu hadži hafiz Ibrahim ef. Maglajlića, Vrhovno islamsko starješinstvo i sjedište reisu-l-uleme premješteno je iz Sarajeva u Beograd.

Kurija za izbor reis-ul-uleme u Beogradu 1930. godine.

*Omer ef. Džabić (1), Mehmed ef. Okić, (2), Salih ef. Svrzo (3),
Derviš ef. Šećerkadić (4), Šakir ef. Mesihović (5), Velija Sadović (6),
Mehmed Zeki ef. Činara (7), Mehmedalija ef. Mahmudović (8),
Hilmi ef. Hatibović (9), Abdulah Ajni ef. Bajraktarević (10)*

Organizacija Islamske vjerske zajednice

Prvi Ustav Islamske vjerske zajednice Kraljevine Jugoslavije donijet je 9. jula 1930. godine. Prema ovom aktu, Islamska vjerska zajednica priznata je od Kraljevine Jugoslavije i bila je ravnopravna sa ostalim vjerskim zajednicama. Organizacija Islamske vjerske zajednice zasnovana je na vjersko-prosvjetnom i vakufsko-imovinskom uređenju. Ova zajednica upravljala se prema: propisima Šerijata, zakonu i Ustavu Islamske vjerske zajednice.

Ovim Ustavom Islamske vjerske zajednice Kraljevine Jugoslavije (stupio na snagu 25. jula 1930.) novoformirana ujedinjena muslimanska vjerska organizacija dobila je svoj jedinstveni predstavnički organ – Vrhovno vjersko

starješinstvo u Beogradu – neku vrstu tročlanog predsjedništva koje je manifestiralo jedinstvo zajednice, suštinski podijeljene u dvije zasebne upravno-organizacijske cjeline, sa vlastitim vjersko-prosvjetnim i vakufsko-imovinskim upravama odnosno Ulema-medžlisima u Skoplju i Sarajevu. U vjerskom i vjersko-prosvjetnom pogledu Islamsku vjersku zajednicu predstavlja: Vrhovno vjersko starješinstvo sa reis-ul-ulemom, Ulema-medžlis, muftija i šerijatski sudija, a u vakufsko-imovinskom pogledu Vakufsko-mearifsko vijeće sa svojim upravnim odborom, Sresko vakufsko-mearifsko povjerenstvo sa područnim mutevelijama i džematski medžlis.

Vijeće koje je sačinilo Ustav Islamske vjerske zajednice Kraljevine Jugoslavije 1930. godine.

Prvi red, slijeva: 1. Mehmed ef. Abdulhamid, član Ulema-medžlisa u Skoplju; 2. hafiz Mehmed ef. Okić, član Ulema-medžlisa u Sarajevu; 3. Salih ef. Svrzo, sarajevski muftija; 4. Vejsil ef. Ališan, predsjednik Ulema-medžlisa u Skoplju; 5. hafiz Šakir ef. Mesihović, član Ulema-medžlisa u Sarajevu; 6. hafiz Omer ef. Džabić, mostarski muftija; 7. hafiz Ibrahim ef. Maglajlić, reis-ul-ulema; 8. Muhamed Ševket ef. Kurt, tuzlanski muftija; 9. Sadik ef. Džumhur, banjalučki muftija; 10. Mehmedalija ef. Mahmudović, vrhovni šerijatski sudija u Skoplju; 11. Derviš ef. Šećerkadić, vrhovni šerijatski sudija u Skoplju; 12. Murad ef. Vodopić, član Ulema-medžlisa u Skoplju;

Drugi red: 13. Murad ef. Sukić, novopazarski muftija; 14. Mustaj-beg Halilbašić, glavni povjerenik vakufsko-mearifskih poslova u BiH; 15. Hamdi-beg ef. Zejnulabidin, skopljanski muftija; 16. Galib ef. Nusret, prizrenski muftija; 17. Ali ef. Husni, član Ulema-medžlisa u Skoplju; 18. Talat ef. Selim, bitoljski muftija; 19. Abdulah Ajni ef. Bajraktarević, pljevaljski muftija; 20. Hilmi ef. Hatibović, predsjednik Vrhovnog šerijatskog suda u Sarajevu

Organi islamske vjerske zajednice su:

1. Džematski medžlis na čelu sa džematskim imamom;
2. Sresko vakufsko-mearifsko povjerenstvo na čelu sa šerijatskim sudijom;
3. Vakufsko-mearifsko vijeće u Sarajevu i Skoplju sa svojim upravnim odborima;
4. Muftijstva na čelu sa muftijama;
5. Ulema-medžlis u Sarajevu i Skoplju;
6. Vrhovno vjersko starješinstvo u Beogradu s Reis-ul-ulemom na čelu.

Zasijedanje Vakufsko-mearifskog vijeća u Skoplju 1932. godine.

Članovi: Vejsil ef. Ališan, predsjednik Ulema-medžlisa u Skoplju; Derviš ef. Šećerkadić, vrhovni šerijatski sudija u Skoplju; Murad ef. Sukić, novopazarski muftija; Galib ef. Nusret, prizrenski muftija; Ali ef. Husni, član Ulema-medžlisa u Skoplju; Abdulah Ajni ef. Bajraktarević, pljevaljski muftija – prvi red, drugi sdesna; Hamid ef. Abdul, član Ulema-medžlisa u Skoplju; Osman ef. Vilović, član Vrhovnog šerijatskog suda u Skoplju; Hamdi-beg ef. Zejnulabedin, skopljanski muftija; Talat ef. Selim, bitoljski muftija; Ahmed ef. Mehmedbašić, direktor Velike medrese Kralja Aleksandra u Skoplju; Šefik-beg Ali, Sulejman Zekerija, Rifat Mehmemet-beg, Šukri-beg Ramadanović, Mustafa Durgutović, dr. Sulejman Džafer, Ibrahim Čerkez, Emin Jusufagić, Zećo Idrizović, Abduselam Džumhur i Hasan Rebac

Ulema-medžlis u skoplju

Već pomenutim Ustavom Islamske vjerske zajednice Kraljevine Jugoslavije od 1930. godine, formirana su dva Ulema-medžlisa, jedan sa sjedištem u Skoplju i drugi sa sjedištem u Sarajevu. Njihova teritorijalna nadležnost poklapala se sa teritorijalnom nadležnošću Vakufsko-mearifskog vijeća u Sarajevu i Skoplju. Ustavom su regulisane i precizirane dužnosti i nadležnosti ovog organa. Ulema-medžlis je glavni organ preko kog se vrši uprava i nadzor nad cjelokupnim islamskim vjerskim, vjersko-prosvjetnim i kulturnim životom.

Ulema-medžlis u Skoplju je počeo sa radom početkom septembra 1930. godine i odmah se susreo sa problemima u funkcionisanju, jer punu godinu dana nije imao prostorije za smještaj u kojima bi radio, i bio je bez ikakvih agendi, arhive i potrebnog činovništva. Arhivu je trebalo da primi od Vrhovnog muftijstva iz Beograda, čije je poslove i funkciju i naslijedio. Osim toga, kako se navodi u izvještaju iz 1932. godine, „postojali su problemi i poteškoće u vjersko-prosvjetnom smislu, odnosno pitanja vjeroučitelja, sibjan-mekteba i drugih vjersko-prosvjetnih škola. Velika redukcija vjeroučitelja i njihovo prenošenje na proizvoljni opštinski budžet izazvalo je velike poteškoće za osiguranje vjerskog vaspitanja muslimanske djece u školama. I pored toga, uspjelo se popuniti 371 mjesto vjeroučitelja, dok je još ostalo 120 praznih mjesta. Započeo je borbu u vezi povraćaja uzurpiranih vakufskih dobara, te uklanjanja nesavjesnih mutevelija sa samostalnih i evladijet vakufa, koji su bezobzirno, vodeći računa o ličnim interesima, upropaštavali vakufska dobra. Uz to su još imali da centraliziraju samostalne i u mnogo slučajeva samovoljne sreske vakufe. Nekadašnje bogate vakufe preuzeli su u najharabarnijem stanju sa velikim dugovima za porez. Preduzete su sve mjere da se pitanje sibjan-mekteba riješi, da se ove korisne vjersko-prosvjetne ustanove otvore i uspostave”.¹⁰

U statističkom dijelu izvještaja Ulema-medžlisa iz 1932. godine nalazi se „popis svih prijavljenih vakufa na ovom području kojih ima 682 i popis od 42 područna džemata sa drugim podacima iz kojih se vidi da na području Ulema-medžlisa u Skoplju živi 841.636 stanovnika muslimana. Na svakih 2008 muslimana dolazi po jedan imam-matičar, a na 744 muslimana ima jedna džamija. Ukupno ima 419 imama-matičara i 1.131 džamija”.¹¹ Na području pljevaljskog muftijstva, kako saznajemo iz pomenutog izvještaja, ima 59 osnovnih škola, 37 vjeroučitelja, 22 upražnjena vjeroučiteljska mjesta i 2.722 muslimanske djece.

Zakon o Islamskoj vjerskoj zajednici iz 1930. izmijenjen je i dopunjen Zakonom o pravnom položaju vjerskih zajednica od 28. februara 1936. godine. Promjenom ovog zakona ukinuta su muftijstva, a ingerencije koje su imale muftije prešle su u nadležnost Ulema-medžlisa. Sjedište reis-ul-uleme vraćeno je iz Beograda u Sarajevo.

¹⁰ „Gajret”, god. XII, br. 16, 1. septembar 1932, str. 279.

¹¹ „Gajret”, isto, str. 280.

Pljevaljsko muftijstvo

Dokumentacija koja se odnosi na rad pljevaljskog muftijstva, koje je postojalo u periodu od 1930. do 1936. godine i na čijem čelu je bio Ajni ef. Bajraktarević, nalazi se i čuva u Državnom arhivu Crne Gore na Cetinju. U pitanju je veoma dragocjena zbirka sa više od deset hiljada dokumenata, koja sadrži kompletnu korespondenciju koju je ovo muftijstvo vodilo (službenički listovi svih imama koji su u tom periodu službovali na području ovog muftijstva, popisi džemata, spiskovi vjeroučitelja i mualima, podaci o mektebima i osnovnim školama, popisi vakufskih dobara i spiskovi dužnika vakufa, fetve muftije Ajni ef. Bajraktarevića i veliki broj dokumenata neke druge sadržine). Ova zbirka dokumenata je na osnovu međudržavnog ugovora između Makedonije i Crne Gore prebačena iz Skoplja u Državni arhiv na Cetinju.

Sresko vakufsko-mearifsko povjerenstvo

Po Ustavu Islamske vjerske zajednice iz 1930. godine Sresko vakufsko-mearifsko povjerenstvo je organ vjersko-prosvjetne i vakufsko-imovinske uprave islamske vjerske zajednice u srezu. Njegovo sjedište i područje je mjesto i teritorija sreske upravne vlasti, a izuzetak od ovog može biti samo po odluci nadležnog Vakufsko-mearifskog vijeća. Sresko vakufsko-mearifsko povjerenstvo ima u mjestima sa više od 10.000 muslimana sedam članova a u mjestima do 10.000 muslimana pet članova. Na području sarajevskog vakufsko-mearifskog vijeća bilo je 51, a na području skopskog 42 Sreska vakufsko-mearifska povjerenstva.

Od 61 šerijatskih sudija, na području vrhovnog šerijatskog suda u Sarajevu 43 ih je, koji su bili virilni predsjednici Sreskih vakufsko-mearifskih povjerenstava, predsjednici 8 Sreskih vakufsko-mearifskih povjerenstava – nisu šerijatske sudije, osim toga ima 20 šerijatskih pripravnika.

Od 32 šerijatskih sudija i 23 šerijatska pripravnika na području Vrhovnog šerijatskog suda u Skoplju 32 su šerijatske sudije i 4 pripravnika virilni predsjednici Sreskih vakufsko-mearifskih povjerenstava; predsjednici sreskih vakufsko mearifskih povjerenstava u Starom Baru, Beranama, Valandovu, Vučitrnu, Orahovcu i Rožaju, nisu šerijatske sudije.

Od 42 Sreska vakufsko-mearifska povjerenstva koja su postojala na teritoriji Ulema-medžlisa u Skoplju, deset ih je bilo na području pljevaljskog muftijstva. Povjerenstva su postojala u sljedećim gradovima: 1. Stari Bar sa Ulcinjom, 2. Podgorica, kojoj su pripadali Tuzi, Nikšić i Herceg Novi, 3. Bijelo Polje, 4. Berane sa Petnjicom, 5. Rožaje, 6. Pljevlja, 7. Prijepolje, 8. Priboj i 10. Nova Varoš.

U nastavku rada biće, u najkraćem, prikazane aktivnosti pljevaljskog muftijstva kroz njegove organe.

Mektebi

U Južnoj Srbiji, na čitavom području Ulema-medžlisa u Skoplju, u momentu sprovođenja organizacije Islamske vjerske zajednice 1930. godine, nije zatečen nijedan sibjan-mekteb. Zato je reis-ul-ulema odmah poslije svog prvog inspekcijonog putovanja u decembru 1930. i januaru 1931. godine podnio Ministru prosvjete u svom aktu br. 93 od 23.01.1931. godine, između ostalog i prijedlog o potrebi otvaranja sibjan-mekteba. U dopisu Ulema-medžlisa tim povodom se navodi da je „zatvaranje mekteba jedna velika nesreća po naš svijet. Pa energično tražimo da se ponovo dozvoli otvaranje sibjan mekteba. Ovo hrđavo stanje po muslimansku mladež vidio je lično i reis hafiz ef. Maglajlić prilikom svoje posjete u naše krajeve”. Na zahtjev roditelja i muslimanskih vjerskih vlasti a na osnovu zakona o Islamskoj vjerskoj zajednici, Ministar prosvjete je uvažio prijedlog reisa Maglajlića i svojom odlukom broj 17531 od 5.03.1931. godine, koju je Vrhovno starješinstvo saopštilo nadležnim Ulema-medžlisima svojim aktom broj 217 od 10. marta 1931. godine, odlučio: „da sibjan-mektebi i dalje mogu postojati. Ove će škole kao i do sada pohoditi djeca islamske vjere od 5. do 7. godina života. Rad u ovim školama izvodiće se po dosadašnjem planu i programu”.

Neposredno iza toga, Ulema-medžlis u Skoplju je pristupio otvaranju mekteba, ali su tamošnje vlasti to počele sprječavati, tražeći od Ulema-medžlisa da pribavi za svaki mekteb i posebno odobrenje, a osim toga traženo je također da mualime postavlja Ministar, što je bilo protivno zakonskom propisu & 18 Zakona Islamske vjerske zajednice. Nastala je prepiska, donošeni su potrebni zaključci na konferenciji vjerskih predstavnika i intervenisalo se lično, pismeno i usmeno, ali Ministarstvo je uporno ostajalo pri svom stanovištu. Kada je nastavni plan sibjan-mekteba Ministar prosvjete svojim aktom br. 33820 od 13.05. 1932. godine odobrio, o čemu je Vrhovno starješinstvo upoznalo Ulema-medžlise svojim aktom br. 603 od 28.05.1932. godine, opet je i poslije toga tražilo, da i nastavnike postavlja Ministar, ne opravdajući prisvajanje toga prava od autonomnih vlasti nikakvim zakonskim propisom. I poslije predstavke upućene predsjedniku Ministarskog savjeta br. 75 od 3.09.1932. godine, Ministar prosvjete je decidirano odgovorio da ne može izaći u susret i da njemu pripada pravo postavljanja sibjan-mualima. Nakon ovoga, Vrhovno starješinstvo je opet svojim aktom br. 89 od 1.10.1932. godine tražilo od predsjednika Ministarskog savjeta da udovolji opravdanjima i na zakonu osnovanoj predstavci, ali opet nije bilo rješenja.

Konačno, upućena je predstavka predsjedniku vlade Srškiću u aktu Vrhovnog starješinstva Islamske vjerske zajednice br. 99 od 1.11.1932. godine, te su tako najvažnija pitanja zajednice došla pred Ministarski savjet, koji je riješio, da postavljanje nastavnika sibjan-mekteba kao i njihovo otvaranje spada u nadležnost vjersko-prosvjetnih vlasti Islamske vjerske zajednice, o čemu je predsjednik Ministarskog savjeta obavijestio Vrhovno starješinstvo odnosno reis-ul-

ulemu, aktom od 7.11.1932. godine. Tako je ovo pitanje konačno riješeno, a Ulema-medžlis je odmah počeo sa otvaranjem sibjan-mekteba.

Međutim, i pored toga, u pojedinim mjestima je bilo problema u funkcionisanju mekteba, ometanja u radu, pa čak i otvorenih napada na djecu koja pohađaju tu nastavu. Tako drastičan slučaj zabilježen je u Podgorici. Naime, kako se navodi u dopisu Sreskog vakufsko-mearifskog povjerenstva u Podgorici, koje je 27. aprila 1934. godine Kraljevskoj Banskoj upravi u Cetinju proslijedilo pljevaljsko muftijstvo, „upravitelj II osnovne škole u Podgorici Klikovac Aleksa je na dan 17. marta 1934. godine došao u dvorište sibjan-mekteba u Podgorici i na drzak način a u prisustvu mualima/vjeroučitelja/istog mekteba Hafiza Sulejmana Begovića, rastjerao djecu koja pohađaju navedeni mekteb, sa prijetnjom da će ih, pošto ih dobro istuče, istjerati iz škole”.¹² Od Kraljevske Banske uprave je zatraženo „da pozove na odgovornost Klikovca za nenadležno miješanje i ometanje rada u poslovima Islamske vjerske zajednice na vjersko-prosvjetnom polju, koji se izvode na temelju Zakona i Ustava Islamske vjerske zajednice, te ga kazniti sa najstrožijom kaznom, kako se ovakvi i slični slučajevi ne bi ponovili”.

Džematski imami

Bitna karakteristika vjerske i vakufsko-mearifске uprave po Ustavu iz 1930. godine bila je nastojanje na normativnoj i organizacijskoj konsolidaciji zajednice - koordiniranom aktivnošću Ulema-medžlisa i Upravnog odbora vakufsko-mearifskog vijeća. Vrlo bitan činilac nove organizacijske strukture Islamske vjerske zajednice u Kraljevini Jugoslaviji bio je džematski imam, mjesni imam-matičar. Po Ustavu Islamske vjerske zajednice iz 1930. godine, za svaki džemat Ulema-medžlis postavlja po jednog džematskog imama. U većim džematima, gdje bude iziskivala potreba, postavlja mu jednog ili više pomoćnika. Džematski imami su privremeni i stalni. Sve vjerske funkcije u džematu vrši džematski imam.

Prema Poslovniku džematskih medžlisa iz 1931. godine, „džematski imam je virilni predsjednik džematskog medžlisa i zbora. Ako se članovi medžlisa prilikom glasanja podijele, usvaja se rješenje za koje je bio predsjednik”.¹³ Prema Pravilniku o postavljanju, radu i honorisanju islamskih vjeroučitelja na narodnim osnovnim školama, „džematski imam je predavač vjeronauke u matičnoj osnovnoj školi, a može ga, po odobrenju Ulema-medžlisa, zamijeniti njegov pomoćnik”.¹⁴

¹² Državni Arhiv Crne Gore Cetinje, zbirka dokumenata Arhiva Ulema-medžlisa iz Skoplja.

¹³ ARIZBH, ZVMV 1930-1931. Poslovnik džematskih medžlisa. Prilog zapisniku III sjednice Vakufsko-mearifskog vijeća od 25.03.1931.

¹⁴ Pravilnik o postavljanju, radu i honorisanju islamskih vjeroučitelja na narodnim osnovnim školama, str. 34.

Džematskom imamu je nastavnička dužnost glavna djelatnost, ustanovili se da je džematski imam napustio ili grubo zanemario svoju nastavničku obavezu, protiv istog se odmah pokreće disciplinski postupak, a u dokazanim težim slučajevima razrješava se i imamsko-hatibske dužnosti. Pored vođenja matica, džematski imam obavlja i druge dužnosti u džematu - izdaje ilmi-habere, drži vazove u džamiji, poučava djecu u mektebu. Opremanje mejita i klanjanje dženaze ostala je obaveza seoskog odnosno mahalskog imama.

Ma kako bila značajna uloga džematskog imama u sprovedbi i održavanju novog ustavnog i organizacijskog poretka nakon 1930. godine, njegov angažman u džematu, njegovi poslovi vjeroučitelja, nisu mogli biti imuni od subjektivnih slabosti i propusta različitog porijekla i karaktera - od neposlušnosti prema nadređenim organima zajednice do izbjegavanja nastavničke dužnosti u školi. U pojedinim srezovima povjerenstvo i džematlije su kontinuirano prijavljivali imame i tražili intervenciju nadležnog muftije i vjerskih vlasti u Skoplju a bilo je slučajeva da je muftijstvo donijelo presudu o premještaju, usljed zanemarivanja nastavničke dužnosti u školi i mektebu iz nekog razloga.

Prilikom inspiciranja imamata vođeni su Zapisnici o nađenom stanju koje su potpisivali i imami-matičari. Pri ovom pregledu nađeno je kod nekih sve u potpunom redu, kod nekih sa greškama, kod nekih sa greškama koje povlače krivičnu odgovornost po čl. 11. Uredbe o vođenju matica rođenih, vjenčanih i umrlih muslimana a kod nekih da još nisu pribavili ni knjiga, već da ih vode na običnim hartijama kao spiskove, pa je muftijstvo kao nadležno po & 52. Ustava donosilo odluku da kazni prema ustanovljenim krivicama i one imame-matičare kod kojih se nalazi krivica koja povlači i krivičnu odgovornost po čl. 11. pomenute uredbe, optuži nadležnim načelnicima po čl. 26. pomenute uredbe, a zatim da sa svim upozna sve imame-matičare na svom području kako u buduće ne bi bili tako nemarni u vršenju svoje dužnosti koja ima javni karakter.

Valja naglasiti da su mnoge pritužbe na imame i mualime bile insinucije i sitničavo inačenje džematlija koji nisu mogli prihvatiti da ponašanje lokalne uleme odstupa od ustaljenih predstava o njenoj zadaći i ulozi. Muftije su otpočinjale istragu, koja bi ubrzo bila obustavljena, zbog krivih navoda, nepoznavanja imamskih ovlasti ili odsustva validnog svjedočenja. Pojedine pritužbe, naravno, bile su produkt ličnih animoziteta pojedinih džematlija prema prvom čovjeku njihovog džemata.

U periodu postojanja pljevaljskog muftijstva od 1930. do 1936. godine registrovano je i sprovedeno više disciplinskih postupaka protiv džematskih imama i drugih vjerskih službenika na području ovog muftijstva zbog nestručnog i nesavjesnog obavljanja svojih džematskih i vjeroučiteljskih dužnosti. Neki od njih su pravosnažno kažnjeni.

Bilo je i neosnovanih optužbi, pa su pojedini vjerski službenici oslobođeni istih. Hasan Hukeljić, imam-matičar iz Rožaja, prema kome je Muftijstvo bilo

pokrenulo disciplinski postupak, sa zahtjevom džematlija da se premjesti, dokazao je da je bez ikakvih grešaka i da su optužbe bile neumjesne i neosnovane; disciplinski sud pri ovom muftijstvu, rješenjem broj 301/34, prekinuo je istragu protiv Hafiza Lutvije Džambasovića, imama-matičara iz Zabrđa, srez pribojski, i oslobodio ga svake krivice zbog pomanjkanja dokaza za nametnutu mu krivicu; Husejin Rovčanin, imam-matičar džemata Komaran, u srezu mileševskom, oslobođen je optužbi za ometanje šerijatskog sudskog pripravnika Sreskog šerijatskog suda u Prijepolju u vršenju njegove dužnosti; Jakub Kardović, imam-matičar džemata Vuče u beranskom srezu, oslobođen je optužbi za nedostavljanje statističkih listića Opštoj državnoj statistici; Abdulah Hodžić, imam-matičar džemata Trpeškog u beranskom srezu, također je oslobođen optužbi; Ahmed Muslibegović, imam-matičar džemata Boko-kotorskog u Herceg Novom, oslobođen je optužbi za nemarno vršenje svoje dužnosti; Sulejman Pačariz, imam-matičar džemata Ostros u srezu barskom, oslobođen je optužbi za neurednost.

Na području pljevaljskog muftijstva u periodu njegovog postojanja od 1930. do 1936. godine, imamsku službu vršilo je oko 80 imama. Do podataka o njima došli smo najviše kroz njihove službeničke listove koji su sačuvani i koji se nalaze u Državnom Arhivu Crne Gore na Cetinju. Ti imami koji su djelovali na području pljevaljskog muftijstva, u seoskim i gradskim džematima, a pored toga što su bili dobri mualimi, vaizi, učači Kur'ana, mnogi od njih su bili i društveno angažovani, te su bili istinski lideri svojih džemata. Uglavnom su skoro svi završili Iptidajju, zatim Medresu, i to u Carigradu, Skoplju, Prizrenu, Skadru, Đakovici, Novom Pazaru, Prijepolju, Bijelom Polju, Pljevljima, Cazinu, Sarajevu, Višegradu, Mostaru; neki su završili i Darul-muallimin u Sarajevu, Pljevljima i Skadru a jedan broj i Ruždiju.

Vakufi

Za muslimane na području Srbije i Crne Gore donesena je 1919. godine Uredba o upravi vakufa za teritorije ovih država, koja je ozakonjena 1922. godine. Prema ovoj Uredbi upravni organ vakufima bilo je Ministarstvo vjera Kraljevine SHS, odnosno odjeljenje za muslimanska pitanja, čiji je načelnik bio Hasan Rebac. Uredbom su predviđeni Vakufski medžlisi na čelu kojih je muftija. U vakufskom medžlisu bila su po četiri muslimanska građanina koje je postavljao Ministar vjera po saslušanju okružnog muftije. Dužnost imenovanih lica bila je da se kontroliše i vodi evidencija svih sreskih džamija i vakufa, te da se višak prihoda od vakufa ima uplaćivati u centralni vakufski fond. Vakufi u Bijelom Polju, Pljevljima, Beranima, Rožaju, Plavu i Gusinju bili su regulisani i evidentirani po broju vjerskih objekata. Na osnovu arhivske građe može se zaključiti da je bilo neodgovornog i bahatog ponašanja i odnosa pojedinih mutevelija prema vakufima.

U zbirci dokumenata Arhiva Ulema-medžlisa u Skoplju koja se nalazi u

Arhivu Crne Gore na Cetinju, pronašli smo i veliki broj dokumenata o vakufima na području pljevaljskog muftijstva za period o kojem govorimo (1930-1936). Pored popisa vakufa pojedinih džamija, Sreskih vakufsko-mearifskih povjerenstava, spiskova dužnika vakufa za zakup određene nekretnine vakufa, saznajemo i kakva je bila procedura izdavanja vakufskih nekretnina pod zakup. Vakufi su izdavani pod zakup na period od jedne kalendarske godine, tako da bi prvo Vakufski odbor krajem godine objavio Oglas za izdavanje pod zakup nekog vakufskog objekta i to na period od 1. januara do 31. decembra, uz uslove licitacije koji su objavljivani javno i mogli su se vidjeti svakog radnog dana, kao i na sami dan licitacije u kancelariji Vakufske uprave.

Na dan licitacije vođen je Zapisnik, koji sadrži datum i mjesto održavanja licitacije, predmet zakupa odnosno naziv nekretnine vakufa koja se izdaje pod zakup, imena prisutnih članova Sreskog vakufsko-mearifskog povjerenstva ili Vakufskog odbora, ime djelovođe - pisara, ime oglasitelja - telala, imena stranaka odnosno licanata i njihov iznos koji nude za zakup. Nakon toga, komisija Sreskog vakufsko-mearifskog povjerenstva donosi rješenje o izboru zakupca i s njim sklapa Ugovor o zakupu. Taj Ugovor, osim datuma i mjesta sastavljanja, imena zastupnika Vakufa kao zakupodavca i imena zakupca, ima 12 članova.

U dokumentaciji o radu pljevaljskog muftijstva nalazimo veliki broj oglasa za izdavanje pod zakup vakufskih dobara. Tako je Sresko vakufsko-mearifsko povjerenstvo Podgorica oglasilo 23. februara 1936. godine izdavanje pod zakup sljedećih dobara:

1. Tri parcele plodne zemlja zvane: Redžovine, Podljubović i Dolac;
2. Jednu parcelu od 24 rala livade zvane Zabije u Doljanima;
3. Kafanu u Plavnici, ulica br. 24;
4. Pekar u Plavnici, ulica br. 22;
5. Berbernicu u Plavnici, ulica br. 22;
6. Dućan u Plavnici, ulica br. 15;
7. Magazine u Plavnici, ulica br. 22;
8. Kuću u Mandića ulici br. 15;
9. Kuću u Viganj ulici br. 32.

I pored ovako precizno vođene procedure za izdavanje pod zakup vakufskih nekretnina, veliki je broj zakupaca koji nisu redovno izvršavali svoju zakupnu obavezu. O tome nalazimo veći broj spiskova sa dužnicima zakupaca vakufskih objekata na području pljevaljskog muftijstva. Također, bilo je zloupotreba vakufske imovine i na druge različite načine. Tako u pomenutoj dokumentaciji o pljevaljskom muftijstvu nalazimo dopis upućen Naibskom odboru u Skoplju 22. juna 1936. godine, od strane džemata Veljeselo – Pečurice, Stari Bar, sa potpisima 13 džematlija ovog džemata u kome se žale na loše postupanje sa vakufom Ibrahima Hamzića. U dopisu se navodi: „Naša džamija u Veljemselu, opština mrkojevička,

srez barski, ima svoje dobro vakufsko i to: jednu kuću sa tri odjeljenja, nekoliko komada džardina (bašta), koji se navodnjavaju, jedno ralo ipo zemlje oranice, koja može dati svake godine prihoda od 400-500 kg. žita, 27 stabala maslinovih, koji mogu dati prihoda godišnje najviše do 100 kg. ulja a najmanje do 30 kg. jedan zabio (šuma) sa pašnjakom koji se može prodati svake godine od 100-150 din. Gore pobrojanoj imovini vrijedi prihod godišnji od 1000-1500 din., bez kuće, jer za kuću i ne govorimo, u kući treba da stanuje imam-matičar.

Džematski medžlis Veljeselo cijelu pobrojanu imovinu daje članu džematskog medžlisa Ibrahimu Hamziću, koji za cijelu imovinu ima da plaća 400 dinara, te da vakufu ne daje ni jednog dinara. Ovdje kod nas je uobičajeno da se za učenje jedne hatme plaća pojedinim hodžama po 10 dinara, a tako isto i za kandilje se plaća po 10 dinara, ali nažalost naš džematski medžlis plaća za učenje dvije hatme i nekoliko kandilja 1000-1500 dinara. Da se kome siromahu daju tolike pare džematskom medžlisu ne bi bilo krivo, ali oni su najbogatiji u našem selu i sami saberu vakufska dobra bez licitacije i bez ičijeg odobrenja, te umjesto da naš vakuf ima nešto novca ušparanog, on ima duga. Neki od naših džematlija i to Suljo Vojić, Ćamil Čantić i Mustafa Spahija, žalili su se za ovo Sreskom vakufsko-mearifskom povjerenstvu Stari Bar. Na lice mjesta izašli su Ćazim Haverić, potpredsjednik Povjerenstva, Mujo Alković, član i Omer Peročević, pisar, koji su ispitali i prekontrolisali knjige džematskog medžlisa, saslušali starije i viđenije ljude džemata i donijeli rješenje i naredili džematskom medžlisu džemata Veljeselo da se ubuduće vakufska dobra moraju izdavati pod licitaciju.

Međutim, članovi džematskog medžlisa nisu htjeli izvršiti naredbu Povjerenstva. Zato molimo da naredite da se vakufska imovina daje na licitaciju a ne da je iskorišćava džematski medžlis kao što je to do sada bilo”.

Sresko vakufsko-mearifsko povjerenstvo je potvrdilo ove navode džematlija džemata Veljeselo i zatražilo još da se član džematskog medžlisa Ibrahim Hamzić razriješi dužnosti.

Vjeronauka i vjeroučitelji

Vjeronauka u državnim školama bila je obavezan predmet još od 1918. godine, da bi ustavom iz 1921. godine, članom 16 samo postala normirana kategorija. Vjeroučitelje u osnovnim školama postavljalo je ministarstvo prosvjete, a njihove plate isplaćivane su iz državnog budžeta. Problematika vjerske nastave definisana je u dva systemska školska zakona donijeta poslije uvođenja šestojanuarske diktature, to su zakon o srednjim i narodnim školama. Pitanja važna za vjeronauku dodatno su razrađena i u zakonu o vjerskoj nastavi u narodnim, građanskim, srednjim i učiteljskim školama. Zakon o navodnim školama donešen 3. decembra 1929. godine predvidio je da vjeronauku prema želji roditelja predaju sveštenici ili učitelji, posebno za svaku konfesiju. Ovaj zakon je nastavi vjeronauke

dao istaknuto mjesto u sistemu osnovnog obrazovanja Kraljevine Jugoslavije.

U & 42 vjeronauka je spomenuta kao jedan od nastavnih predmeta pod imenom nauka o vjeri sa moralnim poukama. Njeno pohađanje bilo je obavezno za sve priznate vjeroispovijesti u Kraljevini. Roditelj je samo mogao birati želi li da mu dijete vjeronauci poučava sveštenik ili učitelj. U & 43 naglašeno je da vjeroučitelje postavlja ministar prosvjete iz reda kandidata koje predlažu nadležne vlasti dotične konfesije. U cilju postizanja potpune pedagoško-metodske spremne, vjeroučitelji polažu naročiti vjeroučiteljski ispit. Ako njihov rad u školi ne odgovara pedagoško-metodskim načelima, ako njihovo držanje u školi i van nje nije u skladu sa opštim ciljevima narodnih škola, ministar prosvjete ima ovlasti da ih razriješi vjeroučiteljskih dužnosti u školi. Vjerski organi, u ovom slučaju Ulema-medžlis uz saglasnost vrhovnog starješinstva predlagali su vjeroučitelje koje je postavljao ministar prosvjete. Najveća nevolja bio je novi sistem plaćanja vjeroučitelja prema kojem su dio troškova njihovog angažmana imale snositi vjerske vlasti i roditelji. Međutim, s obzirom da roditelji većinom nisu bili spremni na nova vjerska davanja, glavnina tereta pala je na leđa vakufsko-mearifске uprave, koja je imala problem sa finansiranjem redovnih potreba zajednice. Problem kvalitetne vjeronaučne obuke u narodnim osnovnim školama nastao je ovim zakonom (1929.), ali i nevolje sa plaćanjem vjeroučitelja, za koje nije bilo mjesta u proračunima narodnog ministarstva, banskih uprava i opština. Centralna vakufska uprava morala je preuzeti honorisanje velikog broja vjeroučitelja različitih kvalifikacija, radnog iskustva i socijalnog statusa. Bilo je to krupno breme koje je zahtijevalo osmišljen pravno-financijski tretman.

Potreba jasnijeg definisanja procesa vjeronauke u državnim školama uređena je naknadno zakonom o vjerskoj nastavi u narodnim, građanskim, srednjim i učiteljskim školama u Kraljevini Jugoslaviji koji je donesen 23. jula 1933. godine. U ovom zakonu je stajalo da vjersku nastavu u svim srednjim i učiteljskim školama izvode lica koja imaju propisane kvalifikacije po zakonu o srednjim i po zakonu o učiteljskim školama, dok nadležne vjerske vlasti daju saglasnost pri njihovom postavljanju. Ovaj zakon je potvrdio obavezu vjeronauke u školama, kao što je potvrdio i prethodna rješenja da vjeronauku predaju stalni vjeroučitelji, mjesni sveštenici ili njihovi duhovni zamjenici. Po zakonu je Ulema-medžlis predlagao Banskoj upravi vjeroučitelje školama, a bila je zadužena i za prijedloge njihova razrješenja. Nastavni plan propisivao je ministar prosvjete u dogovoru sa nadležnom vjerskom vlašću, a za vjeroučitelje je bio obavezan poseban državni ispit. Vjerska nastava u svim školama morala je biti najmanje dva časa nedjeljno u odjeljenjima sa dovoljnim brojem muslimanskih učenika. Zakon o vjerskoj nastavi u narodnim, građanskim, srednjim i učiteljskim školama iz 1933. godine predvidio je da se stalni vjeroučitelji postavljaju samo u mjestima u čijim osnovnim školama ima preko deset odjeljenja sa najmanje dvadeset učenika u jednom odjeljenju. Ukoliko se ovi uslovi ne ispune postavljani su honorarni vjeroučitelji za čije

bi se izdržavanje brinula lokalna opštinska vlast.

Ulema-medžlis je propisao Uputstva o predlaganju kandidata za vjeroučitelje islamske vjeronauke u državnim školama i o nadzoru i inspekciji u tim školama. Uputstva su dostavljana svim muftijstvima i Sreskim vakufsko-mearifskim povjerenstvima, kako bi se po njima postupalo. Ulema-medžlis je preko Sreskih vakufsko-mearifskih povjerenstava plaćao naknadu za nadzor i inspekciju vjeronauke u državnim školama. Tako je „odlukom od 9. marta 1935. godine izdat nalog Vakufskoj direkciji u Skoplju da na ime paušala organima Sreskih vjersko-mearifskih povjerenstava, koji će vršiti inspekcijski nadzor nad islamskom vjeronaukom u državnim školama, isplati određen iznos. Sreskim vakufsko-mearifskim povjerenstvima u Beogradu i Ohridu neće se isplaćivati paušal, jer inspekcija nije skopčana sa troškovima, pošto nema škola van varoškog reona. Istovremeno se stavlja u dužnost inspekcionim organima da po mogućnosti prilikom inspekcije nastave islamske vjeronauke u državnim školama pregledaju i rad sibjan mekteba, te da o pregledu podnesu izvještaje i konkretne prijedloge”.¹⁵

Aktom broj 1528/32 od 10. januara 1933. godine, po prijedlogu Glavnog odbora sarajevskog Gajreta i Ulema-medžlisa u Sarajevu, te u dogovoru sa upravnim odborom Beogradskog Gajreta Osman Đikić i Ulema-medžlisom u Skoplju, Vrhovno starješinstvo je zatražilo od vakufsko-mearifskih vijeća u Sarajevu i Skoplju, da u svojim budžetima za 1933/34. godinu predvide honorare za vjerske vaspitače u internatima obaju Gajreta.

Na to je Ulema-medžlis u Skoplju postavio vjerske vaspitače po internatima na svome području, i to:

- Bećira Mulovića, imama-matičara u Pljevljima, za vjerskog vaspitača tamošnjeg Gajretovog internata odlukom od 6. januara 1933. godine, br. 2273;
- Huseina ef. Talića, vojnog imama u Beogradu, za vjerskog vaspitača u Gajretovom internatu *Osman Đikić* zaključno od 27. juna 1933. godine, br. 643.

Nepoštivanje islamskih propisa i muslimanskih vjerskih osjećanja u školama

Odmah po ujedinjenju Islamske vjerske zajednice za Kraljevinu Jugoslaviju i uspostavljanja Vrhovnog starješinstva počele su pristizati od strane područnih vjerskih vlasti i roditelja djece prijave na neke pojave u školama, koje nisu u skladu sa propisima Islama i njegovom tradicijom.

Proslavljanje Svetog Save u školama uz vršenje vjerskih obreda u prisustvu muslimanske djece; primoravanje muslimanske djece da nose kape koje nisu uobičajene kod muslimana i koje nisu u skladu sa islamskom tradicijom; održavanje molitve *Oče naš* prije početka nastave i po njenom završetku; odvođenje muslimanske djece u crkve prilikom državnih i drugih svečanosti i sl.

¹⁵ Državni Arhiv Crne Gore Cetinje, zbirka dokumenata Arhiva Ulema-medžlisa iz Skoplja.

Ovakve slučajeve dostavljalo je Vrhovno starješinstvo Islamske vjerske zajednice Ministarstvu prosvjete i predsjedniku Kraljevske vlade, tražeći da se izazivači kazne i da se ovakve pojave onemoguće.

Jedna takva pritužba upućena je pljevaljskom muftijstvu od strane Sreskog vakufsko-mearifskog povjerenstva Podgorica od 26. jula 1931. godine. U toj pritužbi se kaže „da u osnovnim školama u Podgorici učenici islamske vjere, čiji su učitelji pravoslavni, gotovo moraju obavezno znati svu hrišćansku nauku kao i pravoslavna djeca, jer su im to obavezni predmeti. Naša djeca, naravno muška, jer žensku uče učiteljice – muslimanke, sva bez izuzetka znadu pravoslavnu vjeronauku i to ako ne bolje, a ono podjednako kao i pravoslavna. Ovo moraju tim prije, pošto su im jedni te isti udžbenici u kojima ima mnogo i mnogo stvari koje se našim učenicima ne bi mogli niti smjeli predavati. Istina, nije im obavezno polagati ispit iz hrišćanske vjeronauke, ali im ništa drugo ne bi trebalo već da polažu još ispit, koji bi, bez sumnje, s odlikom položili. Baš zbog ovih okolnosti, bila je i jeste kočnica prosvjetnom napretku muslimana u ovim krajevima. Prosvjećivanje muslimana u ovim krajevima bilo je uvijek aktuelno pitanje, pa nije ni dan danas skinuto s dnevnog reda. Statistički podaci, odnosno cifre, o prosvjetnim prilikama muslimana u ovim krajevima upravo su očajni, jer relativno uzevši broj muslimana intelektualaca gotovo je neznatan. Glavna i jedina smetnja za opšte prosvjećivanje naših muslimana je predavanje hrišćanske a ne islamske vjeronauke. Tako često vidimo mnoge roditelje, da svoju djecu ispisuju iz drugog i trećeg razreda osnovne škole jer ne žele da im djeca poznaju propise tuđe a ne svoje vjere”.¹⁶

Na kraju pomenutog dopisa od pljevaljskog muftijstva se traži „da se zabrani da naša djeca idu u crkvu prilikom bilo kakve manifestacije i sprovoda uopšte; da u narodnim osnovnim školama, prilikom predavanja vjeronauke učenicima drugih konfesija, djeca islamske vjere ne budu prisutna; da se do donošenja i izrade drugih udžbenika našoj djeci zabrani učenje i predavanje svih onih predmeta koji se kose sa propisima Islama; da se što prije stvori mogućnost, makar izuzetno, kako bi se u našim mjestima postavili stalni vjeroučitelji”.¹⁷

¹⁶ Državni Arhiv Crne Gore Cetinje, zbirka dokumenata Arhiva Ulema-medžlisa iz Skoplja.

¹⁷ Državni Arhiv Crne Gore Cetinje, zbirka dokumenata Arhiva Ulema-medžlisa iz Skoplja.

*Spisak vjeroučitelja na području pljevaljskog muftijstva
u periodu od 1930-1936. godine*

Pljevlja

Sarvan Derviš – Pljevlja
Hadžović Hasan – Boljanići
Bubica Ahmed – Kovač
Mašović Jusuf – Namgam
Kožo Derviš - Podkamensko

Priboj

Maglajlić Fazlija – Priboj
Džambazović Lutfi – Zabrđe
Bajramović Sejfo – Zabrnjica i Goleša
Čaušević Redžeb – Kasidoli i Potoci
Skorupan Smail – Ritošići

Berane

Zejnilović Ibrahim – Berane
Muhović Derviš – Savin Bor

Prijepolje

Selmanović Gazo – Prijepolje
Fazlić Ahmet – Mileševo
Galiz Hakija – Seljašnica
Rovčanin Jusuf – Brodarevo i Zastup
Musabegović Hamdija – Vinicka
Bjelak Ejup – Komaran

Rožaje

Hukeljić Hasan – Rožaje i Balotiće
Pećanin Medo – Kalače i Lovnica
Kardović Jakub – Bać i Bukovica
Hodžić Dželadin – Vrbica i Trpezi
Rastoder Osman – Petnjica i Godočeljo

Zaključak

Najbitnija odlika organizacije i rada Islamke vjerske zajednice Kraljevine Jugoslavije nakon njenog ujedinjenja jeste njeno pretvaranje, od relativno demokratske zajednice u hijerarhijski ustrojenu organizaciju pod vođstvom uleme. Novim ustavom ulema je dobila važan uticaj u svim vjerskim i vakufsko-mearifskim strukturama, od Vakufskog sabora do džematskih medžlisa. Posebna pažnja posvećena je gorućem problemu Islamske zajednice – izgradnji kvalifikovanih i osposobljenih vjerskih službenika. Novi kvalitativni moment u vjersko-prosvjetnim aktivnostima zajednice u prvoj polovini tridesetih godina prošlog vijeka bio je veći akcenat na vjeronauku i osnovnim školama. Nakon što je državni režim proglasio nauku o vjeri obaveznim predmetom, nova vjerska i vakufsko-mearifska uprava su uložile značajne napore na osiguranju materijalne i nastavne osnove i potpore za unaprjeđenje vjeronauke.

Pljevaljsko muftijstvo, kao jedno od devet muftijstava na području jedinstvene Islamske vjerske zajednice Kraljevine Jugoslavije, bilo je veoma aktivno i dalo značajan doprinos poboljšanju vjerskog života muslimana na teritoriji za koju je bilo nadležno. Ovakav zaključak stičemo na osnovu veoma obimne dokumentacije, koja svjedoči o značajnim aktivnostima ovog muftijstva.

Nadir DACIĆ, Ph.D.
Islamic Community Majlis Prijepolje

PLJEVLJA MUFTIATE

Summary

With the establishment of the 6 January Dictatorship in 1929, the ground was laid for a shift in the legal status and organization of the Islamic confessional community in the Kingdom of Yugoslavia. Once the Vidovdan Constitution was abolished, there were no longer any legal and political obstacles to removing the confessional-educational autonomy – i.e. the state had free reign to arrange the confessional question of Muslims in accordance with its wishes and interests. While the Elders of the Faith, with the Grand Mufti at the top symbolized unity of community, the existence of two Ulama and Waqf-Maarif committees indicate a great deal of autonomy of within the Bosnian-Herzegovan and Sandžak-Kosovo-Macedonian areas, with competences formally under the purview of the autonomous administration of the Ministry of Religions in Belgrade. In the Sarajevan Ulama area, there were four muftis, while the Skopje area had five. The Pljevlja mufti, as one of nine of the unified Islamic Confessional Community of the Kingdom of Yugoslavia, was very active and contributed significantly to the

advancement of the religious life of Muslims on its territory.

Documents from the Pljevlja muftiate, active between 1930 and 1936 and headed by Ajni Efendi Bajraktarević, are kept at the State Archives of Montenegro in Cetinje. It is a very valuable collection of over ten thousand documents, including the complete correspondence of the muftiate. Following the inter-state agreement between Macedonia and Montenegro, the collection was transferred to the archive in Cetinje.

Key words: The Pljevlja muftiate, Waqf-Maarif committees, Waqf, Fatwa, Islamic Confessional Community

Izvori:

- Državni arhiv Crne Gore u Cetinju
- Arhiv Srbije i Crne Gore u Beogradu
- Arhiv Srbije u Beogradu
- Arhiv Bosne i Hercegovine u Sarajevu
- Arhiv Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu
- Arhiv Medžlisa Islamske zajednice Pljevlja

Literatura:

- Balagija, Abduselam, *Uloga vakufa vesko svt rosvećivanju naših muslimana*, Beograd, 1933.
- Begović, Mehmed, *Šerijatsko bračno pravo sa katkim uvodom u izučavanje šerijatskog prava*, Beograd, 1936.
- Begović, Mehmed, *Muslimani u Bosni i Hercegovini*, Beograd, 1938.
- Begović, Mehmed, *Vakufi u Jugoslaviji*, Naučno delo, Beograd, 1963.
- Begović, Mehmed, *O položaju i dužnosti muslimanki prema islamskoj nauci*, Beograd, 1931.
- Bogičević, Vojislav, *Pismenost u Bosni i Hercegovini od pojave slovenske pismenosti u IX vijeku do kraja austrougarske vladavine u Bosni i Hercegovini 1918. godine*, Sarajevo, 1975.
- Bušatlić, hafiz Abdulah, *Šerijatsko-sudski postupnik s formularima*, Sarajevo, 1927.
- Ćurić, Hajrudin, *Muslimansko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918. godine*, Veselin Masleša Sarajevo, 1983.
- Handžić, Mehmed, *Pogled na sudstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme turske vlasti*, Sarajevo, 1941.
- Hadžić, Osman-Nuri, *Borba muslimana za verku i vakufsko-mearifsku autonomiju*,

- „Bosna i Hercegovina pod Austro-Ugarskom upravom”, Beograd, 1935.
- Imamović, Mustafa, *Historija Bošnjaka*, Sarajevo, 1998.
 - Imamović, Mustafa, *Pravni položaj verskih zajednica u vreme šestojanuarske diktature*, neobjavljeni magistarski rad, Beograd 1967.
 - Karčić, Fikret, *Šerijatski sudovi u Jugoslaviji 1918-1941*. Sarajevo 1986.
 - Kemura, Ibrahim, *Uloga Gajreta u društvenom životu Muslimana u Bosni i Hercegovini (1903-1941)*, Sarajevo, 1986.
 - Memić, Mustafa, *Velika medresa i njeni učenici u revolucionarnom ratu*, Skoplje, 1984.
 - Novaković, Dragan, *Verske zajednice na razmeđu vekova*, Institut za političke studije, Beograd, 2003.
 - Novaković, Dragan, *Školstvo islamske zajednice*, Jugoslovensko udruženje za naučno istraživanje religije, Niš, 2004.
 - Pejanović, Đorđe, *Srednje i stručne škole u BiH od početka do 1941*, Svjetlost, Sarajevo, 1953.
 - Pejanović, Đorđe, *Kulturno-prosvetna i socijalna društva u Bosni i Hercegovini za vreme austrijske vladavine*, Sarajevo, 1930.
 - Prekić, Adnan, *Islamska vjerska zajednica u Crnoj Gori 1918-1941*. Podgorica, 2011.
 - Radić, Radmila, *Država i verske zajednice 1945-1970*, Beograd, 2002.
 - Sikirić, Šaćir, *Naši šerijatski sudovi, Spomenica Šerijatske sudačke škole u Sarajevu*, Sarajevo, 1937.
 - Šarac, Nedim, *Uspostavljanje šestojanuarske diktature*, Svjetlost, Sarajevo, 1975.
 - Škaljić, Abdulah, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Svjetlost, Sarajevo 1985. V izdanje.
 - Škaljić, Abdulah, *Šerijatsko nasljedno pravo*, Državna štamparija, Sarajevo, 1941.

Periodika i štampa:

- *Glas Crnogorca*, 1873-1943.
- *Sarajevski list*, Sarajevo, 1881-1918.
- *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Sarajevo, 1889-1936, 1938-1943.
- *Novi Behar*, Sarajevo, 1927-1942, 1944-1945.
- *Hikmet*, Sarajevo, 1929-1936.
- *Glasnik Vrhovnog Starješinstva Islamske zajednice*, Sarajevo, 1933-1945, 1951.
- *Islamski glas*, Sarajevo, 1935-1936.
- *El-Hidaje*, Sarajevo, 1936-1945.
- *Almanah*, Podgorica.
- *Bošnjačka riječ*, Novi Pazar.

Mr Maksud MAHMUTOVIĆ
Pljevlja

O PLJEVALJSKIM MUFTIJAMA 19. I 20. STOLJEĆA

APSTRAKT: Rad je fokusiran na prikazu vršenja muftijske dužnosti u vremenu brzih promjena i dramatičnih dešavanja na tlu Jugoistočne Evrope i posebno grada Pljevalja. Ukazano je na sve teškoće koje su donijele promjene državno-pravnog sistema u okviru kog su funkcionisale muftije ovog vremena. Te promjene su posebno bile izražene jer su nastale posle viševjekovnog ustaljenog načina rada Šerijatskih sudova. Poseban akcenat je stavljen na odlučnost ovih ljudi da se prihvate ove obaveze i odgovornosti i kreativnosti koju su pokazali.

KLJUČNE RIJEČI: Muftija, Šerijatsko pravo, Pljevlja, Osmansko carstvo, Austro-Ugarska monarhija, Kraljevina SHS/Kraljevina Jugoslavija.

1. Vaga pravde

Od postanka ljudske zajednice do danas, na svim meridijanima i kod svih naroda, organizovano društvo građeno je i stajalo na tri temeljna stuba: zdravlju, obrazovanju i sudstvu. Svi koji su se prihvatili rada u ovim djelatnostima nosili su najveću odgovornost za napredak društva i budućnost potomaka. Greške koje su mogle proisteći iz njihovog nestručnog ili neodgovornog rada, nosile bi nesagledive posljedice. Tokom nastanka i trajanja društvenih zajednica, čiji veći ili znatan dio su činili muslimani, službenici koji su brinuli o pravdi zvali su se muftije, a skup svih pravnih propisa vezanih za razne oblasti društvenih djelatnosti zvao se Šerijatsko pravo. Izvori svih propisa Šerijatskog prava nalaze se u Kur'anu.

Najširi ciljevi Šerijatskog prava su širenje i ispoljavanje ljudskog dostojanstva, pravde i jednakosti, uspostavljanje savjetodavne vlade, omogućavanje narodu da ostvaruje zakonite koristi, sprečavanje nanošenja štete, otklanjanje nevolja i vaspitavanje pojedinaca usađivanjem osjećaja za tačnost,

samodisciplinu i uzdržavanje. Ovi ciljevi su u, najširem smislu, stalni i nepromjenjivi.¹

Sveobuhvatnost Šerijatskog prava proizilazi iz njegovog oslanjanja na normu i sadržaj Fikha. Kako je Fikh koncept koji pokriva sve ljudske djelatnosti, lahko se može stvoriti utisak šta sve Šerijat reguliše u jednom društvu. Striktno i sa oštrim granicama određena su pravilima u područjima:

- Vjere (obrađeno u oko 140 ajeta)
- Pitanja braka, roditeljstva, razvoda, staranja o djeci, nasljeđivanju, ostavljanju u naslijeđe, stavljanju u zalog (obrađeno u 70-tak ajeta)
- Trgovačkog posredovanja, prodaje, unajmljivanja, iznajmljivanja... (obrađeno u 70-tak ajeta)
- Kažnjavanja (u 30-tak ajeta)
- Pravde i jednakosti, dokazivanja presudom, građanskim pravima i obavezama, poslovima državne uprave (30-tak ajeta)
- Ekonomskim pitanjima (10-tak ajeta)

Sumiranjem se dolazi do zaključka da Šerijatsko pravo koristi oko 350 ajeta iz Kur'ana koji se odnose na pravna pitanja. Među ulemom ne postoji jedinstven stav oko ovih brojki jer ove variraju, u zavisnosti od pojedinačnih kriterijuma i pristupa.²

Muftije, kao pripadnici uleme, imali su moralnu i vjersku odrednicu pridržavati se svih navedenih pravila, a profesionalnu obavezu istrajno brinuti da muslimansko stanovništvo bude upućeno u sve pravne odredbe Šerijata i da ih se pridržava. Sveobuhvatnost svih oblasti i sfera ljudskog života pravnim odredbama Šerijata pokazuje koliko su muftije morale biti kompletne ličnosti, dobro obrazovane i sposobne donijeti ispravnu odluku. Na osnovu svega navedenog slobodno se može reći da za muslimane pravo nije samo element ukupnog islamskog učenja već njegov funkcionalni izraz.³ Iz ovog razloga musliman tokom cijelog života ima zakonske obaveze države u kojoj živi a vjersku obavezu da poštuje pravne odredbe propisane Šerijatom.

Šerijat se može protumačiti kao put ili način koji je odredio Bog, a koji je objavljen u Kur'anu. Taj put treba voditi čovjeka časnom, moralnom i poštenom životu i spriječiti ga da nanese nepravdu drugome. Fikh podrazumijeva primjenu ovog načina života u konkretnim slučajevima.⁴ Na ovaj način Šerijatsko pravo i njegovo provođenje može se prilagoditi različitim uslovima života u pojedinim

¹ Muhamed Hašim Kamali, Uzajamni odnos objave i nezavisnog rasuđivanja, Oksfordska istorija islama, Beograd 2002., str. 153. (dalje: M.Kamali, uzajamni odnos objave)

² Isto, str. 134-136.

³ Fikret Karčić, Šerijatski sudovi u Jugoslaviji 1918-1941., Sarajevo 2005., str. 11. (dalje: F.Karčić, Šerijatski sudovi)

⁴ Vinsent Dž. Koreli, Plod drveta saznanja, Oksfordska istorija islama, Beograd, 2002., str. 106. (dalje: Vinsent Dž.Koreli, Plod drveta saznanja)

društvima. Iz ovog razloga, bez otvorenog procesa tumačenja koji predstavlja Fikh, Šerijat bi bio samo statična tvorevina koja ne reagira na promjene u društvu.⁵ Upravo je dužnost muftija kroz historiju, od njihovog uvođenja do danas, bila prepoznati način da u raznim uslovima, više ili manje demokratskim, provedu norme koje propisuje šerijatsko pravo.

Elastičnost i iznijansiranoost pravnih postupaka mogu dosta pomoći muftijama u donošenju odluka ali, sa druge strane, zahtjevaju stručnost u smislu prepoznavanja kategorije kojoj određeni postupak pripada.

Šerijatsko pravo prepoznaje više kategorija:

- Farz i vadžib – ono što je obavezno;
- Mubah – moralno neutralno;
- Maukrub ili mahzur – za moralnu osudu;
- Džaiz – preporučljivo;
- Gajr džaiz – nedopustivo;
- Haram – zabranjeno;

Proučavajući Kur'an muftije, najvećim dijelom, nalaze primjere moralnog ponašanja, koji ukazuju na ono što je dobro i pravično, a ne nalazeći i strogo određene definicije. Ovo je još jedan pokazatelj fleksibilnosti koju muftije mogu koristiti u pravnim postupcima. Na ovaj način Šerijatsko pravo je prilagodljivo različitim uslovima života i društvenim pozicijama onih koji poštuju njegove principe. Može se slobodno konstatovati da je, sa stanovišta Kur'ana, etika više stvar prakse nego filozofije.⁶

Odredbe šerijata, u zavisnosti na koju oblast se odnose, kreću se od strogo preciziranih do prilično fleksibilnih i prilagodljivih. Tako su odredbe o temeljima islama – njegove osnovne moralne vrijednosti, kao što su, molitva, post, zekjat i hadž potpuno precizirane i jasne. Sud o tome šta je halal (dozvoljeno) ili haram (zabranjeno) uglavnom je konačan i preciziran.

Kada su u pitanju svjetovne stvari kao što su: krivično pravo, politika vlade i ustav, poreska politika, sakupljanje poreza, ekonomski i međunarodni poslovi, šerijat je uglavnom fleksibilan. U najvećem dijelu ovih oblasti on samo ukazuje na opće pravce djelovanja.⁷

Ovakvim pristupom i fleksibilnošću, kada su u pitanju svjetovne stvari, za šerijatsko pravo može se reći da je praktično kada je u pitanju oblast državne politike. Za sve društvene reforme daje se prednost principu postepenosti. Na ovaj način do punog izražaja dolazi analiza praktičnih dešavanja koja u konačnici

⁵ Isto, str. 107.

⁶ Vinsent, Dž.Kornel, Plod drveta saznanja, str. 114.

⁷ M.Kamali, Uzajamni odnos objave, str. 125.

dovodi do pravilnih zaključaka i uspostavljanja sistema pravih vrijednosti i pravde. Uvijek je konačni cilj uskladiti lični i javni interes. Upravo šerijat teži jedinstvu potreba pojedinca i zajednice.⁸

Pored, već nabrojanih, načela vjerskih obaveza, šerijat uspostavlja i osnovna moralna načela a to su: zabrana zelenaštva, konzumiranja alkohola, kockanje, itd. U odredbama koje se odnose na rat izričito se zabranjuje: sakaćenje, nanošenje povreda ženama, djeci i starim i nemoćnim licima, ubijanje životinja, uništavanje usjeva i rušenje materijalnih dobara (kuća, vjerskih objekata, itd.). Ove odredbe su do uvođenja savremenih konvencija o ratu (ženevska i dr.), bile u islamskom svijetu važeće već stoljećima.

Pet osnovnih vrijednosti šerijata su: vjera, život, intelekt, imovina i rodoslovlje. U islamskom pravu ne postoji imunitet od sudskog gonjenja.

2. U najdužem vijeku Evrope

Polovinom 15. st. prostori Jugoistočne Evrope ušli su u sastav Osmanskog carstva. Ubrzo nakon vojnog osvajanja uspostavljen je administrativno-upravni sistem. Društvo je bilo konstituisano od dvije komponente: askera i raje. Prvu grupu činili su pripadnici vojske, ulleme i državne administracije, svi oni koji su primali platu od države-današnjim rječnikom oni na budžetu. Raju je činio proizvodni dio društva: zemljoradnici, trgovci, zanatlije itd. i oni su bili obavezni plaćati porez. Muftije, kao i ostala ulleme, pripadali su askeru i bili su dio pravnog sistema. Osmanska organizacija sudskog sistema razvila se na temeljima pravne strukture omajadske, abasidske, seldžučke i mamelučke države, odnosno struktura čiji su pravni principi uspostavljeni u rano doba islama.⁹ Tokom cijelog svog postojanja Osmansko carstvo imalo je uređenu i precizno uspostavljenju administraciju sa jasno definisanim porezima, čija je visina bila određena u zavisnosti od djelatnosti, popisima stanovništva, vjerskim, sudskim i svim ostalim institucijama. O svim djelatnostima države i društva uredno su vođene knjige-defteri.

Pljevlja su, pored izuzetnog komunikacijskog i trgovačkog značaja, koji su imali i prije dolaska Osmanlija, postala značajan administrativno-upravni centar. Od 1580. do 1878. godine bila su u sastavu Bosanskog ejaleta-vilajeta čija je istočna granica bila grad Zvečan a zapadna Bihać. Od 1576. godine do 1833. godine u Pljevljima je bilo sjedište Hercegovačkog sandžaka. Grad je zadržao status administrativno-upravnog centra i u njemu nije bilo trajnih vojnih posada do Berlinskog kongresa 1878. godine. Od ove godine Pljevlja dobijaju potpuno

⁸ Isto, str. 148.

⁹ Ekmeledin Ihsanoglu, *Historija osmanske države i civilizacije*, Sarajevo 2004., str. 538.

drugačiju ulogu i ulaze, kao i ostali dio Carstva, u jedan burni i neizvjestan period.

Okupacijom Bosanskog vilajeta, od strane vojske Austro-Ugarske monarhije, Pljevlja su postala granični grad i najzapadnija tačka Osmanskog carstva. Po prvi put u gradu su raspoređene stalne posade vojske. Na zapadnom izlazu, u novosagrađenom garnizonu, raspoređen je veći kontigent austrougarske vojske, a na istočnom otprilike isto toliko vojnika Osmanskog carstva. I simbolika njihovog rasporeda govorila je sve. Pljevlja su postala mjesto dodira Istoka i Zapada, dvije carevine, kulture, tradicije... Od ovog vremena hadži Zekerijina džamija bila je poznata kao “džamija na Serhatu (krajištu, granici).”

Na početku austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine prvi otpor ulasku njene vojske organizovali su ljudi iz reda ulleme: Muhamed ef. Hadžijamaković i Abdulah ef. Kaučkija. Ista reakcija bila je i u Pljevljima. Muftija Mehmed Nuri Vehbi ef. Šemsikadić bio je organizator prikupljanja vojske za otpor okupaciji Bosne i Hercegovine. Ovo je svakako bila očekivana odluka vođe pljevaljske ulleme i ljudi koji su prihvatili njegov poziv. Teritorija Novopazarskog sandžaka, u čijem sastavu su bila i Pljevlja, i prostor današnje Bosne i Hercegovine, koji su namjeravali okupirati vojnici Austro-Ugarske monarhije, bili su tri stoljeća jedinstvena administrativno-teritorijalna jedinica Osmanskog carstva, koja se zvala Bosanski ejalet-vilajet a više od četiri stoljeća u sastavu Carstva. Bio je to prostor zajedničke kulture, tradicije i prostor na kome su ljudi bili vezani porodičnim, prijateljskim i poslovnim vezama ovako dug vremenski period.

Muftija Šemsikadić uspio je za kratko vrijeme prikupiti znatnu vojsku i krenuti u direktni okršaj protiv austrougarske vojske. Njegova vojska uspjela je čak preći u kontranapad i jedno vrijeme kontrolisati prostor između rijeka Save, Bosne i Drine. Akademik Vasa Čubrilović jednom je zapisao: “pravo čudo kako je pljevaljski muftija u to vrijeme, kao čovjek sa strane, stekao simpatiju i autoritet kod svih ljudi sa tog prostora”.

U centru otpora, Sarajevu, okupatorske vlasti zarobili su više uglednijih vođa koji su, po kratkom vojnom postupku, osuđeni na smrt vješanjem.

Angažovanjem dodatnih trupa austrougarska vojska je potisnula borce muftije Šemsikadića i on se oktobra 1878. godine sa dijelom boraca povukao u Pljevlja. Na poziv sultana Abdulhamida II muftija je sa svojim ljekarom, grkom Nikolom Ferendinusom, ađutantom Ali ef. Bulbulovićem, sekretarom Mehmedom Nakom, hodžom Mozalicom i Mehmedagom Džafićem otišao u Istanbul. Ovi ljudi ostali su s njim do njegove smrti.

Nakon Berlinskog kongresa politička situacija u ovom dijelu Evrope sve više se usložnjavala. Velike evropske sile su, svaka na svoj način, pokušavale naći odgovor na Istočno pitanje – ostvarivanje svog uticaja na prostore sa kojih se povlačilo Osmansko carstvo. Gubitak teritorije Carstva uslovio je talas migracija, u najvećem broju muslimanskog stanovništva. Odlukom Berlinskog kongresa Osmansko carstvo moralo je ustupiti 3/5 svoje teritorije na kojoj je živjelo 1/5

stanovništva, oko 5,5 miliona ljudi, od kojih je pola bilo muslimana.¹⁰ Od tog vremena migracije muslimanskog stanovništva, uglavnom Turaka, Bošnjaka, Albanaca i Pomaka, bile su usmjerene ka prostorima koji su ostali u posjedu Osmanskog carstva. Teritorija Novopazarskog sandžaka, u najvećem broju slučajeva, bila je samo tranzitno područje na putu ka prostorima današnje Turske. Razlog za ovo bila je nesigurnost koju je stanovništvo ovog dijela Carstva osjećalo. Poslije povlačenja vojske Osmanskog carstva, sa područja koja su mu oduzeta Berlinskim kongresom i počela su ubistva i progoni muslimana, rušenje i paljenje vjerskih objekata, otimanje imovine itd. Sve ono što je bilo zabranjeno vjerskim i šerijatskim odredbama muslimana dešavalo se upravo njima. Još od Austro-osmanskih ratova, krajem 17. i početkom 18. stoljeća na području Slavonije muslimansko stanovništvo nije imalo mnogo izbora: promijeniti vjeru, otići ili biti likvidirano. Princ Eugen Savojski sličan zahtjev potkrijepio je prijetnjom da će zapaliti Sarajevo što je i učinio 1697. godine. Nakon prodora austrijske vojske Južno od Beograda u pravcu Novog Pazara, tridesetih godina 18. st., uništen je veliki broj džamija u Beogradu. Preostali dio porušen je kada je Srbija postala nezavisna kneževina. Isto se desilo i sa užičkim džamijama. U Bugarskoj su rušene džamije a kamenom sa njih i sa mezarja kaldrmisane su ulice. Sve ovo su bili razlozi za pokretanja muslimanskog stanovništva.

Do početka Balkanskih ratova sa područja Bosne i Hercegovine krenule su tri velike migracione grupe: prva poslije okupacije, druga uvođenjem vojne obaveze i pobunom protiv nje 1881/1882. godine i treća poslije aneksije 1908. godine. U izvještaju engleskog vicekonzula iz Sarajeva od 07.12.1878. godine piše da je iz Bosne i Hercegovine te godine krenulo 50 000 ljudi ka Carigradu.¹¹ Jedini pravci kretanja ovih ljudi bili su: od Višegrada ka Priboju i uz tok rijeke Lima ili iz pravca Čajniča ka Pljevljima i dalje ka Skoplju ili Carigradu. Sa područja Nikšića i Kolašina, koje je zauzela crnogorska vojska, muslimansko stanovništvo, osim preko luke Bar i Albanije, kretalo se i teritorijom Novopazarskog Sandžaka.

Teritorijom pljevaljske opštine kretao se i zadržavao najveći broj hercegovačkih porodica. U organizaciji prihvatanja i zbrinjavanja ovih porodica najveće učešće uzela je pljevaljska ullema sa muftijama na čelu. I danas u ovom gradu živi znatan broj porodica porijeklom iz Hercegovine. Vrijeme je pokazalo da ni ovaj prostor nije bio nimalo sigurno mjesto ovim nevoljnicima. Sjeverni i Južni susjedi Osmanskog carstva na području Novopazarskog Sandžaka, Srbija i Crna Gora, imali su teritorijalne aspiracije na ovaj prostor. Razlog više bio je i to što je to bio uski zemljouž koji je bilo vrlo teško odbraniti. Sa druge strane Austro-ugarska

¹⁰ Jozef fan Hamer, *Historija Turskog (Osmanskog) carstva*, knjiga 3, Zagreb 1979.

¹¹ Safet Bandžović, *Emigracija muslimana iz Bosne i Hercegovine i Sandžaka u Tursku (1878-1941)*, Simpozijum Seoski doni Sretena Vukosavljevića br.15., Prijepolje, 1993., str. 137.

monarhija, zauzimanjem ove teritorije, imala bi pristup luci Solun. U tu svrhu bila je izgrađena željeznička pruga Sarajevo-Višegrad. Nepune četiri decenije kasnije Balkanski ratovi pokrenuli su nove migracije, ovaj put sa ovih prostora.

Rad pljevaljskih muftija u periodu od Berlinskog kongresa do Balkanskih ratova nije se u suštini razlikovao od prethodnog perioda. Od ulaska u državno-pravni okvir Carstva nikada ovaj prostor nije bio osvojen od neke druge države pa nije bilo ni potrebe za nekim prilagođavanjima i izmjenama. Jedino angažovanje, pored poslova pravne prirode, bilo je na području obrazovanja i briga o prihvatu i smještaju migranata.

Dosta komplikovaniji pravni sistem funkcionisao je na teritoriji Bosne i Hercegovine. Od početka austrougarske uprave do početka rada Bosanskog sabora 1910. godine postojalo je pet grupa pravnih izvora:

- Zakoni odluke i naredbe zajedničkog Ministarstva i Zemaljske vlade i odluke Zemaljskog (Vrhovnog) suda u Sarajevu
- Zakoni i propisi donijeti u doba osmanske uprave
- Porodičnopravni propisi rimokatoličkog i pravoslavnog kanonskog prava i običajnog prava Jevreja
- Običajno pravo, djelimično još staroslovenskog porijekla, ali modificirano pod uticajem hrvatsko-mađarskog, mletačkog i turskog prava
- Kao pomoćni pravni izvor služio je austrijski Opšti građanski zakonik.

U deceniji održavanja Berlinskog kongresa u Pljevljima su rođeni muftija Derviš ef. Šećerkadić (1871. godine) i Mehmed Zekerijah Ćinara (1878. godine). Obojica su šerijatsko-pravno obrazovanje stekli u Carigradu i svoj angažman počeli uoči Balkanskih ratova. Dvojica mladih i školovanih ljudi tada, vjerovatno, nisu ni mogli pretpostaviti u kakvom teškom vremenu, političkom, ratnom, društvenom i svakom drugom ozračju će provesti svoj radni vijek. Bio je to period balkanskih i dva svjetska rata, gladi, nemaština, migracija uzrokovanih velikim nevoljama...

Kroz čitavu historiju postojanja muftijske funkcije u Pljevljima nije bilo težeg vremena za prihvatanje emaneta (odgovornosti) vršenja ovog posla.

Na osnovu sporazuma između zastupnika Osmanskog carstva u Beogradu i Ministarstva vanjskih poslova Kraljevine Srbije za muftiju u Nišu, u kome je tada bilo najviše muslimana u Srbiji, postavljen je 1909. godine Mehmed Zekerijah ef. Ćinara, nakon što je iste godine položio muftijski ispit. Pored toga on je imenovan za kadiju sa ovlaštenjem da rješava šerijatske poslove među muslimanima Kraljevine Srbije. Tri godine kasnije Derviš ef. Šećerkadić imenovan je za pljevaljskog muftiju, i na toj funkciji ostao do 1930. godine.

Poslije Prvog balkanskog rata 1912. godine prestala je osmanska vlast na teritoriji Novopazarskog Sandžaka, Kosova i Makedonije i ovi krajevi pripojeni su Srbiji i Crnoj Gori. Kako je na ovom prostoru, u znatnom broju, živjelo muslimansko stanovništvo postavilo se pitanje regulisanja njegovog

vjerskog i građansko-pravnog statusa. Ova pitanja ušla su u sadržaj mirovnog ugovora potpisanog između Srbije i Osmanskog carstva u Carigradu 14.03.1914. godine. Član 8 ovog ugovora predviđao je uspostavljanje cjelovite vjerske organizacije muslimana u Srbiji.¹²

Nakon potpisivanja ovog ugovora prošlo je malo manje od pola godine i počeo je Prvi svjetski rat. Muslimansko stanovništvo, u najvećem broju Bošnjaci, ostalo je podijeljeno u dvije nezavisne kraljevine i jednoj dvojnoj monarhiji. Tokom ratnih sukoba Bošnjaci su bili angažovani u tri vojske: austrougarsku, srpsku i crnogorsku. Tokom ratnih godina Bošnjaci u austrougarskoj vojsci bili su raspoređeni na frontovima od Alpa do Galicije. U toku Prvog svjetskog rata Mehmed Zekerijah ef. Činara, niški muftija rješenjem Ministarskog savjeta postavljen je za vršioca dužnosti Vrhovnog muftije Srbije.¹³ Pod uticajem evropskog javnog mnjenja oblikovala se ideja o zaštiti nacionalnih jezičkih vjerskih manjina.¹⁴

Nakon završetka Prvog svjetskog rata Bošnjaci sa prostora Srbije, Crne Gore, djela bivše Austro-ugarske monarhije i Makedonije ušli su u sastav jedinstvenog državno-pravnog prostora nazvanog Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca. Ujedinjavanje ovih prostora iziskivalo je reformu vjerskih institucija koje su ranije djelovale svako u svojim državnim okvirima posebno. Na osnovu međunarodnih ugovora vlast u Kraljevini SHS obavezala se na zaštitu vjerskih manjina na svojoj teritoriji. Ugovorom u Sen Žermenu 10.09.1919. godine u Kraljevini SHS cjelokupno muslimansko stanovništvo (Bošnjaci, pripadnici albanske i turske nacionalnosti, Romi i dr.) tretirani su kao jedna vjerska manjina.

Međunarodni ugovori i obaveze koje su preuzele vlasti u Kraljevini SHS svakako su bile oslonac šerijatskim sudijama - muftijama za lakši put ka zaštiti prava svojih sunarodnika. Ono što im je otežavalo izvršavanje ovog dijela obaveza bila je mitologija. Usmenom tradicijom, prenošenom s koljena na koljeno, osmanska država predstavljena je u najgorem mogućem obliku a njena vojska kao neko uvijek spreman za zločine, mučenja, ucjene... Po pravilu kao predmet svih nečasnih radnji označeno je hrišćansko stanovništvo. Vremenom su se pod pojmom "Turčin", u toj mitologiji podrazumijevali svi oni koji su živjeli i prije dolaska Osmanlija na ovim prostorima, a prihvatili su islam kao vjeru. To su uglavnom bili Bošnjaci. Usmena tradicija vremenom je prešla u pisanu. Nažalost, završni stepen bio je ulazak ove mitologije, koja je već prešla u stereotip, u školske udžbenike. Od najranijih godina osnovne škole, kroz udžbenike književnosti i historije, "Turčin" je prikazan kao čudovište koje na najsurovije načine muči, uzima harač, tjera na kuluk itd. U svom romanu "Gusinjska godina" akademik Zuvdija Hodžić

¹² Fikret Karčić, Šerijatski sudovi u Jugoslaviji 1918-1941, Sarajevo 2005, str. 27-28 (dalje: F.Karčić, Šerijatski sudovi)

¹³ F. Karčić, Šerijatski sudovi, str.29.

¹⁴ Ilija Pržić, Zaštita manjina, Beograd, 1933., str.77.

jednostavno je to objasnio: “Svoju decu uče da mrze našu, a našu da mrze sami sebe. Ubjeđuju ih da su Turci, a uče ih da mrze Turke.“

I pored svega pljevaljske muftije su dale sve od sebe da zaštite prava svojih sunarodnika, a da poštuju, stvore i održe što bolje odnose sa svojim komšijama druge vjere i nacije i uspjeli su u tome. Na poziv Šemsikadića u borbu protiv okupacije BiH odazvao se znatan broj pravoslavnog stanovništva. Muftija Ćinara imao je izuzetno dobre odnose sa srpskim patrijarhom i svojim sugrađaninom Varnavom Rosićem. Muftija Šećerkadić je kroz svoje aktivnosti u muslimanskom kulturno-prosvjetnom društvu “Gajret“ uvijek potencirao dobre međusobne odnose muslimana i pravoslavaca. Osim svojih usko stručnih pravnih poslova, pljevaljske muftije dali su izuzetno veliki doprinos zbrinjavanju izbjeglica, humanitarnom radu, pomaganju siromašnim i svim ostalim djelatnostima koje su vodile pomoći i dobru.

Iako su krenuli u svoj časn i životni put iz svoje radne Taslidže okončali su ga na tri dosta udaljene lokacije jedan od drugog. Muftija Šemsikadić je svoj mir našao u Carigradu, Ćinara u Skoplju, a Šećerkadić u rodnim Pljevljima.

3. Biografija

3.1 Mehmed Nuri – Vehbi ef. Šemsikadić, pljevaljski muftija

Rođen je u uglednoj pljevaljskoj porodici oko 1827. godine. Poslije završetka mekteba i osnovne škole, srednjoškolsko obrazovanje nastavio je u Ćumišića medresi u Sarajevu. Kao mlad Šemsikadić se isticao svojim oratorskim sposobnostima. Nakon toga upisao se na Šehzade medresu (fakultet) u Istanbulu i u prijestonici Carstva oko sebe je okupljao veliki broj ljudi koji su s pažnjom pratili svaku temu o kojoj je govorio. Njegove oratorske sposobnosti i pažnju koju je uspijevao pridobiti od slušalaca i sagovornika u diskusiji zasmetali su pojedinim moćnim ljudima, pa je napustio Carigrad i otišao na prostore oko Crnog mora. Po nekim saznanjima, tamo se kratko zadržao, navodno oženio i zbog sukoba sa puncem, razveo i vratio u Taslidžu. U rodnom gradu počeo je raditi u Ruždiji (Srednjoj školi) predavajući više predmeta. Oženio se Džemilom Smrekić, porijeklom iz Sarajeva. Sa njom je dobio sina Nedžiba i kćerku Nazifu. Imao je svakodnevne kontakte sa svim Pljevljacima bez obzira na vjersku pripadnost i gradio dobre i prijateljske odnose. Zbog iskazanih ljudskih, moralnih i stručnih sposobnosti oko 1866. godine imenovan je za pljevaljskog muftiju.

Muftija Šemsikadić ostao je poznat, između ostalog i kao pokretač otpora ulasku austrougarske vojske u Bosnu i Hercegovinu i njenoj okupaciji. Uz njega su bila i njegova braća Ibrahim-aga i Nazif-aga, kao i znatan broj sugrađana pravoslavaca. Kako je Osmansko carstvo već pristalo na odredbu Berlinskog kongresa, koje su dozvoljavale okupaciju Bosne i Hercegovine od strane Austro-Ugarske monarhije, morao je na poziv sultana prekinuti borbena dejstva i povući se u prijestonicu. Tamo je dočekan od sultana i najznačajnijih državnih ličnosti. Neposredno po dolasku u prijestonicu, muftiji su se pridružili supruga sa djecom i

braća sa porodicom. U Pljevljima nije ostao niko od njegove porodice a imovinu su prodali Mahmud-paši, ocu Mehmed-paše Bajrovića. Umro je 29. januara 1887. godine u Istanbulu i sa svim državnim počastima ukopan je u haremu Fatihove džamije.

3.2. Derviš ef. Šećerkadić, pljevaljski muftija

Rođen je 1871. godine u Pljevljima u uglednoj pljevaljskoj porodici. Nakon završene medrese 1912. godine postavljen je za pljevaljskog muftiju. Svoju dužnost u vrlo teškom periodu, obavljao je pošteno i savjesno. Bio je svestrana ličnost i osim šerijatskim pravom aktivno se bavio i politikom i kulturno-prosvjetnim radom. Na izborima 18. marta 1923. godine u izbornom okrugu prijepoljsko-pljevaljsko-bjelopoljsko-beranskom izabran je za narodnog poslanika na listi Džemijeta. Bio je jedan od osnivača muslimanskog-kulturno-prosvjetnog društva "Gajret" u Pljevljima i prvi predsjednik "Gajretovog" odbora u Pljevljima 1925. godine. Bavio se i humanitarnim radom. Naročito se istakao u organizaciji pomoći za izdržavanje maloljetne siročadi Pljevalja, Prijepolja i Priboja. Kao blagajnik ove organizacije radio je Sejfi-ef. Šećerkadić, njegov rođak. Prilikom kontrole finansijskih knjiga, od strane države, nikada nisu pronađene bilo kakve greške jer je svoj rad obavljao časno i savjesno.

Za jednog od sudija Vrhovnog šerijatskog suda u Skoplju izabran je 1930. godine. Postavljen je za zamjenika Vrhovnog šerijatskog sudije Mehmeda Zekerijah ef. Ćinare. Sa njima je radio i Mehmedalija ef. Mahmutović, bivši šerijatski sudija iz Novog Pazara. Nadležnost ovog suda prostirala se na tzv. Južne krajeve, Makedoniju, Kosovo, Sandžak i Crnu Goru. Penzionisan je 1937. godine nakon čega se vratio u Pljevlja gdje je boravio do smrti 1944. godine. Ukopan je u haremu Husein-pašine džamije.

Darovitost za kulturno-prosvjetnu djelatnost muftija Šećerkadić je prenio i na svoje potomstvo. Njegov sin, Kemal Šećerkadić bio je vrlo cijenjen kulturno-prosvjetni radnik i značajno je doprinio razvoju ove djelatnosti u svom gradu i regionu. Bio je predsjednik Međurepubličke zajednice za kulturno-prosvjetnu djelatnost u Pljevljima. Greta Šećerkadić-Ganović, unuka muftije Šećerkadića, profesor je klavira u srednjoj muzičkoj školi u Sarajevu, a praunuk Amsal profesor klavira u nižoj muzičkoj školi u Sarajevu.

3.3. Mehmed Zekerijah ef. Ćinara, vrhovni muftija Kraljevine SHS/Kraljevine Jugoslavije

Rođen je 15. maja 1878. godine u Pljevljima, u bivšoj Hadžiarap Mahali, u ulici Nikole Pašića br. 5-7. Osnovnu školu i Ruždiju završio je 1894. godine u Pljevljima. Naredne godine otišao je u Carigrad, gdje se posvetio islamskim teološkim studijama. Od 1895. do 1908. godine završio je studije i uzeo idžazetnamu od muderisa Husejna Nedžmudina Prizrenlije. Nakon toga položio

je muftijski ispit 1909. godine. Na osnovu ugovora između zastupnika Osmanskog carstva u Beogradu i Ministarstva inostranih poslova Kraljevine Srbije, iste godine postavljen je za Niškog muftiju.

Dekretom Šejhul-islama Nesib Abdurahmana 1909. i na osnovu sultanske irade odlikovan je titulom Brusa Maridž-Muderesi.

Dekretom predsjednika Vlade Kraljevine Srbije, krajem jula 1914. godine postavljen je za vršioca dužnosti Vrhovnog muftije u Bogradu, a za Vrhovnog muftiju u Beogradu postavljen je ukazom kralja Aleksandra I, gdje se nalazio do 22. marta 1929. Potom je iste 1929. godine postavljen za Vrhovnog šerijatskog sudiju sa sjedištem u Skoplju.

Bio je u korektnim i prijateljskim odnosima sa patrijahom Varnavom-Petrom Rosićem također Pljevljakom.

Za vrijeme Drugog svjetskog rata, zbog odbijanja da primi platu od njemačkih okupacionih snaga i zbog saznanja da su mu kćerka Nevzada i sinovi Dževad i Dželal prvo simpatizeri antifašističkog pokreta a kasnije i učesnici N.O.R.-a bio je osuđen na smrt. Predsjednik pljevaljske opštine, u to vrijeme Bogdan Nenadić, upozorio ga je na dolazak Nijemaca u Pljevlja i pomogao mu da se prebaci na Kosovo sa ostalim članovima porodice i tako izbjegne izvršavanje smrtno presude.

Po Ustavu donesenom 1946. godine ukinut je šerijatski sud i muftija Ćinara je penzionisan. Za vrijeme svoga rada uručena su mu odlikovanja Osmanskog carstva, Kraljevine SHS i SFRJ. Nakon penzionisanja otišao je u Skoplje gdje je umro i ukopan 1956. godine.

Maksud MAHMUTOVIĆ, M. A.

ON THE 19TH AND 20TH CENTURIES MUFTIS OF PLJEVLJA

Summary

Abstract: The article surveys the role of the muftis at a time of upheaval and dramatic events in Southeast Europe, specifically in the town of Pljevlja. The text reveals the difficulties that resulted from the changes in the political system within which these muftis fulfilled their roles. These figures were all the more prominent as they followed several centuries of stability in the work of the Sharia courts. Particular emphasis is placed on the determination of these persons to accept their duties and responsibilities, as well as on the creativity they displayed in the course of their work.

Key words: Mufti, Sharia Law, Pljevlja, Ottoman Empire, Austro-Hungarian Monarchy, Kingdom of SCS/Yugoslavia.

Dr Branko BANOVIĆ
Zavičajni muzej Pljevlja
Univerzitet Donja Gorica

AUTORI O HUSEIN-PAŠINOJ DŽAMIJI SA POSEBNIM OSVRTOM NA
VITOMIRA SRBLJANOVIĆA

APSTRAKT: Značajniji interes historičara umjetnosti za Husein-pašinu džamiju u Pljevljima javlja se sedamdesetih godina dvadesetog vijeka, kada nastaju i najuticajnije studije o njenoj arhitekturi i unutrašnjoj dekoraciji. U ovom radu opus pljevaljskog historičara umjetnosti Vitomira Srbljanovića kontekstualizovan je u inicijalne studije jugoslovenske historije umjetnosti o ovom značajnom spomeniku islamske arhitekture. Pored istraživačkog, u radu je razmotrena i važnost Srbljanovićevog pedagoško-didaktičkog rada u kontekstu potpunijeg razumijevanja islamske kulture i umjetnosti u Pljevljima.

KLJUČNE RIJEČI: Husein-pašina džamija, Vitomir Srbljanović, Istorija umjetnosti, arhitektura i enterijer džamije, pedagoško-didaktički rad

Uvod

Fokus naučne, stručne i publicističke literature o Husein-paši Boljaniću i njegovim zadužbinama dominantno je bio na historijskom, kulturnom i umjetničkom značaju njegove izuzetno vrijedne zaostavštine, kao i na ulozi Husein-paše Boljanića u ubrzanom razvoju Pljevalja u šesnaestom vijeku. Dvadesetovjekovnu literaturu o ovom osmanskome funkcioneru porijeklom iz Pljevalja hronološki bi uslovno mogli podijeliti na nekoliko perioda. Početkom šezdesetih godina historičar Radovan Samardžić široj stručnoj javnosti u Jugoslaviji učinio je dostupnim francuske šesnaestovijekovne i sedamnaestovijekovne izvore o Husein-pašinoj džamiji. Kraj sedamdesetih i osamdesete godine donose studije o porijeklu porodice Boljanić, karijeri Husein-paše i njegovom mjestu u razvoju šesnaestovijekovnih Pljevalja. Studije Behije Zlatare i Enesa Pelidije iz ovog perioda do danas predstavljaju najautoritativnije izvore za biografiju Husein-paše Boljanića. Sedamdesetih godina dvadesetog vijeka i u jugoslovenskoj historiji umjetnosti budi se interes za Husein-pašinu džamiju i njeno mjesto unutar osmanske sakralne arhitekture na našim prostorima, kada nastaju uticajne studije

Andreja Andrejevića i Pavla Mijovića. Kao preteča interesa istorije umjetnosti za Husein-pašinu džamiju javljaju se studije pljevaljskog historičara umjetnosti, likovnog kritičara, slikara, pjesnika i profesora pljevaljske Gimnazije, Vitomira Srbljanovića. Naime, Srbljanović je krajem šezdesetih godina analizirao arhitektonske osobenosti Husein-pašine džamije, njenu unutrašnju dekoraciju, a ostavio je i vrijedan zapis o rukopisu Kur'an Husein-paše Boljanića. Srbljanović je svoje tekstove objavljivao u lokalnom listu „Pljevaljske novine“ i časopisu „Mostovi“. Pored istraživačkog rada, posebno je značajan Srbljanovićev pedagoško-didaktički rad, jer poznato je da je svaku generaciju učenika pljevaljske gimnazije vodio u obilazak Husein-pašine džamije, gdje im je u inspirativnom ambijentu držao predavanja o arhitektonskim osobenostima džamije, karakteristikama unutrašnje dekoracije i ljepoti arapskog slova. Kako se radilo o stvaraocu koji je cijeli radni vijek proveo u rodnim Pljevljima, koji je kao istraživač ostavio značajne zapise o zaostavštini Husein-paše Boljanića, a kao omiljeni profesor učenicima u kontinuitetu približavao arhitektonske osobenosti Husein-pašine džamije i ljepotu njene unutrašnje dekoracije, smatrao sam važnim Srbljanovićev opus obraditi u kontekstu inicijalnih studija istorije umjetnosti o Husein-pašinoj džamiji i šireg naučnog interesa koji se tih decenija javlja za Husein-pašu Boljanića i njegove zadužbine.

Formiranje predstava o Husein-paši Boljaniću i njegovim zadužbinama u naučnoj i stručnoj literaturi

O Husein-paši Boljaniću i njegovim zadužbinama pisano je iz različitih disciplinarnih perspektiva. Do sada najkompletnije biografske podatke o ovom osmanskom funkcioneru nalazimo u djelu „Pljevlja i okolina u prvim stoljećima osmansko-turske vlasti“ autora Enesa Pelidije i Behije Zlatar (Pelidija, Zlatar 1988). Najveći broj kasnijih podataka koji se u istorijskoj literaturi mogu sresti o životu Husein-paše Boljanića, uglavnom crpe informacije iz ovog istorijskog izvora. Kao istorijski izvor za podatke o životu Husein-paše Boljanića navodi se i djelo Behije Zlatar koja je porodicu Boljanić obradila u kontekstu dijela feudalnih porodica u Bosni (Zlatar 1978). Sažeta biografija Husein-paše Boljanića mogla bi se predstaviti u narednih nekoliko rečenica. Poticao je iz poznate porodice iz sela Boljanići, udaljenog 20 km od Pljevalja. Rodonačelnik porodice Boljanić bio je Bajram-aga, koji je posjedovao manji posjed-timar. Imao je šestoro djece. Sinove Sinana, Huseina, Alibega, Dautbega i kćerke Maksumu i Zulkadu. Ženidbom svog starijeg brata – Sinan-bega, sa Šemsom – sestrom moćnog velikog vezira Mehmed-paše Sokolovića, Boljanići su stupili u rodbinske veze sa vezirskom porodicom Sokolović. Zahvaljujući vjerovatno podršci i pomoći Mehmed-paše Sokolovića, Sinan-begov mlađi brat – Husein-paša, brzo je uznapredovao u carskoj službi. Državnu karijeru započeo je kao subaša Popova polja, hercegovački sandžakbeg

bio je u periodu 1567-1569, zatim je tri godine proveo na dužnosti bosanskog sandžakbega, odakle je premješten za namjesnika pokrajine Dijakbakir u Maloj Aziji. Tu se kratko zadržao i 1573. godine imenovan je za namjesnika Misira (Egipta), gdje je ostao skoro pune dvije godine, odakle se, na poziv Porte, vratio u Carigrad. Kao beglerbeg Bagdada, jednog od istaknutijih gradova u Osmanskom carstvu, pominje se 1585. godine. Za beglerbega bosanskog elajeta imenovan je 1594. godine, a pretpostavlja se da je umro krajem 16. ili početkom 17. vijeka. Kao i u slučaju godine rođenja, tačna godina smrti Husein-paše Boljanića nije poznata.

Značajan fokus naučne, stručne i publicističke literature o Husein-paši Boljaniću bio je na njegovoj istorijski i kulturno izuzetno vrijednoj zaostavštini. Očekivano, najviše informacija imamo o najznačajnijoj zadužbini Husein-paše Boljanića, velelijepnoj džamiji u Pljevljima, remek djelu islamske arhitekture na našim prostorima. O Husein-pašinoj džamiji pisali su poznati putopisci koji su u XVI i XVII vijeku posjetili Pljevlja - francuz Filip Difren-Kane (1573); mletački poslanik u Carigradu Paolo Kontarini (1580); francuski putopisac Lefevr (1611). Posebno vrijedne podatke o Husein-pašinoj džamiji donosi poznati osmanski putopisac Evlija Čelebi (1664). Francuske šesnaestovijekovne i sedamnaestovijekovne izvore o Husein-pašinoj džamiji široj stručnoj javnosti dostupnim je učinio poznati istoričar Radovan Samardžić (Samardžić 1961, 161). Akademik Pavle Mijović 1976. godine obradio je arhitekturu, značaj i osobnosti dekoracije Husein-pašine džamije u kontekstu pregleda islamske umjetnosti u Crnoj Gori (Mijović, 1976).¹ Najkompletnija i najuticajnija studija o Husein-pašinoj džamiji nastala je kao dio doktorskog istraživanja poznatog istoričara umjetnosti Andreja Andrejevića sedamdesetih godina dvadestog vijeka. Kasniji tekstovi o Husein-pašinoj džamiji uglavnom za osnovu uzimaju upravo Andrejevićeve studije. Prije Andrejevića, u sklopu studije restauracije Husein-pašine džamije, o njenim arhitektonskim osobnostima i pitanjima dalje prigradnje, uređenja šireg prostora i prezentacije, pisao je inženjer Džamal Čelić (1955). O tekućoj restauraciji Husein-pašine džamije i pitanjima daljeg uređenja cjelokupnog kompleksa džamije pisao je inženjer Vehbija Bambur (1965). Značajan prilog o Husein-pašinoj džamiji napisao je i pljevaljski istoričar umjetnosti Vitomir Srbljanović 1970. godine (Srbljanović, 1970). Iste godine, tekst o Husein-pašinoj džamiji, objavio je Enes Pelidija u jednom od početnih brojeva islamskih informativnih novina "Preporod". U tom momentu, Pelidija je bio student istorije na Filozofskom fakultetu u Sarajevu. Godinu dana ranije Srbljanović je objavio i tekst o enterijeru Husein-pašine džamije (Srbljanović, 1969a). Konzervatorske i restauratorske intervencije izvršene na Husein-pašinoj džamiji 2007. godine takođe su objavljene u posebnoj studiji (Abdijević 2013). U kapitalnom projektu "Istorija Pljevalja", u sklopu dijela

¹ Pavle Mijović, Crna Gora, Književne novine i Stručna knjiga, Beograd 1976, Pregled umjetnosti Crne Gore – Islamska umjetnost, 416-420

knjige o kulturno-istorijskim spomenicima pljevaljskog kraja, o Husein-pašinoj džamiji pisao je direktor Zavičajnog muzeja u Pljevljima, Radoman Risto Manojlović. Pored sublimiranja svih dotadašnjih znanja o Husein-pašinoj džamiji, Manojlović je u svom tekstu donio podatke i o tekućim konzervatorsko-restauratorskim istraživanjima. Ovim tekstom Husein-pašina džamija obrađena je na sadržajan i kompleksan način u kontekstu ukupne kulturne baštine Pljevalja (Manojlović 2009). U cilju objedinjavanja do tada napisane građe vrijedno je istaći pregnuće publiciste Uzeira Bećovića „Husein-pašina džamija“ (2006). Kao što sam autor ističe, knjiga je zamišljena ne kao monografija, već kao prilog za buduću monografiju o Husein-pašinoj džamiji. Pored tekstova napisanih o Husein-pašinoj džamiji, autor donosi priloge o ostalim džamijama u Pljevljima. Dijelove navedene literature o Husein-pašinoj džamiji možemo naći u velikom broju tekstova koji se bave istraživanjem (a u novije vrijeme i promocijom) kulturnog nasljeđa Pljevalja i Crne Gore, Orijentalno-islamskom kulturnom baštinom, kao i kulturnim nasljeđem Bošnjaka/Muslimana.

Osim velelijepne džamije, u širim razmjerama osobito vrijednu zaostavštinu Husein-paše Boljanića, predstavlja iluminirani Kur'an, koji je prepisan po njegovom nalogu i koji se danas čuva u Islamskoj zajednici u Pljevljima. Iako se radi o jednom od najznačajnijih islamskih rukopisa na našim prostorima, za ovo remek-djelo djelo islamske kaligrafije vladao je manji interes. Glavne i najpotpunije informacije o knjizi Kur'an Husein-paše Boljanića nalazimo u djelu crnogorske arabistkinje i orijentalistkinje Dragane Kujović „Tragovima Orijentalno-islamskog kulturnog nasljeđa u Crnoj Gori“ (Kujović, 2006). Dragana Kujović je o iluminiranom Kur'anu pisala i u kontekstu analize knjiga na orijentalnim jezicima koje se čuvaju u biblioteci Husein-pašine džamije (Kujović, 2002).

Vrijednu analizu ovog rukopisa, koji se ljepotom pisanja i brojnim slikarskim ukrasima izdvojio među ostalim islamskim rukopisima u Pljevljima, već krajem šezdesetih godina dvadesetog vijeka izvršio je i Vitimir Srbljanović u tekstu „Jedno remek-djelo islamskih rukopisa iz XVI vijeka“ (Srbljanović, 1969b). Devet godina nakon Srbljanovića, o rukopisu Kur'an Husein-paše Boljanića pisao je profesor Gazi Husrevbegove medrese u Sarajevu Kasim Hadžić, u tekstu „Misirski mermer u Pljevljima“ objavljenom u listu „Zemzem“.

Pitanje vakufa Husein-paše Boljanića takođe je značajno u pisanju o ovom osmanskome funkcioneru rodome iz Pljevalja. U oblastima koje je Osmansko carstvo postepeno osvajalo, institucija vakufa bila je od posebnog značaja za razvoj gradova orijentalnog tipa i uspostavljanje sistema državne vlasti na osnovama šerijatskog prava. Nošeni različitim motivima, zadužbine su podizali dobrotvori u različitim vremenima. Vjerske i prosvjetne potrebe bile su najčešći motiv osnivanja vakufa (podizanje džamija, mekteba, medresa, tekija), ali oni su osnivani i u druge svrhe (podizanje prenočišta-karavnsaraj, kuhinja za ishranu siromašnih-imaret, javnih kupatila i drugih objekata od javnog značaja), tako da su vakufi imali važnu ulogu u urbanizaciji gradova i njihovom ukupnom razvoju. Husein-pašin vakuf bio je jedan

od prvih vakufa u Pljevljima. Ujedno i najbogatiji. Vakuf-nama Husein-paše Boljanića nije sačuvana. Ipak, zna se da je Husein-paša davao novac za gradnju drugih značajnih građevina (karavnsaraj, imaret, han), kao i da je zavještao određene posjede kako bi se izdržavali službenici i vršila popravka vakufa. Tridesetih godina dvadesetog vijeka Husein-pašin vakuf raspolagao je sa jednom džamijom, grobljem, šadrvanom, sahat-kulom, turbetom, mektebom, javnim kupatilom, trideset četiri dućana, dvije kafane, sedam magaza, pet berbernica, dva hana, dvije sobe, milet baštom, aščinicom, dva placa, dvije bašte, dvije kuće, pet njiva i osam čitluka. Vakufskom upravom u Pljevljima, u sklopu šire analize devetnaestovijekovnih i dvadesetovijekovnih vakufa u Crnoj Gori, bavio se historičar Šerbo Rastoder (Rastoder 2006), o vakufsko-mearifskoj upravi u Pljevljima pisao je historičar Adnan Prekić (Prekić 2006), dok se publicista Uzeir Bećović početkom devedesetih bavio nekim znacima rastakanja vakufa Husein-paše Boljanića u Pljevljima (Bećović 2006). Rastoder i Prekić radove su objavili u podgoričkom „Almanahu“, 1998., odnosno 2004. godine, dok se Bećović nekim pitanjima u vezi sa vakufom Husein-paše Boljanića bavio u knjizi „Pljevlja tragom vremena“.

Vakuf Husein-paše Boljanića smatra se centralnim u postavljanju urbanih temelja savremenih Pljevalja. Pored objekata podignutih za vjersko-prosvjetne i druge značajne javne potrebe, u literaturi se ističe presudna uloga Husein-paše Boljanića u kontekstu preseljenja sjedišta hercegovačkog sandžaka iz Foče u Pljevlja. Naučne studije o šesnaestovijekovnim Pljevljima naglašavaju posebno značajnu ulogu Husein-paše u transformaciji Pljevalja iz srednjovjekovnog trga u orijentalnu kasabu sa svim karakteristikama balkanskog orijentalnog urbanizma (vidjeti Miljković 2009).

Vitomir Srbljanović kao preteča interesa istorije umjetnosti za Husein-pašinu džamiju

Studije o zaostavštini Husein-paše Boljanića vršene su iz različitih disciplinarnih perspektiva: istorije, arhitekture, istorije umjetnosti, orijentalistike, kao i iz konzervatorsko-restauratorske perspektive. Kraj šezdesetih i sedamdesete godine su period kada jugoslovenska istorija umjetnosti pokazuje veći interes za Husein-pašinu džamiju i kada nastaju najznačajnije studije o njoj. Pavle Mijović 1976. godine obradio je arhitekturu, značaj i osobenosti dekoracije Husein-pašine džamije u kontekstu pregleda islamske umjetnosti u Crnoj Gori, a najkompletnija i najuticajnija studija o Husein-pašinoj džamiji, nastala kao dio doktorskog istraživanja Andreja Andrejevića, objavljena je dvije godine kasnije. U doktorskoj disertaciji „Islamska monumentalna umjetnost XV vijeka u Jugoslaviji“, Andrejević je detaljno proučio i sistematizovao šesnaestovijekovne džamije na tlu Jugoslavije. Studiju o Husein-pašinoj džamiji „Pljevaljska džamija i njeno mjesto u islamskoj umjetnosti na našem tlu“ (Andrejević, 1978) objavio je nešto prije nego što je odbranio doktorsku disertaciju (1980). Doktorska disertacija Andreja Andrejevića pod istim imenom objavljena je kao posebna knjiga u zajedničkom

izdanju Balkanološkog instituta i Instituta za istoriju umjetnosti u Beogradu 1984. godine. Mijović i Andrejević dolazili su iz univerzitetskog i istraživačkog miljea, a studije o Husein-pašinoj džamiji nastale su kao dio njihovih širih istraživanja i interesovanja. Mijovićev rad o Husien-pašinoj džamiji objavljen je u velikoj monografiji „Crna Gora“, u izdanju Književnih novina i Stručne knjige (Beograd 1976. godine). Andrejevićeva studija o Husein-pašinoj džamiji i njenom mjestu unutar islamske umjetnosti na našem tlu, objavljen je u Zborniku sa tradicionalnog i tada uticajnog simpozijuma „Seoski dani Sretena Vukosavljevića“ (Prijeopljje 1978. godine). Nešto kasnije (1984), doktorska disertacija Andreja Andrejevića objavljena je u izdanju Balkanološkog instituta i Instituta za istoriju umjetnosti u Beogradu. Ipak, inicijalni radovi o Husien-pašinoj džamiji iz perspektive istorije umjetnosti djelo su pljevaljskog stvaraoca Vitomira Srbljanovića. Srbljanovićeve studije nastaju 1969. godine, sedam odnosno devet godina prije Mijovićeve i Andrejevićeve. Činjenica da nije dolazio iz univerzitetskog ili uže istraživačkog miljea, kao i da je tekstove objavio u lokalnom listu „Pljevaljske novine“ i časopisu za kulturu, umjetnost i društveni život „Mostovi“ (u izdanju Međurepubličke zajednice za prosvjetno-kulturnu djelatnost sa sjedištem u Pljevljima) uslovlila je da su njegove studije o Husein-pašinoj džamiji imali manju akademsku vidljivost u odnosu na kasnije studije iz oblasti istorije umjetnosti.

Vitomir Srbljanović (1937-1991)² bio je istoričar umjetnosti, likovni kritičar, slikar, pjesnik i profesor pljevaljske Gimnazije. Gotovo čitav radni i životni vijek proveo u Pljevljima. Pored istraživačkog i publicističkog rada, ostao je upamćen kao vrstan pedagog i jedan od omiljenih profesora pljevaljske Gimnazije. U njegovom stručnom i profesionalnom interesu, Husein-pašina džamija zauzimala je posebno mjesto. Prve tekstove o Husein-pašinoj džamiji objavio je u svojoj tridest drugoj i trideset trećoj godini. Srbljanovićeve savremenici i bolji poznavaooci njegovih profesionalnih i ličnih afiniteta reći će da je bio fasciniran ovim

² Vitomir Srbljanović rođen je 5. Novembra 1937. godine u Pljevljima. Studije istorije umjetnosti upisao je na Filozofskom fakultetu u Beogradu 1960. godine. Apsolvirao je 1964. godine, nakon čega se uključuje u stručne timove Filozofskog fakulteta za proučavanje manastira u Srbiji. U više navrata boravio je sa studentskim stručnim ekskurzijama u Italiji i Grčkoj. Zaposlio se u Zavičajnom muzeju Pljevlja 1964. godine, gdje je radio tri godine, nakon čega je nastavio studije istorije umjetnosti i završio ih 1967. godine. Kratko je radio u Mostaru, da bi se 1971. godine zaposlio kao profesor u pljevaljskoj gimnaziji, gdje ga je smrt zatekla 1991. godine. Dobitnik je većeg broja likovnih i književnih nagrada, a priredio je i šest samostalnih izložbi. Bio je član odbora za likovnu umjetnost Crnogorske akademije nauka i umjetnosti. Da bi sačuvala uspomenu na ovog izuzetnog stvaraoca i dugogodišnjeg kulturnog i prosvjetnog poslenika, Pljevlja su gradsku umjetničku galeriju nazvala njegovim imenom JU Umjetnička galerija „Vitomir Srbljanović“ (Vuko i Vito 2005, 233-234)

spomenikom islamske arhitekture i da je značajan dio istraživačke karijere posvetio analizama različitih aspekata Husein-pašine džamije. O tome najbolje svjedoči njegov rad na monografiji Husein-pašine džamije koji je ostao nezavršen.

Srbljanovićev rad „Husein-pašina džamija u Pljevljima“, objavljen u časopisu Mostovi 1970. godine fokusiran je na različite aspekte ovog vrijednog spomenika islamske arhitekture i umjetnosti. Na početku rada primjetan je napor da se na osnovu putopisa francuskih putopisaca i putopisa Evlije Čelebija, arhivske građe Husein-pašine džamije, kao i oskudnih biografskih podataka o Husein-paši Boljaniću, pojašne teškoće na koje se nailazi prilikom datovanja tačne godine izgradnje Husein-pašine džamije. Analizirajući ovu građu Srbljanović je razmatrao pretpostavku da je džamija izgrađena preko jedne, čak i dvije decenije kasnije (Srbljanović 1970: 95-96). Na osnovu srodnosti nekih arhitektonskih detalja na Husein-pašinoj džamiji i priprati manastira Svete Trojice u Pljevljima izgrađenog 1592. godine, Srbljanović iznosi pretpostavku da su na muslimanskom i hrišćanskom objektu u jednom periodu moguće radili i isti majstori (Ibid., 96). Autor dalje razmatra nesaglasje između Čelebijeveg opisa džamije i stanja koje vlada u momentu njegovog istraživanja. U nastavku teksta, Srbljanović detaljno opisuje spoljašnjost džamije i minaret, a donosi i podatke o obnovi minareta 1912. godine i graditeljima koji su učestvovali u tom projektu. U stepenastom modelovanju, a osobito u kupolicama na krovnim uglovima džamije, Srbljanović nalazi ona arhitektonska rješenja koja su Husein-pašinu džamiju učinila autentičnom i originalnom u odnosu na šesnaestovijekovnu islamsku sakralnu arhitekturu kod nas (Ibid., 96-97). Nakon razmatranja ukrasa klesanih u kamenu i rezanih u drvetu na mihrabu, minberu i ćursu, Vitomir Srbljanović analizu Husein-pašine džamije završava smještajući je u širi ambijentalni kontekst Pljevalja, sa naglaskom na njenoj vanvremenskoj pojavi. U ovom paragrafu do izražaja dolazi jako lijep literarni stil koji je Srbljanović njegovao u svojim radovima: „Zidana od kamena koji noću kada se upali u njoj osvijetljenje poprima lakoću staklaste mase. Čini se da je neimar imao pred sobom srećnu okolnost prostora, materijala i učenog darodavca koji je htio da njegova džamija, skromna po dimenzijama, očara i najljepše carske bogomolje. Kao strijela upućena prema nebu, vitko minare odvlači kamenu zemaljsku ljepoticu nebu, kome je bila upućena zajednička molba dobročinitelja i anonimnog neimara za vječno trajanje vanvremensko“.

Godinu dana prije rada objavljenog u časopisu „Mostovi“, Srbljanović je objavio dva teksta u lokalnom listu „Pljevaljske novine“. Jedan se odnosio na enterijer Husein-pašine džamije, a drugi na luksuzni Kur'an iz šesnaestog vijeka koji se čuva u Husein-pašinoj džamiji. Nakon uvodnog dijela u kome rekapitulira Čelebijeve zapažanja o enterijeru Husein-pašine džamije i u kome problematizuje godinu nastanka njene unutrašnje zidne dekoracije, Srbljanović se u tekstu „Enterijer Husein-pašine džamije u Pljevljima“ detaljnije bavi dekorativnim elementima u unutrašnjosti džamije. U stilizovanim geometrijskim i biljnim

ukrasima, svježini boje i nenametljivoj slikarskoj ruci, on pronalazi autentičnu harmoniju svojstvenu Husein-pašinoj džamiji. I ova Srbljanovićeva analiza dekorativnih elemenata stilski je jako lijepo oblikovana, što opet posebno dolazi do izražaja u završnici teksta: „Skladni i mirni enterijer ispunjavaju ukrasi izvedeni na drvetu i kamenu na: ćursu, mihrabu, minberu i mahvilu. Ljepota rezanja, vještina klesanja, elegancija i maštovitost oblika, sračunata plastičnost i ograničenost od spoljnih priziva misli, našla je svog sagovornika u skoro proračunatom skladu odnosa: kruga, trougla, četvorougla, stilizovanih vitica i lišća uvedenih u zajednicu nenametljivih oblika skoro mondrijanovske težnje za kristalno čist oblik. Ta osobina za čistinu i graciju linije, koja ističe i formira oblik, izdvaja njegovu plemenitu vizuelnu misiju jedinstva geometrije i prirodnih oblika, čas kaligrafski izvedenih na čas skulptorskih i snažnih i konstruktivnih, uravnotežila je i ispunila ionako skladan enterijer. Čini se da on zbog toga djeluje još svježije, čistije i jedinstvenije“ (Srbljanović 1969a).

Srbljanovićev interes za Husein-pašinu džamiju nije se završavao samo na njenim arhitektonskim osobenostima. Iste godine, on je u listu „Pljevaljske novine“ objavio članak „Jedno remek-djelo islamskih rukopisa iz 16. vijeka“ (Srbljanović 1969b). U ovom članku Srbljanović je analizirao Kur'an koji se ljepotom pisanja i brojnim slikarskim ukrasima izdvojio među ostalim islamskim rukopisima u Pljevljima, a čiji naručilac je bio Husein-paša Boljanić. U uvodnom dijelu Srbljanović i pored značajnih oštećenja na rukopisu tačno utvrđuje godinu nastanka (1579. godina odnosno 987. godina po hidžri), pokušava da utvrdi ime autora, razmatra da li je knjiga prepisana namijenski za Husein-pašu Boljanića ili je Husein-paša, kada je vidio ljepotu rukopisa i ukrasa, naknadno zamolio kaligrafa da upiše njegovo ime kao vlasnika. Srbljanović je smatrao da će ove nedoumice, kao i one koje se tiču porijekla rukopisa, razriješiti stručna konzervacija. U članku se dalje analizira broj listova (233), njihova dimenzija (39x28,5), debljina knjiga (6 cm), broj minijatura (352, od kojih je 6 na cijeloj stranici), motive na minijaturama (krug, krug sa šiljcima okrenutim uzduž stranice, kvadrat i stilizovana kupa cvijeta) u zelenoj, crvenoj, plavoj, bijeloj i crnoj boji. Članak o knjizi Kur'an Husein-paše Boljanića, Vitomir Srbljanović završio je sebi svojstvenim stilom: „Osobito bogato ilustrovan, lijepo pisan, on spada u red najljepših islamskih rukopisa sačuvanih kod nas. Na zlatnoj pozadini izvlačeni su bojom geometrijski i biljni ornamenti, precizno i tačno, sa izoštranim smislom naglašavanja jasne i elegantne linije, koja prati oblik, ponekad ističe boju, pokatkad je sama sebi igra. Boje se često rasipaju dajući lijepe odnose i tonove, ali negdje boja nije sebi cilj nego služi opštem skladu i jedinstvu formi podređujući se opštoj koncepciji. Ta plemenita, hitra i naročito bogata linija prenijeta je sa ornamenata na slova da bi zabilježila osjetljivost za kontrolu misli, ruke, boje i forme, da bi izrekla jednu duboku poharu srca i razuma u 'onom mjestu u kome se čita i greška i zaborav'

kako zapisa proročanski pisac knjige na kraju svog velikog slikarskog i kaligrafskog ostvarenja“ (Srbljanović 1969b).

Završna razmatranja

Sedamdesete godine dvadesetog vijeka period su kada nastaju najuticajnije studije istorije umjetnosti o Husein-pašinoj džamiji. Do danas najkompleksnija studija djelo je univerzitetskog profesora Andreja Andrejevića i nastala je kao dio njegovog doktorskog istraživanja o islamskoj umjetnosti XVI vijeka u Jugoslaviji. U daljoj karijeri Andrejević je izgradio karijeru jednog od najboljih poznavalaca islamske umjetnosti na našim prostorima i u svijetu priznatog stručnjaka u ovoj oblasti. Nešto prije Andrejevića, o osobenostima Husein-pašine džamije u kontekstu pregleda islamske umjetnosti u Crnoj Gori pisao je akademik Pavle Mijović. Mijović se u karijeri dominantno posvetio proučavanju srednjovjekovne umjetnosti u Crnoj Gori i može se reći da je svojim radom crnogorsku istoriju umjetnosti učinio prepoznatljivom u širem evropskom kontekstu. Andrejevićeva studija dio je šireg i mnogo kompleksnijeg naučnog istraživanja šesnaestovjekovne islamske umjetnosti, tako da se analiza arhitektonskih osobnosti Husein-pašine džamija zasniva, između ostalog, na bogatom komparativnom materijalu u kome se pojedini elementi karakteristični za džamiju u Pljevljima povezuju i porede sa sličnim rješenjima na poznatijim džamijama širom osmanskog carstva. Za razliku od ovih studija, objavljene Srbljanovićeve studije o arhitekturi i enterijeru Husein-pašine džamije sadrže manje komparativnog materijala i uglavnom su smještene u širi kontekst islamske arhitekture i umjetnosti. Objavio ih je u svojim ranim tridesetim godinama, devet godina prije Andrejevića i sedam godina prije Mijovića. Njegovi saradnici i bliži prijatelji slažu se da mu je Husein-pašina džamija do kraja života ostala jedna od najvećih profesionalnih fascinacija i da je predano radio na njenoj monografiji. Nažalost, rana smrt uslovlila je da Srbljanovićeve monografije Husien-pašine džamije, iako u velikoj mjeri privedena kraju, do danas ostane u rukopisu. To je ujedno bilo i jedino pregnuće na izradi monografije Husein-pašine džamije do danas (knjiga o Husein-pašinoj džamiji koju je uredio pljevaljski publicista Uzeir Bećović zamišljena je kao prilog monografiji). Imajući prethodno navedeno na umu, jasno je da Srbljanovićeve tekstovi predstavljaju inicijalne studije jugoslovenske istorije umjetnosti o Husien-pašinoj džamiji. Inicijalni karakter Srbljanovićeve studija mnogo više dolazi do izražaja kod analize monumentalnog rukopisa Kur'an Husein-paše Boljanića. Srbljanovićeve tekst o knjizi Ku'ran Husein-paše Boljanića objavljen je devet godina prije članka profesora Gazi Husrevbegove medrese u Sarajevu Kasima Hadžića, preko trideset godina prije studije crnogorske arabistkinje i orijentalistkinje Dragane Kujović i gotovo

pedeset godina prije nego što je ovaj vrijedan islamski rukopis uopšte izložen javnosti. Upravo izložba reprezentativnih stranica rukopisa Kur'an Husein-paše Boljanića bila je i neposredni povod da se Srbljanovićev pedagoško-didaktički rad razmotri u kontekstu prenošenja autentičnog znanja o Husein-pašinoj džamiji, kao i o islamskoj arhitekturi i umjetnosti uopšte.³ Naime, kao profesor pljevaljske Gimnazije Vitomir Srbljanović je svaku generaciju učenika vodio u posjetu Husein-pašinoj džamiji i manastiru Svete Trojice. U ambijentu Husein-pašine džamije upoznavao ih je sa islamskom arhitekturom, umjetnošću i ljepotom arapskog slova, dok im je u manstiru Svete Trojice objašnjavao njegovu istoriju, tumačio osobenosti arhitekture i živopisa, vodio ih kroz tajne srednjovjekovnog hrišćanskog minijaturnog slikarstva i detaljno objašnjavao značaj Trojice kao istaknutog prepisivačkog centra. Ovaj dio Srbljanovićevog pedagoško-didaktičkog rada zasnivao se na autentičnom istraživačkom interesu, tako da su njegova predavanja, pored kompleksne ekspertize istoričara umjetnosti, bila

³ U saradnji sa Draganom Kujović i Jakubom Durgutom, muzejinom Husein-pašine džamije, Zavičajni muzej Pljevlja 2016. godine organizovao je izložbu „Umijeće islamske minijature“, na kojoj su izložene reprezentativne stranice Kur'ana Husein-paše Boljanića. Tom prilikom objavljena je i mala brošura koja pored reprezentativnih stranica iluminiranog Kur'ana sadrži tekstove o Husein-paši Boljaniću, njegovoj zadužbini i mjestu Kur'ana Husein-paše Boljanića u kontekstu islamskog minijaturnog slikarstva. To je bio prvi put da se ovaj vrijedan islamski rukopis izloži javnosti van vjerskog objekta. Izložbu je posjetio veliki broj Pljevljaka i nekoliko posjetilaca sa strane. Među posjetiocima bilo je više Srbljanovićevih bivših učenika, koji su i nakon četrdeset godina od maturiranja posjedovali izuzetno znanje o iluminarnom Kur'anu i islamskoj umjetnosti uopšte i koji su se živo sjećali strasti sa kojom ih je Srbljanović vodio u studijske posjete Husein-pašinoj džamiji i autentičnog stila kojim im je prenosio znanje o arapskom slovu. Godinu dana nakon ove izložbe, Zavičajni muzej Pljevlja organizovao je predavanje i izložbu „Zograf Andrija Raičević“, na kojoj su predstavljene reprezentativne minijature iz knjige Šestodnev Jovana Egzarha Bugarskog i Hrišćanske topografije Kozme Indikoplova (1649), koja je prepisana u manastiru Svete Trojice u Pljevljima i koja se danas čuva u njegovoj riznici. Predavanje o jednom od najpoznatijih srpskih slikara XVII vijeka, zografu Andriji Raičeviću, održao je istoričar umjetnosti, muzeolog i publicista Dragiša Milosavljević, koji je bio i autor izložbe. Dragiša Milosavljević autor je kapitalne monografije „Zograf Andrija Raičević“, a izložbu Raičevićevih reprezentativnih minijatura prvi put je izložio sudu javnosti u Pljevljima. Zanimljivo je da je Srbljanović za „Pljevaljske novine“ napisao kratak tekst o minijaturnom slikarstvu Andrije Raičevića. Među posjetiocima izložbe opet su bili Srbljanovićevi bivši učenici koji su jako dobro pamtili posjete riznici manastira Svete Trojice, gdje ih je profesor Vitomir Srbljanović detaljno vodio kroz tajne srednjovjekovnog minijaturnog slikarstva i objašnjavao značaj trojičkog prepisivačkog centra.

ispunjena i njemu svojstvenom istraživačkom strašću.⁴

Srbljanović je bio historičar umjetnosti, likovni kritičar, slikar, pjesnik, profesor pljevaljske Gimnazije i uopšte čovjek sa osobenim autoritetom u širem društvenom ambijentu Pljevalja. Smrt ga je zadesila 1991. godine, u pedeset četvrtoj godini života. Na pedagoško-didaktičkom polju, na planu misije istorije umjetnosti u Pljevljima, kao i u ukupnom prosvjetno-kulturnom ambijentu Pljevalja, ostala je velika, do danas nenadomještena praznina. Srbljanovićev dugogodišnji rad na monografskoj studiji Husein-pašine džamije, sa obiljem prikupljenog materijala, ostao je u rukopisu. Nadamo se da će se nekad sistematizovati i ugledati svjetlost dana.

Branko BANOVIĆ, Ph.D.

The Regional Museum of Pljevlja and University of Donja Gorica

THE LITERATURE ON Hüseyin Pasha's Mosque MOSQUE, WITH PARTICULAR FOCUS ON VITOMIR SRBLJANOVIĆ

Summary

Interest among art historians for Hüseyin Pasha's Mosque in Pljevlja increased in the 1970s, with the appearance of the most influential studies of its architecture and interior decoration. This text places the opus of the art historian Vitomir Srbljanović in the context of Yugoslav art history's initial interest in this significant monument of Islamic architecture. In addition to his scholarly research, the text considers the importance of Srbljanović's pedagogical and didactic work for the greater understanding of Islamic culture and art in Pljevlja.

Key words: Hüseyin Pasha's Mosque, Vitomir Srbljanović, Art History, Architecture and Mosque Interior, Pedagogical and Didactic Work.

⁴ U ove posjete nekada bi vodio svoje prijatelje iz Pljevalja, kao i kolege i zainteresovane iz drugih gradova, koji se i danas žive sjećaju Srbljanovićevih autentičnih analiza. Jedan od mojih sagovornika prilikom pripreme ovog teksta slikovito je to objasnio riječima: „Nikada nisam slušao nekoga ko je sa takvim autoritetom i poznavanjem govorio o Husein-pašinoj džamiji. Praznik je bilo slušati Vita Srbljanovića“.

Literatura

- Abdijević, Lamija. 2013. Konzervatorsko-restauratorski radovi na Husein-pašinoj džamiji u Pljevljima, 127-144, *Glasnik Zavičajnog muzeja* 8-9;
- Andrejević, Andrej. 1978. Pljevaljska džamija i njeno mesto u islamskoj umetnosti na našem tlu. Simpozijum „Seoski dani Sretena Vukosavljevića“, sveska V, 177-191;
- Bećović Uzeir. 2006. *Husein-pašina džamija*. Podgorica: Almanah;
- Kujović Dragana. 2001. Prilog proučavanju pljevaljske baštine. *Glasnik Zavičajnog muzeja* 2: 245-254;
- Kujović, Dragana. 2006. Tragovima Orijentalno-islamskog kulturnog nasljeđa u Crnoj Gori. Podgorica: Almanah;
- Manojlović, Radoman. 2009. Kulturno-istorijski spomenici pljevaljskog kraja. U *Istorija Pljevalja*, ur. Slavenko Terzić, 617-650. Pljevlja: Opština Pljevlja;
- Mijović, Pavle. 1976. Pregled umjetnosti Crne Gore – Islamska umjetnost. U *Crna Gora*, 416-420. Beograd: Književne novine i Stručna knjiga;
- Miljković, Ema. 2009. Pljevaljsko društvo – preobražaj srpskog trga u osmansku kasabu. U *Istorija Pljevalja*, ur. Slavenko Terzić, 91-129. Pljevlja: Opština Pljevlja;
- Hadžić, Kasim. 1978. Misirski mermer u Pljevljima. *Zemzem* 7, 15;
- Pelidija, Enes i Zlatar, Behija. 1988. Pljevlja i okolina u prvim stoljećima osmansko-turske vlasti. Pljevlja: Međurepublička zajednica za kulturno-prosvjetnu djelatnost;
- Prekić, Adnan. 2006 (2004) Vakufsko-mearifska uprava Pljevlja. U *Husein-pašina džamija*, ur. Uzeir Bećović, 123-146. Podgorica: Almanah;
- Rastoder, Šerbo. 2006 (1998). Pljevaljski vakufi. U *Husein-pašina džamija*, ur. Uzeir Bećović, 117-123;
- Samardžić, Radovan. 1961. Beograd i Srbija u spisima farnuskih savremenika XVI- XVII vek. Beograd: Istorijski arhiv Beograda;
- Srbljanović, Vitomir. 1970. Husein-pašina džamija u Pljevljima. *Mostovi* 7 (II), 95-98;
- Srbljanović, Vitomir. 1969a. Enterijer Husein-pašine džamije u Pljevljima. *Pljevaljske novine* broj 206 (15. maj);
- Srbljanović, Vitomir. 1969b. Jedno remek-djelo islamskih rukopisa iz XVI vijeka. *Pljevaljske novine* broj 207 (1. jun);
- Vuko i Vito*. 2005. Priredivač Dejan Miličić. Podgorica: Grafo Crna Gora;
- Zlatar, Behija. 1978. O nekim muslimanskim feudalnim porodicama u Bosni u XV i XVI stoljeću. *Prilozi instituta za istoriju* 14-15, 81-138. Sarajevo.

Jakub DURGUT
Islamska zajednica
Pljevlja

SANACIJA HUSEIN PAŠINE DŽAMIJE 2006-2007

APSTRAKT: U ovom radu je težnja da se u najkraćem obliku predstavi pripremna aktivnost za sanaciju Husein pašine džamije – objekta koji po svojim karakteristikama prevazilazi prostore Balkana. Za prosječnog čitaoca može biti zanimljiv, a za istraživače može da bude prilično dobra podloga za dalja istraživanja i eventualno izradu monografije.

Sanacija Husein pašine džamije u Pljevljima, može biti uzor svim budućim izvođačima radova i investitorima prilikom sanacije sličnih objekata, jer je od početka do kraja radova imala referentne ličnosti koji su znanjem, stručnošću i prije svega voljom, davali maksimum na svakom urađenom detalju na objektu.

Husein pašina džamija je pod zaštitom države kao kulturno dobro prvog reda.

KLJUČNE RIJEČI: Husein pašina džamija, Pljevlja, Crna Gora, Husein paša Boljanić.

* * *

*Ona je dostojna imena i vremena
Husejnija*

*Probudi se putniče,
noć je na izmaku,
sa sedmog sprata neba
svijet se i sada ispod njega provlači,
sa onog kamena otišao je na nebo.
Dobri čovječe od dobroga oca,
kakva su ovo djela Božijeg Poslanika,
dalje šta ima oni ne znaju,*

*dalje da odem sav bih sagorio,
„dovle“ mi je Allah naredio.*

*Autor: Dragoslav Vojinović
“Zavičajni mozaik” str. 16.*

Jedan od prepoznatljivih simbola Pljevalja, Husein pašina džamija, smještena je u samom centru grada i predstavlja jedan od najljepših i najznačajnijih objekata islamske kulture na Balkanu.

Priča o najvećoj i najljepšoj pljevaljskoj džamiji počinje prije 450 godina, sa dolaskom Husein-paše Boljanića, hercegovačkog sandžakbega, kome je visoki položaj omogućio da u Pljevljima podigne ovakvu građevinu kao svoju zadužbinu rodnom kraju, obzirom da je bio rodom iz sela Boljanići blizu Pljevalja. Pod budnim okom slavnog neimara Hajrudina, koji je projektovao i čuveni Stari most u Mostaru, počela je gradnja džamije, koja je završena 1569. Zidana je od tesanog kamena, sa minaretom visokim 42 metra.¹

Osmanska država se svojevremeno starala o izgradnji puteva, mostova, nasipa, karavansaraja, dakle o onim javnim zdanjima koja su obezbjeđivala razvoj trgovine. Ostala izgradnja je bila prepuštena volji pojedinaca koji su osnivanjem vakufa najviše uticali na urbani razvoj gradova. Vakufe su najčešće osnivali namjesnici provincija, vojni komandanti, kao i drugi funkcioneri Osmanske vlasti, ali i bogati trgovci i zanatlije.²

U popisnom defteru iz 1477. godine nalaze se podaci koji govore da su lokalne vlasti od vojnika pod imenom Radoslav i Radivoje uzeli „dvadeset tri komada zemlje da bi se ustanovio grad, a kao naknadu za to data je zemlja od sela Supratina i begluka Brezir i to ukupno dvadeset pet komada parcela”. Iz ovoga se jasno vidi da su lokalne vlasti vlasnicima oduzetih parcela ne samo nadoknadile uzurpirane posjede, nego su im, istina na drugom mjestu dale još dvije parcele više od oduzetog.³

Husein-pašina džamija u Pljevljima, ima kulturno-istorijsku i umjetničku vrijednost i predstavlja remek-djelo istočnjačkog graditeljstva. Od neobične je važnosti što je sačuvana u gotovo izvornom obliku.

¹ Andrej Andrejević – Pljevaljska džamija i njeno mjesto u islamskoj umjetnosti na našem tlu, Almanah br 9-10 Podgorica str. 17.

² Enes Pelidija i Behija Zlatar - „Pljevlja i okolina u prvim stoljećima osmansko-turske vlasti“ str. 14.

³ Enes Pelidija i Behija Zlatar - „Pljevlja i okolina u prvim stoljećima osmansko-turske vlasti“ str. 14.

Ljepota Husein pašine džamije svjedoči o visokokvalitetnim kulturno-umjetničkim ostvarenjima naših predaka u XVI vijeku. Ova džamija nadmašuje sve postojeće džamije u najširem okruženju. Naročitu pažnju privlači vitka i visoka munara koja se savršeno uklapa u okolinu, poput „elifa” u arabeski.

Osim džamije Husein paša je podigao i druge zadužbine od kojih su najznačajniji karavan-saraj, hamam, kameni most i pašin saraj.

Pored džamije i spomenutog karavansaraja, njegove su zadužbine u Pljevljima, prema Evliji Čelebiji bile „sve pokrivene olovom“.⁴

Uprkos rano zapaženoj ljepoti, o Husein pašinoj džamiji još nije detaljnije raspravljano i smatram da će ovaj prvi naučni skup na ovu temu dati mnoge odgovore na uslove i stanje u tadašnjem društvu u kojem je nikao ovaj velelepni kulturno-istorijski spomenik koji i danas zaustavlja dah posjetiocima i još uvijek krije brojne odgovore savremenim arhitektima i umjetnicima prefinjenog ukusa. Arhitektura Husein pašine džamije i njena plastična dekoracija do danas nisu sistematično analizirani, planovi su ostali nepublikovani, hronologija nastanka se često razlikuje u radovima većeg broja autora, kao i samo ime graditelja.⁵

Danas na Husein pašinoj džamiji nema kamene ploče-tariha sa uobičajenim natpisom koji bi sadržao podatke o njenom osnivaču i godini podizanja. Isto tako nemamo tragova ni o zadužbinskoj povelji-vakufnami, koju je Husein-paša Boljanić, po dovršetku svojih objekata u Pljevljima, svakako sačinio i javno legalizovao.⁶

Da je bilo traganja za vakufnamom, mada do sada bezuspješno, postoji podatak iz 1926. godine. U aktu br. 473/26 od 9. jula 1926. godine, koji je potpisao predsjednik Vakufskog odbora Derviš Šećerkadić stoji:

Predsedniku Vakufskog Odbora Plevlje

Prema Vašem naređenju poslao sam Hilmi ef. Pašefendiću u Turskoj din. 50, na ime takse za pronalazak “Vakufname” Husein-paše vakufa.

Molim za nalog, da uknjižim

Hafiz Š. Mahmut⁷

Sadašnji natpis nad portalom džamije odnosi se na njenu obnovu iz 1888. godine, a u prevodu glasi:

⁴ Hazim Šabanović – Evlija Čelebi, Putopis str 393.

⁵ Andrej Andrejević – Pljevaljska džamija i njeno mjesto u islamskoj umjetnosti na našem tlu, Almanah br 9-10 Podgorica str 8.

⁶ Andrej Andrejević – isto...

⁷ Akt br. 473/26; Arhiv Odbora Islamske zajednice Pljevlja; Almanah 33-34, 2006 god. Podgorica str. 165.

**„O Ti koji otvaraš vrata, najbolja vrata nam otvori!
Što se otvori oko neprijatelja, neka se zatvori!**

**Istinom poglavlja „Mi ćemo ti pobjedu dati“
Veličanstveni Husejin-pašini hajrati,**

**Otvoriše se i nasmiješise poput ruže divne
Kako lijep hronogram napisa nakon popravke ukrasne,**

Duši, jedan po Hidžri, a zatim po Rumi kalendaru:

**Ove Božje kuće lijepo se obnoviše zidovi zgrade
Kako divno i prelijepo ovaj mesdžid veseo postade“.⁸**

Plava visoka kupola koju pominje Evlija Čelebija je vrlo bogato dekorisana, uglavnom biljnim motivima, dokaz je da na njoj nije ništa promijenjeno od njenog nastanka. Glavna ulazna dvokrilna, masivna vrata, uradjena su od tvrdog drveta i ukrašena geometrijskim motivima, tako da umnogome podsjećaju na ornamente sa ulaznih vrata najpoznatijeg islamskog sveučilišta Al-Azhar. Vrata su uradjena u vremenu kada su Kairo, Bagdad i Taslidža bili u jednoj državi. Druga ulazna vrata i portal sa unutrašnje strane su takodje bogato ukrašeni i dekorisani polulučnim širokim okvirom i pravougaonim velikim okvirom sa zaobljenim profilacijama, natpisima na arapskom jeziku i oslikan raznobojnim cvijetnim motivima islamske umjetnosti. Zidovi džamije su od kamena u krečnom malteru, debljine 110 cm. Spoljni dio fasade karakterišu kameni slogovi fino klesanih blokova nejednake veličine, slagane u pravilne horizontalne redove.

S obzirom da je Taslidža u prošlosti bila punih 257 godina sjedište hercegovačkog sandžaka, može se pretpostaviti kakav su savršen sklad činili ova džamija i naselje orijentalnog tipa. U podnožju četrnaestostranog minareta, na sedam strana nepoznati neimar je vješto uklesao poruku čovječanstvu, koju su 2003. godine na osnovu fotografije preveli: prof. Mustafa Sušić, Ismail Ahmetagić i Nurko Karaman iz Sarajeva. Poruka u prevodu glasi: **„Dok postoji, ona će biti očiti znak postojanja pravde. Dok je u uspravnom položaju, jamac je Božijeg zakona“**. Ne postoji pisani trag koji bi nas uputio na ime autora ovih umjetničkih izraza, ali je sigurno da su autori izuzetni stvaraoci, školovani u radionicama majstora Carigrada i drugih umjetničkih centara islamskog svijeta.

Ljepotu Husein pašine džamije nije moguće opisati jednim zapisom, niti ispričati jednom pričom. Njena ljepota se ne može sagledati ni jednom posjetom niti jednim video zapisom. Ljepota Husein pašine džamije se mora doživljavati stalno. Ispred ulaska u džamiju nalazi se šadrvan.

⁸ Preveo mr Sead Ibrić – profesor islamske kulture i civilizacije u Novom Pazaru

Husein pašina džamija prilikom sanacije 2006. godine

Pored starih rukopisnih knjiga na arapskom i turskom jeziku u džamiji se čuva rukopis Kurana iz 1579. godine, pisan po nalogu Husein-paše Boljanića. Kur'an ima 233 lista, veličine 39x28,5 cm, povezan kožnim omotom. Ukrašen je sa 352 minijature, rađene na zlatnoj podlozi. Cijela unutrašnjost džamije je svojevremeno bila zastrta starim rijetkim misirskim ćilimima. Džamija sa neobičnom i skladnom arhitekturom učinila je da se Husein pašino ime i dan danas pominje.⁹ Vrijedno istaći je da je Husein paša dao da se sagrađi u pljevaljskoj čaršiji Bezistan-bazar. To je za vrijeme u kojem je sagrađen, bio najsavršeniji objekat trgovinske i zanatske djelatnosti. U tom jedinstvenom prostoru, pod istim krovom, smjestile su se raznovrsne djelatnosti, trgovci sa skupocjenim tkaninama, zlatari i kujundžije sa svojim skupim robama, poput danasnjih ekskluzivnih butika.

⁹ Kasim Hadžić, Misirski mermer u Pljevljima; Zemzem br. 7/1978 god. str. 15

U haremu Husein pašine džamije sahranjivali su se ugledni pljevaljski duhovni i svjetovni dostojanstvenici, paše, veleposjednici, bogati trgovci i drugi zaslužni mještani. I danas na očuvanim monumentalnim nišanima iz perioda zadnjih 250 godina ističu se prezimena pljevaljskih porodica kao: Selmanović, Korjenić, Čulahović, Šećerkadić, Rizamulić, Halilkavazović, Trhulj i drugi. Sa istočne strane džamije nalazi se zgrada u kojoj je sjedište Odbora IZ-e, a nekada je bila zgrada mekteba. Na sjeverozapadnoj strani kompleksa nalazilo se više namjenskih objekata kao: hamam, kutubhana, zatvoreni plac za ostavljanje fijakera sa trgovačkom robom, nekoliko brijačnica, radionica za izradu zemljanog posuđa te drugi prateći objekti. Na istoj strani nalazi se šadrvan, do kojeg je u prošlosti dovedena voda drvenim cijevima. Na zapadnoj strani nalazi se Sahat kula, jedina informativna institucija proteklog perioda. Renovirana je 2004. godine i danas kao prije nekoliko vjekova upozorava stanovništvo na prolaznost vremena.

Takodje na zapadnoj strani, na mjestu današnje opštinske upravne zgrade nalazio se han sa dva dućana a na lokaciji centralnog Trga 13. juli, nalazio se karavan-saraj. Sa jugozapadne strane džamije na lokaciji današnjeg hotela, nalazila se zgrada Sadri-esbek Osman pašine medrese, u kojoj je od 1922. do Drugog svjetskog rata bilo smješteno Kulturno prosvjetno društvo „Gajret“.

Zbog nepostojanja vakufname, danas ne znamo ni koji su sve objekti činili kompleks Husein-pašine džamije. Pored Sahat-kule, šadrvana i groblja u haremu džamije, koji su očuvani do danas, o drugim pojedinostima ne znamo. Iz jednog dopisa Ulema medžlisa iz Skoplja od 11. septembra 1940. godine, nakon inspektionog obilaska, upućenom „Sreskom vakufsko-mearifskom poverenstvu Pljevlje“ stoji:

Prilikom inspekcije utvrđeno je da su na području toga Poverenstva sledeće potrebe u pogledu džamija: Džemat Taranski – treba podići džamiju u Odžaku. U Pljevljima su džamije dobre. Za turbe koje se nalazi pored Husein pašine džamije, a u vrlo hrđavom je stanju, naći cjelishodno rešenje. Da ga naslednici vakifovi poprave ili da se nađe drugo rešenje.

predsednik

B. Hamid sr.¹⁰

Danas je na osnovu fotografija iz austro-ugarskog perioda moguće utvrditi lokaciju turbeta u dvorištu Husein-pašine džamije, ali kome u čast je podignuto, vjerovatno nikada nećemo saznati. Svojevremeno je turbe postojalo sa lijeve strane ulaza u džamiju, imalo je osmougaoni oblik, a krov mu je bio od drveta.

¹⁰ Akt br. 7584/40; Arhiv Odbora islamske zajednice Pljevlja

Husein pašina džamija i turbe sa lijeve strane

Vakuf Husein paše početkom XX stoljeća

U dopisu Vakufsko-Mearifskog Poverenstva Pljevlje, upućenog Vakufsko-Mearifskoj Direkciji Skoplje, od 6. jula 1934. godine stoji:

„U vezi Vašeg naređenja br. 5100/934 god. od 7. juna 1934. godine, čast je ovom Sreskom Vakufsko-Mearifskom poverenstvu učtivo podneti sledeći izveštaj o celokupnom poslovanju ovog Sreskog Vakufsko-Mearifskog poverenstva u vremenu od 9. jula 1930, pa do 31. marta 1934. godine odgovarajući na svaku tačku po redu napred pomenutog Vašeg naređenja i to:

Stanje vakufa na području ovog poverenstva na dan 9. jula 1930. godine (kada je Ustav I. V. Z. stupio na snagu) je kako sledi:

Vakuf Husein paša – Pljevlje, imade 53 (pedeset i tri) koristonosna objekta (zgrade, bašče, njive, livade) te jednu džamiju, šadrvan, groblje, Sahat kulu i jedan mekteb koji se računaju kao hajrati-imanje bez prihoda, celokupna vrednost ovog imanja procenjena je na din. 1.913.050.

Pokretnosti ovog vakufa, a koje se sastoje iz džamijskog i kancelarijskog namještaja, te namještaja u pojedinim vakufskim objektima, a vredni: din. 35.269.44;

U glavnica ovaj vakuf imade: Groša 105. 141.23; Kruna: 9.247.05; dinara: 70.841.25;

U Bekajama ovaj vakuf je imao: 32.514.64.

Što se tiče objekata, kako hajrata – tako i koristonosnih svi su u dosta

dobrom stanju, sem mekteba koji se nalazi u ruševnom stanju, a kako je i zatečen, jer je za vreme ratova oštećen.¹¹

U zapisniku Okružnog muftijstva br. 55 od 21. 08. 1928. godine, razmatra se jedna tačka, kako glasi: Sastav programa na dan Viladeta 28. avgusta 1928. godine. (rođendan Husein paše)

Pošto je predsednik Odbora g. Derviš Šećerkadić, okružni muftija, otvorio sednicu i najavio da je 28. ovog meseca tekuće godine dan rođenja, prelazi se na pretres i dogovor:

- 1 *Da se prema odredbama vakfije vakifa Gazi Husein paše na rođendan 28. ovog meseca tekuće godine u 8 sati pre podne prouči u ovdašnjoj velikoj džamiji „Mevlud“ onako kako je to već uobičajeno.*
- 2 *U znak ovog svečanog dana da se izbací po nekoliko pucnja iz prangije i to na dan 27. ovog meseca u 4 sata posle podne, kao uoči ovog svečanog dana i sutra dan u 8 sati kao u znak počinjanja „Mevludi šerifa“.*
- 3 *Pored objave navedene po tački 2 pozvati: a) svu decu sa veroučiteljima muslimanske vere b) sve vojnike muslimane i 3) sve šefove pojedinih nadležstava u ovoj varoši sa naročitim pozivnicama.*
- 4 *Za nabavku potrebnog materijala oko mevluda ovlašćuje se komisija koja je iz ovog odbora određena.¹²*

Husein-pašina džamija je rješenjem br. 01-177971-61, od 22. 11. 1961. godine, upisana u registar nepokretnih spomenika kulture Crne Gore, kod Zavoda za zaštitu spomenika kulture Crne Gore. Br. registra 333, knjiga II strana 263-264.¹³

Tokom viševjekovnog postojanja, na Husein-pašinoj džamiji su se pojavila izvjesna oštećenja, što je zahtijevalo njihovo stalno praćenje i preduzimanje određenih koraka na njihovom saniranju. Zbog nemogućnosti obezbijedenja znatnih finansijskih sredstava, koja je zahtijevala zaštita ovog objekta, duži vremenski period nisu preduzimate nikakve mjere. Tek 1972. godine Zavod za zaštitu spomenika kulture sa Cetinja je izvršio neke manje popravke, uglavnom na enterijeru objekta.

Tokom 2003. godine uz svesrdnu pomoć Rudnika uglja Pljevlja, za potrebe definisanja uslova sanacije džamije izvedena su geomehanička istraživanja i ispitivanje terena na lokalitetu džamije. Na bazi izvedenih istraživanja urađen je Elaborat o geomehaničkim odlikama terena. Istražno

¹¹ Akt br. 751/934 od 6. jula 1934. god. Arhiv OIZ Pljevlja..

¹² Arhiv Odbora IZ Pljevlja..

¹³ Akt br. 01-1779/2-61; Arhiv OIZ Pljevlja..

bušenje kao i laboratorijska geomehanička ispitivanja izveo je Zavod za građevinske materijale i geotehniku iz Nikšića. Konstatovano je da su temelji urađeni na dobro nosivom šljunčanom materijalu. Nakon sondažnih iskopa unutar džamije utvrđeno je da je stari neimar izvršio zamjenu materijala ispod objekta na dubinu od cca 1,80 m, zamjenski materijal je lomljeni kamen koji ima osim nosivosti i funkciju obaranja pritiska vode. Oštećenja na objektu džamije su vidljiva i potpuno karakteristična, nastala zbog zatežućih sila u najmanjim presjecima, odnosno u mjestima koncentracije opterećenja na otvorima prozora i vrata. Pukotine su se pojavile tačno po sredini ovih otvora i vertikalno su se pojavile na kupoli. Neke prsline su ušle duboko u kupolu.

Na zahtjev Islamske zajednice Pljevlja, Građevinski fakultet iz Podgorice je 2004. uradio projekat sanacije Husein-pašine džamije i ostalih objekata Islamske zajednice u Pljevljima. Radovi na Husein pašinoj džamiji koji su predviđeni projektom predviđali su: statičko i konstrukciono učvršćivanje objekta, hidroizolaciju, kompletne stolarske radove, sanaciju kupole i munare, kao i promjenu krovnog pokrivača.

Za izadu projekta konstruktivne sanacije izvršene su istražne radnje i definisana oštećenja. Prilikom izrade projekta jedan od glavnih uslova je bio da se konstruktivna sanacija izvrši na način na koji neće narušiti autentičnost objekta. Finansijska sredstva za sanaciju džamije obezbijedio je Rudnik uglja Pljevlja, kao i sredstva za izradu svih projekata. Nakon provedene tenderske procedure radove na sanaciji džamije je dobilo sarajevsko preduzeće „Sikra“, kao najreferentnija firma za predviđene poslove, a sarajevska firma „ŽGP“ je dobila nadzor nad izvođenjem radova. Odlukom br. 91 od 02. 11. 2006. određen je za rukovodioca građenja Avdo Tuće dipl. ing. građ. i nadzorni organ Behudin Stroil dipl. ing. građ. ispred GP „ŽGP“ d. d. Sarajevo.¹⁴

Zanimljivo je istaći da je Avdo Tuće projektovao skelu za ponovnu izgradnju Starog mosta u Mostaru i skelu za sanaciju munare Husein pašine džamije. Uporo sa građevinskim dijelom, stručnjaci Zavoda za zaštitu spomenika kulture sa Cetinja i iz Sarajeva su zajedno radili na istražnim radovima enterijera i eksterijera džamije, nakon čega su uradili i potrebnu projektnu dokumentaciju za oslikavanje zidnih površina.

Prva faza radova je počela 25. aprila 2006. godine, kada je svečano potpisan ugovor o sanaciji Husein pašine džamije između Odbora Islamske zajednice Pljevlja i izvođača radova.

¹⁴ Arhiv Odbora Islamske zajednice Pljevlja...

*25. 04. 2006. potpisivanje Ugovora o sanaciji Husein pašine džamije
Ugovor potpisali predsjednik IZ Pljevlja Bahrija Brahić i direktor firme „Sikra“
Nedim Stambol, uz prisustvo predsjednika opštine Radomana Gogića i direktora
Rudnika uglja Đorđa Džuverović.*

Tokom izvođenja radova održane su i dvije donatorske konferencije i to jedna u Sarajevu 08. 12. 2006. godine u Domu armije, gdje je priređen bogat program, a govornici su bili: prof. dr Enes Pelidija, Đorđe Džuverović, dr Remzija Bajrović i Avdo Tuće. Druga donatorska konferencija je održana 22. 12. 2006. godine u Pljevljima.

Na donatorskoj konferenciji u Pljevljima govorili su: Đorđe Džuverović, reis Mustafa Cerić, reis Rifat Fejzić, predsjednik IZ Pljevlja Bahrija Brahić, publicista Uzeir Bećović i ministar kulture Predrag Sekulić. Održavanje Donatorskih konferencija rezultiralo je jednom opštom podrškom Odboru za sanaciju Husein pašine džamije, na čijem čelu je bio Đorđe Džuverović.

Analizom projektne dokumentacije i razmatranjem uslova koje je propisao Zavod za zaštitu spomenika kulture dogovoreno je da se na munari i kupolnom dijelu džamije umjesto čeličnih prstenova ugrade karbonatne trake, u postojeće horizontalne fuge između slogova kamena kao i lijepljenje trakastih prstenova za kamen, koji će se kasnije premazati odgovarajućom bojom da se ne uočavaju. Seizmička otpornost munare će se obezbijediti „Carbodur – wrap“ platnom koje će se lijepiti sa unutrašnje strane u dva dijela spiralno sa poprečnim ukrucnjima. Ojačavanje temelja munare će se izvesti putem čeličnih ankera koji će se zabašiti u temelj sa unutrašnje strane i uspostaviti veza sa spiralom.

Karbonska vlakna su materijal nove generacije. Odličnih su mehaničkih i fizičkih karakteristika, te obećavaju kao materijal budućnosti.

U građevinarstvu su našli primjenu u proizvodnji osnovnih materijala, te mikroarmiranog betona, kao i za armiranje betona kako bi se dobili tanji i lakši elementi. Međutim, dominantna primjena u građevinarstvu je u sanaciji i ojačanju konstrukcija.

Primjena karbonskih traka je pokazala izuzetne rezultate na sanacijama konstrukcija oštećenih seizmičkim ili požarnim djelovanjima, kao i slučajevima ojačanja konstrukcija neophodnih zbog povećanja stalnih i promjenljivih djelovanja usljed promjene namjene objekata.

O prethodnim sanacijama i izvedenim eventualnim radovima na džamiji imali smo samo površnu informaciju koja nas je upućivala na 1888. godinu, što je vidljivo iz tariha iznad ulaznih vrata. Zaposlen duže od 20 godina u Islamskoj zajednici i provodeći svakodnevno nekoliko sati u džamiji, tragao sam za izvjesnim detaljima koji bi se odnosili na bliže detalje o džamiji. Na centralnom mihrabu u središnjem dijelu vrlo malim arapskim slovima je bilo ispisano ime „Salih“ i dugi niz godina poslije toga nisam otkrio nikakav novi detalj, sve do 2006. godine, odnosno do početka sanacije džamije.

Dvije okrugle rozete na gornjem dijelu ulaznog portala krile su imena majstora koji su radili na sanaciji džamije 1888. godine ili 1306. godine po hidžri, kako je i napisano.

Na kartonskim rozetama ispisana su imena slikara.

Na desnoj rozeti ispisano je: **nakaš Sabri Salih Hadžiabdić Sarajlija** 1306. po hidžri.

Na lijevoj rozeti ispisano je: **nakaš Haki Sulejman Sarajlija** 1306. po hidžri.¹⁵

Potpis slikara iz 1888 godine

Transkripcija potpisa

¹⁵ Arhiv Odbora Islamske zajednice Pljevlja...

Prilikom zamjene bakarnog pokrivača na centralnoj kupoli Husein pašine džamije, novembra 2006. godine, pronađen je ispod centralnog alema pisani dokument sledeće sadržine:

„Ovaj krov postavljen je dana 15. jula 1938. godine, iz sredstava Sreskog Vakufsko-Mearifskog Poverenstva u Pljevljima, pod upravom predsednika Abdulaha Karahmetovića, sina hadži-Ahmetova. Te se moli svaki pronalazač da ovu belešku povрати na nađeno mesto kako bi što duže vremena ostala kao uspomena.

Majstori prekrivači iz Sarajeva:

Fehim Festa – limarski majstor

pomoćnici: **Vejsil Komarica, Kovačević Fejzo** i šegrt **Nijaz Zupčević**.

Prekrivanje kubeta izvršeno je za 7 000 jugoslovenskih dinara. Bakra za ovo kube utrošeno je 2 000 kilograma, koji je kupljen u Beogradu po cijeni od 18 dinara i 25 para po kilogramu.

slijedi potpis na arapskom: Pljevlja, Karahmetović Abdulah sin Hadži Ahmet efendije 1938. ١٩٣٨

Tekst na poledini:

U 44 godini života bio sam predsednik Vakufa, te sam u najboljoj nameri radio za dobro Muslimana i njihovog napretka. Džamiju sam prekrrio u najvećoj krizi bez novca, što je bio jedan uspeh.

Molim svakog čestitog pronalazača da ovu cedulju na nađenom mestu opet ostavi kako bi ostalo kao uspomena. Abdulah Karahmetović.

Tekst je ispisan pisanim slovima latinicom i ćirilicom.¹⁶

Uz ovaj tekst dodali smo i podatke o poslednjoj sanaciji džamije, dobro zaštitili i vratili na odgovarajuće mjesto.

Još jedan podatak smo našli ispod centralnog kubeta nad trijemom džamije, u kojem stoji:

„Radio sam na kubetima na džamiji, dva prednja mala kubeta i tri pozadi dana 24. VIII 1938. godine“.

Nikola (Rada) Šljukić Plevlje.

Za vreme moga rada desio se slučaj, Meho Katana je umro na džamiji između dva kubeta, umro je 21. VIII 1938. godine. Umro je od kapljice – šloga, taj dan sam svetkovo zato što je bila nedelja, bilo nas je 5 kad se desio slučaj: Nikola Šljukić – majstor, Abdulah Karahmetović, Milovan Robović – šegrt i Vehbija Sujoldžija – dečko.

Nikola Šljukić bravar iz Pljevalja

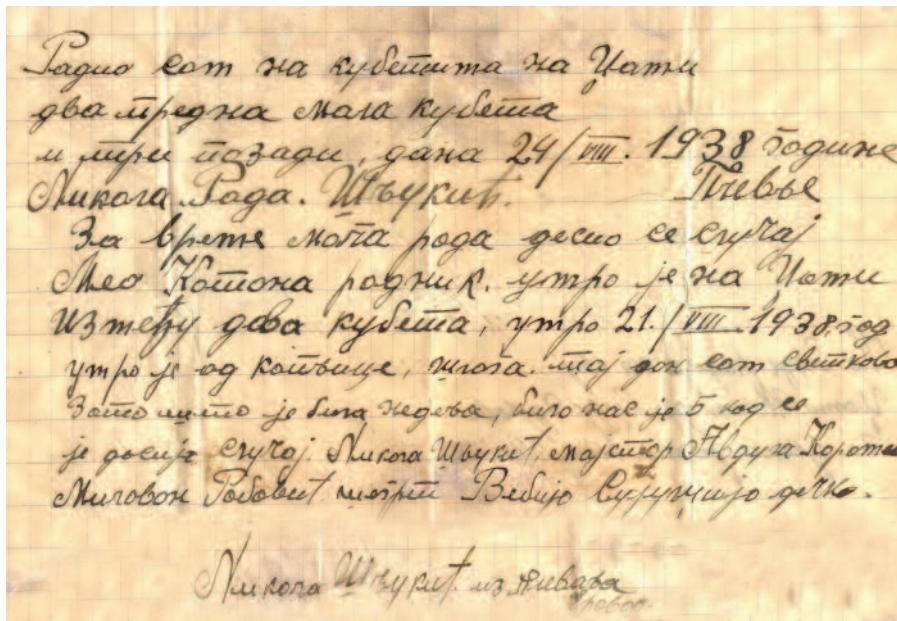
¹⁶ Arhiv Odbora Islamske zajednice Pljevlja.

Na poleđini pisma piše:

Ko bude radio na ovoj džamiji, želim da bude zdravo za vreme rada.

Nikola Šljukić

Uz pismo se nalazi i fotografija veličine 5 x 8 cm koja je oštećena a na poleđini piše: Nikola Šljukić, majstor, koji je kubeta pokrивao 24. VIII 1938. godine u Pljevlju.¹⁷

Pismo na krovu džamije Nikole Šljukića

Poslednjom sanacijom Husein pašine džamije realizovano je sledeće: Urađen je AB prsten oko objekta džamije do dubine 1,80 m i širine 0,50 m, a istovremeno je pored temelja ugrađena drenažna cijev sa filterom za odvođenje svih površinskih voda. Sve površinske i eventualne podzemne vode odvođe se u kišnu kanalizaciju.

Nakon ojačavanja temelja ojačani su zidovi i kupola karbonskim trakama. U završnoj fazi izvršeno je ojačanje munare prema datom rešenju. U unutrašnjosti munare izvršeno je bušenje i ugradnja ankera do samog dna temelja munare. Ankeri su vezani za konstrukciju munare karbonskim vertikalnim lamelama.

Za potrebe konzervatorsko-restauratorskih radova na objektu izvršeni su istraživački radovi koji su se temeljili na sondažnim istraživanjima slikanih i malterisanih slojeva. U toku istraživačkih radova uzimani su uzorci sa

¹⁷ Arhiv Odbora Islamske zajednice Pljevlja.

karakterističnih pozicija, koji su kasnije i laboratorijski obrađeni. Svrha ovih istraživanja je bila da se dođe do rezultata koji bi pokazali autentične vrijednosti objekta, kako za izradu potrebne dokumentacije, tako i opisa praktičnih konzervatorsko-restauratorskih radova koji slijede. Sve istraživačko-restauratorske radove na objektu izvela je firma „Studio Restauro“ iz Sarajeva. Firma „Studio Restauro“ je uradila i projekat rekonstrukcije šadrvana, projekat haremske ograde i projekat uređenja okolnog terena.

Rekonstrukciju šadrvana podržala je Američka ambasada u Crnoj Gori, koja je iz ambasadorovog fonda za kulturu donirala 30.000,00 USA \$. Donaciju je svečano uručio ambasador Roderik W. Moore 03. 10. 2007. uz prigodnu svečanost.

Svečanost povodom uručenja donacije za rekonstrukciju šadrvana

Na urađenu projektnu dokumentaciju saglasnost je dao Zavod za zaštitu spomenika kulture Cetinje, a urbanističku saglasnost Ministarstvo za ekonomski razvoj. Nakon prikupljene Zakonom predviđene dokumentacije, potrebne za građevinsku dozvolu, istu je izdalo Ministarstvo za ekonomski razvoj 09. 05. 2007. god. br. **0502 – 08 – 1376/06 - 4**¹⁸.

Konzervatorsko-restauratorski radovi u unutrašnjosti objekta urađeni su prema projektnoj dokumentaciji. Na zidnim površinama izvršeno je čišćenje suhim

¹⁸ Arhiv Odbora Islamske zajednice Pljevlja.

postupkom, fiksiranje oštećenih dijelova i injektiranje odgovarajućim materijalom podklobučenih kompozicija i nanošenje maltera na površinama na kojima nedostaje.

Nakon valorizacije uklonjene su naknadno slikane molersko-farbarske dekoracije, izvršeno je oslikavanje novih dekoracija prema preporukama iz Elaborata, uključujući i kaligrafske natpise.

Takođe i na mobilijaru urađeno je čišćenje površina i uklanjanje naknadnih molerskih nanosa iz novijeg vremena, izvršena je konsolidacija i fiksiranje originalnog bojenog sloja na datim pozicijama.

Istraživački konzervatorsko-restauratorski radovi trajali su oko tri mjeseca, nakon čega je urađen Elaborat, a potom je devet akademskih restauratora radilo 8 mjeseci na oslikavanju unutrašnjosti. Na slikarskim radovima radili su najeminentniji restauratori iz Sarajeva, Beograda i sa Cetinja: mr Esad Vesković, Senad Krajina, Dragan Sučević, Emir Kapetanović, Pavle i Marija Janković, Dragan Ristić, Sandro Rašuo i Ksenija Sekulić.

Svi radovi u pozlati koji podrazumijevaju kaligrafske ispise, motive na mihrabu i minberu, kao i sve aleme na krovu džamije i šadržana uradili su 24 karatnim zlatom Dragan Sučević i Sandro Rašuo, eksperti za ovu oblast.

Nakon završenih radova formirana je Komisija za tehnički pregled – JU instituta za razvoj i istraživanje u oblasti zaštite na radu Podgorica. Na osnovu jedanaest pojedinačnih izvještaja i bez ijedne primjedbe donijet je zaključak da se Odboru Islamske zajednice za objekat Husein pašina džamija izda upotrebna dozvola.

Upotrebna dozvola od strane Ministarstva za ekonomski razvoj izdata je 12. 02. 2008. godine br. **1102-02-360/1-08**.

Svečanost povodom završetka sanacije Husein pašine džamije upriličena je 14. 12. 2007. godine, uz prisustvo velikog broja državnih zvaničnika, crkvenih velikodostojnika, kulturnih i javnih djelatnika, kao i velikog broja Pljevljaka iz Sarajeva, Zagreba, Beograda, Podgorice i drugih mjesta.

Od preostalih radova projektovana je haremska kamena ograda i jedan dio oko 80 m do glavne ulice urađen je 2009. godine uz pomoć opštine Pljevlja i Direkcije javnih radova, a ostatak haremskog zida završen je 2017. godine uz pomoć Turske organizacije za kordinaciju i razvoj (TIKA).

Jakub DURGUT
Islamic Community

REFURBISHING HÜSEYN PASHA'S MOSQUE, 2006-2007

Summary

This text strives to present as briefly as possible the preparatory activities for the refurbishment of the Hüseyin Pasha Mosque – an object whose significance goes far beyond the Balkans. For the average reader, it may be interesting, while for researchers it might be a good base for further study and a possible monograph.

The refurbishing of Hüseyin Pasha's Mosque in Pljevlja can be a beacon to all future executors of works and contractors in the course of revitalizing objects: from beginning to end, the project had responsible figures who used their knowledge, expertise, and above all their will, to do the utmost for each detail of the object.

Hüseyin Pasha's Mosque has been placed under the protection of the state, as a top level item of cultural heritage.

Key words: Hüseyin Pasha's Mosque, Pljevlja, Montenegro, Hüseyin Pasha Boljanić

Dr Dragana KUJOVIĆ
Istorijski institut UCG
Podgorica

HUSEIN-PAŠINA DŽAMIJA – SEMANTIKA UNUTRAŠNJE DEKORACIJE

APSTRAKT: U ovom radu pokušaćemo da sagledamo moguću semantičku recepciju unutrašnje dekoracije Husein-pašine džamije u Pljevljima, kao jednog od najznačajnijih i najljepših objekata islamske sakralne arhitekture na Balkanu. Natkriveni dio trijema i unutrašnjost Husein-pašine džamije ukrašavaju: kaligrafski ispisi, stalaktitska dekoracija, floralna dekoracija, geometrijski motivi. Dekoracija džamije mijenjala je izgled tokom vremena i primala različite dekorativne nanose. S obzirom da spomenik živi sa sredinom u kojoj traje, on strukturiše naš doživljaj javnog prostora, sve dok se ne desi izmjena u njegovoj percepciji. Svaka promjena, osim onih koje nastaju prirodnom njegovog trajanja i starosti, predstavlja i vrlo vjerovatno otvaranje pitanja izmijenjene percepcije.

KLJUČNE RIJEČI: Husein-pašina džamija, dekoracija, islamska umjetnost, ornament

*Islamska umjetnost pretpostavlja okupljanje raznovrsnih umjetničkih ispoljavanja u okviru jednog civilizacijskog univerzuma. Iako naziv „islamska“ referiše o njenom religijskom određenju, umjetnost sakralne prirode nije oštro odvojena od svjetovne, tako da su opštepoznati i prepoznatljivi uzorci vidljivi na povezima knjiga, grnčariji, staklu, reljefnim ukrasima, ćilimima i tkaninama. Umjetnički izraz naći će svoj pripadajući prostor, prije svega, u kaligrafiji, ukrašavanju rukopisa, dekoraciji biljnim ili geometrijskim motivima. Zato nerijetko u zapadnom opisu islamske umjetnosti nailazimo na pristup da je kompletan umjetnički potencijal islamske kulture usmjeren prema „sporednom“ umijeću ili umjetnosti dekorisanja, uniformnog, impersonalnog, zapravo anonimnog određenja. Naravno, mnogi tipično islamski elementi bili su prisutni i u predislamsko vrijeme, umjetnički izraz je bio neustaljen, regionalne razlike vrlo često osjetne. Prema mišljenju Avinoama Shalema mit o zapadnom modernizmu

* *Foto dokumentacija i prilozi: Jakub Durgut (Islamska zajednica u Crnoj Gori)*

kao sekularnoj, naprednoj i demokratskoj formi, pozicionirao je islamsku umjetnost kao tradicionalnu, folklornu, religijsku, zapravo umjetnost koja aktivno više i ne postoji, gurnuta u prošlo doba. Njen bilo koji kontinuitet pripisan je privrženosti tradiciji, mnoga remek-djela svrstana su u proizvode lokalnog zanatstva i kao takva izlagana u etnografskim muzejima ili zbirkama, odnosno postavkama. Krajem 19. vijeka otkrivane su iznenađujuće paralele, orijentalističkog predznaka, između evropskog modernizma i apstraktnog umjetničkog izraza, kao ekskluzivno pitanje zapadne invencije. Islamska umjetnost dobija dvojno obilježje moderne i nazadne, ali nažalost pojam evropskog umjetničkog modernizma i dalje ima uticaj na estetsko vrednovanje nezapadnih umjetničkih dostignuća¹.

Priroda ornamenta u islamskom umjetničkom izrazu vezuje se za princip relativnosti vidljive stvarnosti. Samo Bogu pripada svojstvo stalnosti, i zato će umjetnik izbjeći imitaciju Boga ili nadmetanje s njim, tražeći utočište za sebe u mašti, stilizovanim i apstraktnim motivima, kako se neposredno ne bi preuzimalo iz prirode koja se poistovjećuje sa Stvoriteljem. Umjetnik je slobodan da rekonponuje tematske elemente onako kako želi i smatra, i odatle se objašnjava arbitarnost islamskog ukrasa². Umjetničko opremanje islamskog sakralnog prostora trebalo bi, ako slijedimo razmatranje Seyyeda Hosseina Nasra³, da podliježe sljedećim načelima:

- Jedinstvo (tawḥīd) – islamski hram je ekstenzija prirode kao Božje kreacije, a to znači da je sastavni dio opšteg jedinstva, harmonije i mira, zapravo postaje centar iz kojeg se ova svojstva emaniraju u cijeli urbani prostor Bog je iznad svega što običan um i čula mogu dokučiti kao realni svijet. Praznina je shvaćena kao simbol Božje transcendentnosti i Njegovog prisustva u svemu⁴. Praznina prostora tradicionalne džamije upravlja pažnju prema Nevidljivom.
- Apstraktni i geometrijski motivi ukrašavanja predstavljaju ukazivanje na harmoničnost i arhetipsku realnost koja je odraz Jednoga, nepromjenljiva i iznad promjenljivih manifestacija prolaznog svijeta⁵.
- Kosmos je zasnovan na hijerarhiji i harmoniji. Središte kupole džamije simbolizuje Jednoga, na nižem nivou je Duh, oktaogonalni pojas na kojem leži kupola predstavlja anđeoski poredak, dok je četvorougona osnova zemlja, odnosno materijalni svijet⁶

¹ Avinoam Shalem, *What do we mean when we say 'Islamic art'? A plea for a critical rewriting of the history of the arts of Islam*, Journal of Art Historiography Number 6, 2012, 17-18.

² Oleg Grabar, *The Formation of Islamic Art*, 1978, New Heaven and London, Yale University, 203

³ Seyyed Hossein Nasr, *Islamic Art and Spirituality*, State University of New York Press, 1987

⁴ Ibid., 185-186

⁵ Ibid., 47

⁶ Ibid, 41

- Nebo i Zemlja su u harmoničnoj povezanosti.
- Život bi trebalo da je u skladu sa Prirodom⁷.
- Svjetlost je shvaćena determinirajući faktor u sakralizaciji islamskog prostora⁸.
- Kaligrafija ima dominantni spiritualni značaj⁹, u svojstvu sjenke Božanskog Djela, iako udaljene od svoje arhetipske perfekcije. Simbolizmom svojih formi odražava stalnost i promjenu same Kreacije¹⁰.
- Univerzum može biti predstavljen stablom čvrstog korijena i grana upravljenih prema Nebu. Kur'an je simbolički prototip stvaranja. Svijet raznovrsnosti ishodi iz i vraća se Jednome. Kombinovanjem kaligrafije sa biljnim motivima, simbolično su predstavljeni isprepleteni Riječ i Drvo Univerzuma, primordijalnost Kur'anske Objave i svijet Prirode. Kaligrafija je direktno upućena Božjoj riječi, geometrijski motivi simbolizuju nepromjenljive modele, dok se arabeske odnose na život, promjenu. Kaligrafija je osnov iz kojeg ishode objedinjene druge dvije islamske forme: geometrijski motiv i arabeska¹¹.
- Pored mihraba, minbera i mahfila, obaveznih elemenata obrednog prostora sakralne arhitekture, pod i njegovo pokrivanje imaju poseban, zapravo primaran simbolički značaj. Dodirivanje poda čelom u molitvi je osnova obreda koji simbolizuje klanjanje Božanskom Prijestolju (al-'arš), čime su tlo, odnosno pod džamije vraćeni u prvobitno stanje čistote nebeskog odraza. Čistotu i nebesku svetost obrednog, ne samo džamijskog prostora, simbolički izdvaja njegovo prekrivanje ćilimom. Otkrivajući najznačajniji dio molitve Poslaniku, Savršenom Čovjeku, Bog je omogućio da priroda ponovo postane hram i dozvolio da zemlja klanjanjem Savršenog Čovjeka (suğūd) postane sveta. Dodirnuvši tlo čelom, Poslanik je dao poseban značaj podu svojeg doma, time i prve džamije, a zatim preko džamije u Medini cjelokupnoj islamskoj arhitekturi¹².

U izlaganju koje slijedi, pokušaćemo da sagledamo moguću semantičku recepciju unutrašnje dekoracije Husein-pašine džamije u Pljevljima, kao jednog od najznačajnijih i najljepših objekata islamske sakralne arhitekture na Balkanu. Smatra se da je sagrađena u periodu između 1569. i 1594. godine. Zidana je od

⁷ Ibid, 61

⁸ Ibid., 43

⁹ Ibid., 26

¹⁰ Ibid., 28

¹¹ Seyyed Hossein Nasr, *Islamic Art and Spirituality*. State University of New York Press, 1987., 29.

¹² Ibid., 39.

kamena koji dobija izgled “staklaste mase” nakon osvjetljavanja unutrašnjosti. Dekoracija džamije mijenjala je izgled tokom vremena. Zabilježene su promjene, najprije od barutne eksplozije u Pljevljima početkom 19. vijeka i u dekoraciji krajem istog, u sloju preko slikanih ornamenata. Određeni zahvati izvođeni su 60-70tih godina prošlog vijeka i neke intervencije na malternim i oslikanim površinama nešto novijeg datuma. Posljednje izmjene, posebno u unutrašnjoj dekoraciji džamije, nastale su tokom konzervatorsko-restauratorskih radova u periodu 2006-2008. godine. U njenoj osnovi je kocka, nadkriljena niskom kupolom preko ugaonih trompi prema kojima se šire stalaktitski ukrasi ispunjavajući četiri ugla. Između ugaonih trompi sa tri kriške, naglašenih lukom, smješten je još po jedan slijepi luk. Prostor između ovih lukova ispunjen je sfernim trouglovima i sve zajedno predstavlja prelaz prema prstenu tambura. Nad trijemom su tri kupolice – srednja nešto viša u odnosu na druge dvije, i nose ih četiri masivna stuba kružnog presjeka, koje vezuju šiljasti, prelomljeni lukovi od laporca. Isti taj šiljasti luk primjećujemo nad prozorima. Prozori su raspoređeni po dva u prvom redu na četiri strane, iznad još po dva na tri strane, zatim u trećem redu po jedan na tri strane. Na prednjem zidu, umjesto prozora, postavljeni su vrata za izlaz na malu terasu za pomoćnog mujezina i jedan lažni prozor iznad ulaznih vrata. Na svakoj strani oktagonalnog tambura je još po jedan prozor. Na ovaj način, obezbijedena je prozračnost i obilje svjetlosti koja sakralizuje obredni prostor. Prozori su dvostruki i između vanjskog i unutrašnjeg prozora je razmak od 112 cm. Svjetlost u večernjim satima dolazi od 12 kružno postavljenih fenjera, lancima vezanih za kupolu, zajedno sa centralnim fenjerom, i onima koji se nalaze u četiri ugla džamije. Pod je kameni, vidno oštećen zbog prilagođavanja oblaganju drvetom. Prekriven je industrijski rađenim prostirkama u jednoobraznim trakama sa ponovljenim mihrabskim motivom na plavoj osnovi, koji dodatno obilježava svetost i čistotu molitvene površine. Ovom prostirkom zamijenjena je nekadašnja stara prostirka sa vrlo stilizovanim floralnim motivima, prekrivena ručno rađenim ćilimima iz pljevaljskog kraja, u dominantnoj crvenoj boji.

Kupole nad trijemom i centralna kupola

Trijem i ulazni portal

Unutrašnji izgled prozora raspoređenih u četiri reda

Lažni prozor na prednjem zidu i jedan od osam prozora tambura

Osvjetljenje unutrašnjosti džamije lusterima postavljenim u krug i vezanim lancima za kupolu, uz dodatna četiri u uglovima.

Fragment kamene podloge

Industrijski rađene prostirke u upotrebi nakon restauracije

Natkriveni dio trijema i unutrašnjost Husein-pašine džamije ukrašavaju:

- Kaligrafski ispisi
- Stalaktitska dekoracija
- Floralna dekoracija
- Geometrijski motivi.

Kaligrafski ispisi vidljivi su na potkupolnim dijelovima trijema, uz ispisanu tugu sultana Abdulhamida II, zatim na zidu sa lijeve i desne strane prozora na trijemu, na ta'rihu i unutrašnjem natpisu iznad ulaznog portala, u mihrabskoj niši, iznad mihraba, na minberu, pored ćursa, na trompama i sfernim trouglovima koji ispunjavaju prostor između lukova u prelazu prema prstenu tambura. Prilikom posljednje restauracije, kaligrafski ispisi rađeni na kartonu prenešeni su na malter. Osim mahfila, potkupolnog dijela, dekoracije prozora, svi ostali dijelovi džamijskog prostora obilježeni su kaligrafskim ispisima, koji su upućeni Bogu, bilježe prigodne sentence, ili su upisana imena Muhameda, četiri pravovjerne halife i imena sinova četvrtog halife Alija – Hasana i Husejna. Pisani su na tamnoj podlozi u zlatastoj ili bijeloj boji, sa izuzetkom ispisa na minberu koji je rađen u crvenkastoj boji. Arapsko pismo, kao suštinski element islamske kulture i medij liturgijskog jezika, dovoljnom apstrakcijom i ljepotom ispisuje nizove Svetog Teksta, tako da njegovo središnje prisustvo na većini unutrašnjih površina hrama zaokružuje i objedinjuje sve dekorativne elemente u jednu posvećenu cjelinu.

Kaligrafski ispis na crnoj kružnoj podlozi centralnog potkupolnog dijela trijema poslije restauracije ("Čuvaj nas, Gospode")

Kaligrafski ispis, ponovljen u dva ugla, na crnoj kružnoj podlozi centralnog potkupalnog dijela trijema (“Božja volja”)

Tugra Abdulhamida II na crnoj kružnoj podlozi u četiri ugla potkupalnog dijela lijeve i desne kupolice trijema

Ponovljeni kaligrafski ispis sa lijeve i desne strane donjih prednjih prozora (iz sure „Imranova porodica“: „Kad god bi joj Zekerijja u hram ušao, kod nje bi hrane našao“)

Vanjski ispis (Ta'rih) iznad ulaznog portala poslije restauracije ("O Ti koji otvaraš vrata, najbolja vrata nam otvori!; Što se otvori oko neprijatelja, neka se zatvori!; Istinom poglavlja 'Mi ćemo ti pobjedu dati'; Veličanstveni Husejin-pašini hajrati; Otvoriše se i nasmiješiše poput ruže divne; Kako lijep hronogram napisa nakon popravke ukrasne; Duši, jedan po Hidžri, a zatim po Rumi kalendaru; Ove Božje kuće lijepo se obnoviše židovi zgrade; Kako divno i prelijepo ovaj mesdžid veseo postade" (posljednji stihovi bilježe godinu koja po gregorijanskom kalendaru odgovara 1888. godini, zapravo vremenu kada je džamija obnovljena) – prevod preuzet.

Unutrašnji kaligrafski ispis iznad ulaznog portala („Rekao je Božiji poslanik a. s.: Najbolja staništa su džamije, a najbolji ljudi su oni koji prvi u njih ulaze, a zadnji iz njih izlaze; U ime Allaha smo bili i sa Allahom izašli; I na Allaha gospodara našega se oslanjamo; Gospodaru naš, vrati nas u nju i sačuvaj nas od strašne smrti, Najmilostiviji“); godina pisanja 1306. h/1888. godina (vrijeme obnove džamije)

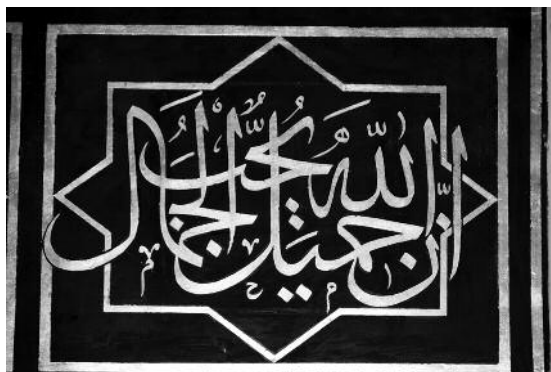
Kaligrafski ispis iznad mihraba (“šehada”; ispod vidljiva stilizovana floralna dekoracijana gornjem rubu mihrabskog okvira)

Kaligrafski ispis na mihrabu (iz sure „Imranova porodica“: „Kad god bi joj Zekerijja u hram ušao, kod nje bi hrane našao“; u gornjem dijelu vidljiva stalaktitska dekoracija i plitkoreljefne rozete, u plavoj i crvenoj boji)

Ispis na minberu, sa floralnom dekoracijom iznad (dvije “šehade”, jedna drugoj u susret, s tim što je druga obratno isklesana)

Ispis kod ćursa („Bog je lijep. On voli ljepotu“)

Ispisi na bočnim stranama (“Bojati se Boga je istinska mudrost“)

*Kaligrafski ispisi na trompama
”Božja volja”*

*Kaligrafski ispisi na trompama
”Čovjeku je najboje da pazi što govori”*

a

b

c

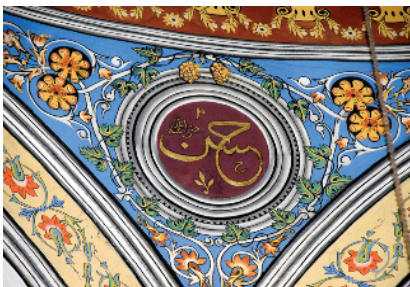
d

e

f

g

h

(a, b, c, d, e, f, g, h) Kaligrafski ispisi na sfernim trouglovima iznad trompi ("Bog"; "Muhammed"; "Abu Bakr"; "Omar"; "Osman"; "Ali" "Hasan"; "Husajn")

Jedna od dvije istovjetne zastave, koje su nekad bile postavljene na kopljima sa zlatnim alemima iznad minbera. Na žalost, zbog neadekvatnog tretmana i zapuštenog stanja, nisu više u upotrebi. Na njima su vezeni ispisi: „Bismila“; ispisi ajeta iz sura „Pomoć“ („Kada Allahova pomoć i pobjeda dođu“); „Hud“ („a uspjeh moj zavisi samo od Allaha“); „Bojni red“ („a dat će vam i drugu blagodat koju jedva čekate; Allahovu pomoć i skorbu pobjedu! Zato obraduj radosnom viješću vjernike“); „Muhammed“ („O vjernici, ako Allaha pomognete, i on će vama pomoći i korake vaše učvrstiti“); „Vjerovjesnici“ („a tebe smo samo kao milost svjetovima poslali“); „Kalem“ („jer ti si najljepše čudi“)

Stalaktitske dekorativne strukture ponavljaju se kao zajednički motiv ovog sakralnog prostora. Prisutne su iznad ulaznog portala, u nišama sa obje njegove strane, iznad mihraba, u trompama, i na kapitelima stubova na trijemu. Osim bojenog sloja koji je zatečen kod posljednje restauracije i za koji se procjenjuje da potiče iz posljednje decenije 19. vijeka, pronađena su na ovim ukrasima još dva starija sloja iz turskog perioda, između kojih su rađene intervencije neumjetničkog karaktera¹³. Prema nekim tumačenjima¹⁴, stalaktitska struktura reprezentuje odraz

¹³ Elaborat *Konzervatorsko-restauratorski radovi zidnog slikarstva enterijera, trijema i mobilijara Husein-pašine džamije u Pljevljima* (projektna dokumentacija firme RESTAURO iz Sarajeva), Sarajevo, 2007, 22; Mr Lamija Abdijević, *Konzervatorsko restauratorski radovi u enterijeru i eksterijeru Husein-pašine džamije*, Glasnik Zavičajnog

spuštanja nebeske svjetlosti u materijalni svijet ili kristalizacije nebeske suštine u zemaljske forme.

Stalaktitska dekoracija iznad ulaznog portala

Stalaktitske dekoracije niša sa lijeve i desne strane ulaznih vrata

muzeja, Knj. 8-9, Pljevlja, 2013, 130

¹⁴ Seyyed Hossein Nasr, *Islamic Art and Spirituality*, State University of New York Press, 1987, 50, 53

Stalaktitska dekoracija iznad mihraba

Stalaktitska dekoracija koja se postepeno širi i ispunjava uglove ispod trompi, koje su u donjem dijelu oivičene stalaktitima

Kapitel stubova na trijemu sa stalaktitskim ukrasom i uklesanom rozetom sa laticama

Floralni motivi široko su zastupljeni u dekoraciji unutrašnjosti trijema i džamije. Najčešće su sjedinjeni sa kaligrafskim ispisom i time je zadovoljen princip objedinjenosti Riječi i Svijeta Prirode. Isprepletene vriježe, listovi i cvjetovi akantusa naslikani su u stilizovanoj formi na podlozi u crvenoj, plavoj, zelenoj i žutoj boji ili su klesani u kamenu. Zastupljeni su i motivi vinove loze, i to u sfernim trouglovima, dekoraciji prozora i djelimično u trompama. Pored ovih, u bočnim kriškama trompi uočavaju se medaljoni, sa nešto drugačije izvedenim cvjetnim motivima ruže. Ovi dekorativni elementi prilično su rašireni u različitim kulturama,

antičkoj, hrišćanskoj srednjovjekovnoj i islamskoj. Motivi akantusa i vinove loze treba da nagovijeste obilje raja, ruža svetost duše. Akantus je simbol života za pomenute kulture, javlja se na mjestima gdje ima pitke vode i kao takav predstavlja sveti znak traga vode, bez koje nema života. Njegova zastupljenost u dekoraciji Husein-pašine džamije nije nužno motivisana sličnom ornamentikom primorskih hrišćanskih hramova na ovim prostorima. Pavle Mijović u analizi ovog cvjetnog ukrasa ne odriče umjetnikovo nadahnuće arapskim i persijskim islamskim uzorima, ali ukazuje i da je moguće riječ i o „veoma jakoj povezanosti sa stvaraočima iz naših primorskih komuna i svuda prisutnom tradicijom“¹⁵ Međutim, pretpostavka o mogućoj motivisanosti ove vrste dekoracije blizinom hrišćanskih crkava ne čini nam se dovoljno uvjerljivom, jer je umjetnik u svojem nacrtu ukrase prije svega usklađivao prema tradicijama islamske dekoracije, u kojoj se nerijetko posezalo za ovim motivom.

Kamena floralna dekoracija na gornjoj ivici mihrabskog okvira

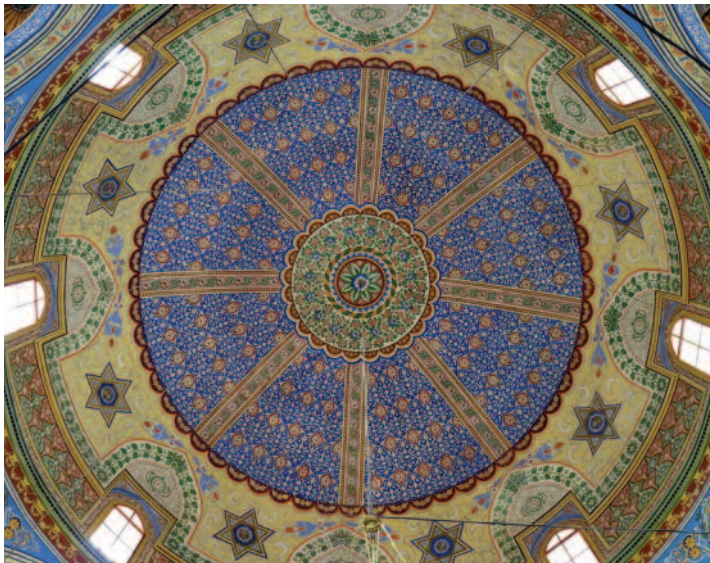

Reljefne rozete ispod stalaktitskog ukrasa na mihrabu

¹⁵ Pavle Mijović, *Pregled umjetnosti Crne Gore - Islamska umjetnost*, u *Monografija - Crna Gora*, 1976, 416-420, 419

Dekoracija trompi, sfernih trouglova i prstena tambura

Dekoracija potkupalnog dijela

Dekoracija prozorskih okvira i nadsvjetla

Donji desni prozor sa konzolnim ispustom za pomoćnog mujezina i kaligrafskim ispisom sa desne strane

Floralna dekoracija donjih prednjih prozora

Čipkasta, stilizovana floralna dekoracija gornje ivice ulaznog portala

Potkupolna dekoracija trijema

Geometrijska dekoracija je jedan od mogućih izbora u islamskoj umjetnosti ukrašavanja prostora. U osnovnim elementima preuzeta je iz ranijih tradicija, ali je razvijena i usložnjena tako da je oblikovan prepoznatljiv model, koji naglašava značaj jedinstva i reda. Jednostavne forme kruga i četvorougla su kombinovane, umnožavane, preplitane, osnovne alatke za ispisivanje geometrijskog ukrasa bili su lenjir i šestar. Zapravo, u osnovi islamskog geometrijskog uzorka je krug, svi islamski geometrijski uzorci imaju začetak u njegovom centru, koji naglašeno ukazuje na jednog Boga. Krug predstavlja cjelovitost, savršenstvo, beskraj, bezvremenost, vječnost. Ovi ukrasi ostavljaju utisak beskrajnog ponavljanja, što pomaže prihvatanju ideje o bekrajnoj prirodi Boga. Podjelom kruga na jednake dijelove, trouglovima koji se upisuju u krug, formira se zvijezda, čiji kraci znače prostiranje islama u svim pravcima. Njeno središte je centar kruga, koji reprezentuje jednog Boga i Meku, kao centar islama, prema kojoj su muslimanski vjernici okrenuti u molitvi. Tri su osnovne karakteristike geometrijskih uzoraka: sastavljeni su od malog broja ponovljenih geometrijskih elemenata; dvodimenzionalni

su; ne završavaju se u okviru, jer bi time trebalo projektovati utisak nastavka¹⁶. U slučaju Husein-pašine džamije istaknuto je prisutna u reljefnoj dekoraciji mihraba i minbera, kao i ukrasima oblikovanim u kamenu na mahfilu i iznad spoljnih prozora. Zastupljena je u dekoraciji vrata i u obrubu potkupalnog kruga u obliku šestokrakih zvijezda sa jasno ucrtanim središtem. Potkupalni krug, bogato ukrašen floralnom dekoracijom na plavoj osnovi, ima jasno ocrtan centar u dva koncentrična kruga i izdijeljen je na osam jednakih polja. Motiv plitkoreljefnih prepletenih krugova u čijem se središtu, kao lagana deformacija kruga, javljaju šestokrake zvijezde, uočava se na mihrabskom okviru i ogradi minbera. Na minberu je višebojna reljefna šestokraka zvijezda uklesana u krug. Trake koje se međusobno ukrštaju ukrašavaju mahfil, naizmjenično oblikujući heksagone i šestokrake zvijezde. Rezbareni čurs ukrašen je čipkom malih krugova u više redova i stilizovanim floralnim motivima na donjem obrubu. Tambur je u obliku oktagona i prema nekim tumačenjima ovaj oblik u islamu simbolizuje nebo.

Dekoracija mihrabskog okvira plitkorelfnim prepletenim krugovima, koji u nezatnoj deformaciji u svojem središtu formiraju šestokraku zvijezdu

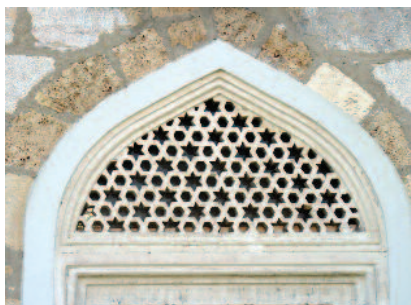
¹⁶ Vidi: Islamic Decorations between Symbolism and Content, prepared by: Khaled Ziyad al-Musa et. al., al-Ġāmi'a al-'Urduniyya / <https://www.slideshare.net/KhaledEyadAlmusa/islamic-decorations/>

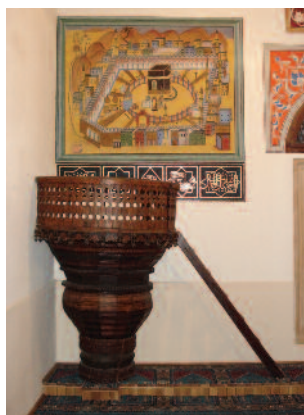
Ukrasi na ogradi minbera

Dekoracija mahfila

Spoljna dekoracija prozora

Čurs

Reljefna šestokraka zvezda upisana u krug na minberu

Dekoracija ulaznih vrata

Izmjene koje na spomeniku nastanu tokom vremena postaju dio cjeline i što duže traje sa tim promjenama, percipiraju se najčešće kao da su sastavni dio njegovog prvobitnog izgleda. Treba imati u vidu da je malo građevina iz dalekih vijekova podignuto “u jednom dahu” i koje u svojem viševjekovnom trajanju nisu bile izložene izmjenama i dodavanjima. Vrlo često spomenik se obnavlja prema običajima i ukusu vremena u kojem se obnova izvodi. Isto tako, teško je naći mjeru u nastojanju da se kasniji oblici zamijene onima za koje se misli da odgovaraju prvobitnom izgledu, jer restaurirati neku građevinu znači vratiti je u stanje prvobitne cjelovitosti, “stanje u kojem možda nikada nije postojala”¹⁷. Postavlja se pitanje u kolikoj mjeri se uopšte narušava prvobitno jedinstvo kasnijim izmjenama.

Činjenica je da spomenik živi sa sredinom u kojoj traje. U odnosu na njega, fokus te iste sredine vremenom blijedi i on srasta sa svakodnevicom, postaje još jedan element urbanog pejzaža. Međutim, iako je dio našeg perifernog zapažanja, taj spomenik strukturiše naš doživljaj javnog prostora, sve dok se ne desi izmjena u njegovoj percepciji. Tada se na spomenik usredsređuje povišen stepen pažnje i s tim u vezi slično događanje se dešava u slučaju njegove obnove i izbora rješenja za koja se tada opredjeljujemo. Uobičajeno je da se najprije nametnu određeni

¹⁷ Eugène-Emmanuel Viollet-le-Duc, *Restauriranje*, u: Antoine-Chrysostome Quatremère de Quincy et. al, *Anatomija povijesnoga spomenika*, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, 2007, str. 239-274, 241

strukovni preporučeni modeli, preuzeti iz sličnih praktičnih iskustava. Obnovom može nastati uočljiva promjena i odatle često proizlaze nedoumice i zapitanost, jer spomenik označava mnogo više od određenog historijskog razdoblja ili identiteta ove ili one kulturne zajednice. On je neodvojivi strukturni, oblikovni element našeg svakodnevnog percipiranja prostora. Svaka promjena, osim onih koje nastaju prirodom njegovog trajanja i starosti, predstavlja i vrlo vjerovatno otvaranje pitanja izmijenjene percepcije. Zanimljivo je da su u posljednjoj restauraciji Husein-pašine džamije uklonjeni dekorativni dodaci koji su izvedeni tokom njene obnove 1888. godine, čak imena umjetnika koji su je tada oslikavali. Ustanovljena su dva turska sloja i radi njihovog oživljavanja uklonjene su pomenute promjene na zidnim plohamama, mihrabu, stalaktitskoj dekoraciji i na trijemu Uspostavljanje čvrstog i strogog kriterija prvobitne netaknutosti može nam ponekad uskratiti i estetski dobro izvedenu izmjenju koja obogaćuje spomenik. Imajući u vidu da svako novo doba uvodi nove ideje i novi ukus, skloni smo da tvrdimo da bilo koje polazište u obnovi ili izmjeni izgleda spomenika, uz izuzetak konstrukcionih sanacija i uklanjanja oštećenja na objektu, ima relativnu opravdanost, jer vrlo često podliježe motivaciji socijalnog, psihološkog, religijskog i ekonomskog karaktera.

Potkupolni dio trijema prije i poslije restauracije

Kaligrafski ispis na kartonu u potkupolnom dijelu trijema prije restauracije

Dekoracija prozora i zidne površine na trijemu prije restauracije

Izgled ta'riha i natpisa na untrašnjem portalu prije restauracije

Izgled dekoracije mihraba prije restauracije

Izgled mahfila i dekoracije prozora u prvom redu, sa ručno tkanim prostirkama

Stara, prvobitna prostirka

Ručno tkane prostirke u upotrebi prije restauracije

Dragana KUJOVIĆ, Ph.D.

Historical Institute of the University of Montenegro, Principal Research Fellow

HÜSEYN PASHA'S MOSQUE – A SEMANTICS OF ITS INTERIOR DECORATION

Summary

Often in Western descriptions of Islamic art we encounter the approach that the complete artistic potential of the Islamic culture is directed at the “secondary” skill or art of decoration: uniform, impersonal, indeed anonymous. Of course, many typically Islamic elements were present even in pre-Islamic times, artistic expression was varied with great regional differences. In our text, we attempted to present a possible semantic reception of the interior decoration of Hüseyin Pasha's Mosque in Pljevlja, as one of the most significant and most beautiful objects of Islamic sacral architecture of the Balkans. It is thought to have been erected between 1569 and 1594. The decoration has changed appearance over time. Some changes were recorded, such as the powder explosion in Pljevlja in the 19th century, or that of the decoration layer added a little later over the painted ornaments. Certain efforts were made in the 1960's and 1970's, and there have been more recent interventions with plaster and paint. The latest alterations, specifically in the interior decoration of the mosque occurred during the conservation and restoration work in 2006-2008. Over time, the mosque accumulated decorative layers. This begs the interesting question of possible interpretations of layers of decoration of its interior, that is the question of perception of its authenticity.

Key words: Hüseyin Pasha's Mosque, Decoration, Islamic Art, Ornament

UDK 7.025:726.2(497.16Pljevlja)"2006/2008"

Mr Lamija ABDIJEVIĆ, dipl. ing. arh.

Zavod za zaštitu spomenika

Sarajevo

KONZERVATORSKO-RESTAURATORSKI RADOVI U ENTERIJERU I
EKSTERIJERU HUSEIN-PAŠINE DŽAMIJE U PLJEVLJIMA U PERIODU
2006-2008

APSTRAKT: Konzervatorsko-restauratorski radovi u enterijeru i eksterijeru Husein pašine džamije izvođeni su u periodu 2006. do 2009. godine. Cjelokupnim konzervatorsko-restauratorskim zahvatima su prethodili opsežni konzervatorsko-restauratorski istražni radovi i izrada projektne dokumentacije. Cilj istraživačkih radova bio je definisanje postojećeg stanja slikanog dekora, istraživanje i potvrđivanje prisustva starijih istorijskih slojeva, njihova valorizacija i ispitivanje stepena oštećenja na zatečenim i otkrivenim slojevima. Konzervatorsko-restauratorske radove oslikanih zidnih površina enterijera i trijema džamije izvodila je firma "RESTAURO" doo Sarajevo, Bosna i Hercegovina, a voditelj radova bio je Esad Vesković, konzervator restaurator. Konzervatorsko-restauratorski radovi na arhitektonskim elementima obuhvatili su radove na kupoli, stolariji, šadrvanu i haremskom zidu, a izvedeni su na osnovu projektne dokumentacije izrađene 2007. godine, također u firmi "RESTAURO" doo Sarajevo, Bosna i Hercegovina.

KLJUČNE RIJEČI: konzervatorsko-restauratorski radovi, oslikavanje, osmanski period, Husein pašina džamija, Pljevlja

Historijat i opis objekta

Husein-pašina džamija, remek djelo islamske arhitekture, po svemu sudeći podignuta je 1569. godine¹. Izgradio je kao svoju zadužbinu Husein-paša Boljanić, Bajram-agin sin², rodom iz sela Boljanić, koje se nalazi oko 20-tak km udaljenosti od Pljevalja.

¹ Uzeir Bećović, "Husein-pašina džamija", Husein-pašina džamija - remek djelo islamske arhitekture, Almanah, Podgorica, 2006, str. 10.

² Isto, str. 10.

U osmanskoj arhitekturi potkupolne džamije predstavljaju njen najviši domet, a Husein-pašina džamija je jedinstven primjer potkupolne džamije ovog perioda.

Fotografija 1

Fotografija 1

Objekat je dimenzija cca 17,0x13,0m. Centralni prostor objekta, kvadratnog oblika dimenzija 13,0x13,0m oivičen je zidovima debljine 1,12-1,13m. U osnovi pravilan kvadrat nadvisuje kupola promjera 10,85m. Zidovi su rađeni od klesanog kamena, dosta velike čvrstoće, i male poroznosti, što je uticalo na prilično dobru očuvanost objekta (Fotografija 1). Prelaz iz kvadratne osnove izveden je preko trompi, i neke vrste sfernih trouglova koji iznad trompi čine neposredni prelaz u prsten tambura. Unutrašnjost džamije osvijetljena je preko pet prozorskih otvora na svakom od zidova kubusa, osim strane prema trijemu gdje su samo dva.

Prilično visok trijem objekta je sastavljen iz tri dijela: srednji, ulazni, dio iznad kojeg je veća kupola i dvije bočne sofe iznad kojih se nalaze dvije manje i niže kupolice. Trijem nose četiri kamena stuba kružnog presjeka, povezani prelomljenim lukovima.

Lukovi su rađeni od kamena laporca, a stubovi su od mermerisanog krečnjaka. Zidovi čeone fasade su malterisani, oslikani ili bojani.

Uz desni, prednji ugao kubusa džamije, izdiže se visoka i vitka munara

sa šerefom, čiji vrh doseže visinu od 42m. Izgrađena je od krečnjaka, laporca (Fotografija 2).

Fotografija 2

Fotografija 2

Dekoratívna plastika u unutrašnjosti džamije, kako to piše i Evlija Čelebija, «umjetnički je izrađena, a precizni je majstor tako klesao u kamenu da mu se može čestitati»³.

U unutrašnjosti džamije na poseban način je dekorisan mihrab, mimber i mahfil. Slikarski su tretirani različitim motivima biljne i geometrijske ornamentike. Tamo gdje su plohe ravne izvođena je floralna ornamentika, a na pozicijama plitke reljefne plastike podržavana je forma geometrijskih motiva bojenom komponentom.

Iz enterijera objekta treba istaći i umjetnički obrađeni i ukrašeni izrezbareni ćurs, zatim originalne lustere na lancima. Kada su u pitanju slikane dekoracije zidnih površina enterijera objekta, treba istaći da je džamija vrlo bogato ukrašena različitim motivima floralne i geometrijske ornamentike, koja obogaćuje ovaj prostor (Fotografija 3).

³ Evlija Čelebija, *Putopis*, Odlomci o jugoslovenskim zemljama, prevod i komentar H. Šabanovića, Sarajevo 1967, str. 393.

Fotografija 3

Fotografija 3

Sanacija kupole

Projektom konzervatorsko-restauratorskih radova bilo je predviđeno:

- a) konstruktivna sanacija kupole, tambura i zidova
- b) izvođenje pokrivačkih radova na glavnoj kupoli i kupolicama na trijemu

Konstruktivna sanacija pukotina na kupoli izvršena je karbonskim vlaknima koja su postavljena na način da ne ugrožavaju izgled spomenika. Pored pukotina na kupoli, konstruktivna sanacija je obuhvatila zidove (nivo između drugog i trećeg reda prozora kao i nivo između prvog i drugog reda prozora) i munaru džamije. Munara je, također, seizmički ojačana sa unutrašnje strane zidova lijepljenjem traka tipa Sika. Ovim konstruktivnim zahvatom spomenik je trajno saniran.

Bakarni pokrivač na glavnoj kupoli je bio oštećen, a djelomično i nestručno postavljen što je prouzrokovalo prokišnjavaње, stoga je projektom predviđeno postavljanje novog pokrivača i to olovnog lima kako je to bilo u izvornom stanju objekta. Isto je urađeno i na malim kupolicama trijema.

Radijalne pukotine na centralnoj kupoli, koje su prethodno očišćene, zatvorene su krečnim malterom u omjeru 1:3. Zatvaranje je vršeno prvo sa donje strane, pod nadzorom slikara-restauratora, kako ne bi došlo do oštećenja slikanih dekoracija u enterijeru džamije. Na postavljen sloj krečnog maltera, sa vanjske strane kupole, položen je sloj maltera od gline u debljini od 5 cm, u koji je dodavana

sjeckana slama sa funkcijom armiranja podloge.

Postojeći alemi smješteni na kupolama, konzervirani su i pozlaćeni (Fotografija 4).

Fotografija 4

Šadrvan

Šadrvan je natkriven kupolom koja se oslanja na osam drvenih stubova. Baze stubova su jednostavnog oblika izvedene u kamenu. Iz kamene baze izlazi stub kvadratnog oblika koji prelazi u osmougaoni oblik. Kupolasti krov, visine 3,28m, bio je pokriven pocinčanim limom.

U sredini šadrvana je bazen kružnog oblika izrađen od kamenih ploča, a u sredini bazena je čaša. Kameni bazen je obima 10,30m, a čaša šadrvana je visine 1,42m iz koje voda teče. Voda se, preko dvije prelivnice, slivala i sakupljala u postojećem bazenu iznad kojeg je bila postavljena metalna mrežasta rešetka u obliku kupole, ofarbana svijetlijom zelenom bojom. Na vrhu rešetke se nalazio dekorisani alem.

Stari šadrvan izgrađen je krajem XIX vijeka, najvjerojatnije kad je uz postojeći džamijski trijem dograđen zatvoreni trijem⁴, srušen šezdesetih godina XX vijeka kako bi džamiji bio vraćen prvobitni izgled (Fotografija 5).

⁴ Vitomir Srbljanović, Husein-pašina džamija u Pljevljima, Mostovi, septembar 1270, str. 97.

Fotografija 5

Radovi na rekonstrukciji i restauraciji šadrvana izvedeni su 2007. godine⁵ pri čemu su zadržali prvobitni izgled u smislu gabarita (vertikalnih i horizontalni) i materijalizacije.

Fotografija 6

⁵ Građevinske radove je izvodila firma „SIKRA“ d.o.o iz Sarajeva, Bosna i Hercegovina, a konzervatorsko-restauratorske firma „RESTAURO“ d.o.o Sarajevo, Bosna i Hercegovina.

Nakon demontaže postojećeg krovnog pokrivača šadrvana od pocinčanog lima i pokova od daske, demontirani su, također, i pojedini elementi konstrukcije krova, a za koje se ocijenilo da su dotrajali i oštećeni. Pored krova demontirani su i željezna ograda šadrvana, kupolasta mreža iznad česme kao i dva drvena stuba i kamene podne ploče oko šadrvana.

Restauratorski radovi su tretirali drvene stubove šadrvana sa kojih je uklonjena postojeća boja. Ovi radovi su, također, obuhvatili čišćenje svih postojećih kamenih elemenata šadrvana.

Svi demontirani oštećeni elementi krovne konstrukcije su zamijenjeni novim koji su izrađeni po uzoru na stare od borove građe I klase, max vlažnosti 8%. Od novih elemenata, koji nisu bili na postojećem šadrvanu, ugrađene su nove šiše od hrastove građe kao i 'mušebci' koji su postavljeni u gornjem dijelu između dva stuba. Mušebci su izrađeni od letvica 1,5/1,0cm, i postavljeni u okvire 12/6cm (Fotografija 6).

Zamijenjeni su i oštećeni stubovi od hrastove građe, izrađeni po uzoru na postojeće. Sva građa je prije ugradnje premazana antifungicidima i insekticidima.

Pokrivanje kupolastog krova šadrvana izvedeno je bakarnim limom kao i svi elementi kao što su ekseri, podvezice, kako bi se izbjegla pojava galvanizacije.

Nakon izvršenih radova na šadrvanu pristupilo se postavljanju kamenih kamenih ploča oko šadrvana prema postojećoj šemi. Kamene ploče su nivelisane i položene u nabijenu mljevenu šljunčanu podlogu, a zatim fuge zalivene cementnim mlijekom.

Fotografija 7

Ugrađena je i niska ograda šadrvana sa dvokrilnom kapijom od crnog kovanog željeza. Ograda je pričvršćena na kameni sokl i na drvene stubove. Također je montirana niska ograda oko česme (fontane) šadrvana od crnog kovanog željeza. Ograda je pričvršćena na kameni zid fontane (Fotografija 7).

Haremski kameni zid

Postojeći zid oko džamije bio je izrađen od kamena sa betonskom kapom, visine cca 80cm. Uz odobrenje Zavoda za zaštitu kulturno-istorijskog naslijeđa Crne Gore pristupilo se izradi projektne dokumentacije haremskog zida. Kako nije postojala dokumentacija o izvornom izgledu zida odlučeno je da se zid izvede analogno haremskim zidovima džamija iz tog perioda. Osnovni cilj izgradnje zida bio je postizanje “zatvorenog”, intimnog, vanjskog prostora za vjernike, a u isto vrijeme i dovoljno transparentnog. To je postignuto načinom zidanja “puno-prazno” odnosno “zid-otvor”.

Nakon izvršene demontaže pristupilo se zidanju kamenog zida sa dva lica od lokalnog kamena oblikom i koloritom sličnom kamenu na sahat kuli, visine 1,70m i debljine $d=63\text{cm}$ u produžnom malteru 1:6:9 u jasnim redovima pazeći da fuge budu približno istih dimenzija, kao i kameni blokovi. Pri zidanju posebnu pažnju smo obratili na rubne dijelove otvora i lomove zida, a za ta mjesta je biran kamen pravilnijeg oblika. Zidanje je obuhvatilo i zidanje kamenog svoda iznad ulaznih kapija od unaprijed pripremljenih kamenih blokova, u produžnom malteru 1:6:9.

Cijela dužina zida je natkrivena krovom proste krovne konstrukcije malog raspona od čamove građe. Krov je pokriven biber crijepom u tamno smeđem koloritu sa svim pripadajućim fasonskim elementima vezan na način propisan od strane proizvođača crijepa.

Fotografija 8

Dvokrilna ulazna lučna kapijska vrata, dimenzija 170/208cm izrađena su od čamove građe, postavljena u okviru 14/10cm sa ispunom od daske debljine 3cm, obrađena i hobлана. Veza uklada i ispune ostvarena je kovanim ekserima sa nepravilnom kružnom glavom, zaštićeni 2x premazom izgorjelog mašinskog ulja (Fotografija 8).

Na svim otvorima postavljeni su demiri od kovanog željeza Ø20mm. Demiri su prije ugradnje premazani izgorjelim mašinskim uljem.

Konzervatorsko-restauratorski radovi na slikanim površinama u enterijeru i trijemu

Istraživačko konzervatorski radovi na objektu

Za potrebe konzervatorsko-restauratorskih radova na objektu, izvršeni su istraživačko-ispitivački radovi, koji su se temeljili na sondažnim istraživanjima slikanih i malternih slojeva i elemenata štuko i kamene plastike. U toku istraživačkih radova uzimani su uzorci sa karakterističnih pozicija, koji su kasnije i laboratorijski obrađeni.

Svrha ovih istraživanja bila je dobijanje rezultata koji su pokazali autentične vrijednosti objekta, na osnovu kojih je bilo moguće definisati neophodne radnje u daljem procesu, kako izradu potrebne dokumentacije, tako i opise praktičnih konzervatorsko-restauratorskih radova.

Istraživačkim radovima u enterijeru džamije obuhvaćene su sve karakteristične pozicije zidnih površina od prizemnih zona do tjemena kupole, tamo gdje je bilo pristupa sa postavljene skele za tu namjenu.

Istraživanja su obuhvatila slijedeće:

1. Sondiranje malternih i bojanih slojeva
2. Ispitivanje postojanosti bojene komponente na slikanim površinama
3. Ispitivanje podloga izvedenih u malteru, odvojenost od nosača podklobučenje i dr.
4. Uzimanje uzoraka sa karakterističnih pozicija zidnih i drugih površina za laboratorijsku obradu.⁶

Na osnovu istraživačko-konzervatorskih radova u enterijeru i trijemu objekta, a koji su se temeljili na sondažnim istraživanjima bojanih i malternih slojeva, ispitivanju postojanosti boje, očuvanosti podloge, analizi uzetih uzoraka, izvršeni su konzervatorsko-restauratorski radovi u enterijeru i trijemu džamije.

1. Kupola i tambur

⁶ Esad Vesković, Elaborat istraživačko konzervatorskih radova na objektu Husein-pašine džamije u Pljevljima, Sarajevo, februar 2007.

Kako sondažnim istraživanjima na površinama kupole i tambura nisu otkriveni stariji slikani slojevi od postojećeg za koji je utvrđeno da je iz 1888. godine, to je zadržan postojeći bojeni sloj na kojem su primjenjeni slijedeći radovi:

- Čišćenje zidnih ploha kupole i tambura od prisutnih slojeva nečistoće

Postupak se sastojao u vakumiranju svih prisutnih slojeva nečistoća (paučina, čađ, prašina i drugo).

- Fiksiranje slikanih dekoracija

Fiksiranje slikanih dekoracija izvedeno je blagim rastvorima kazeinske vode i tutkalne vode.

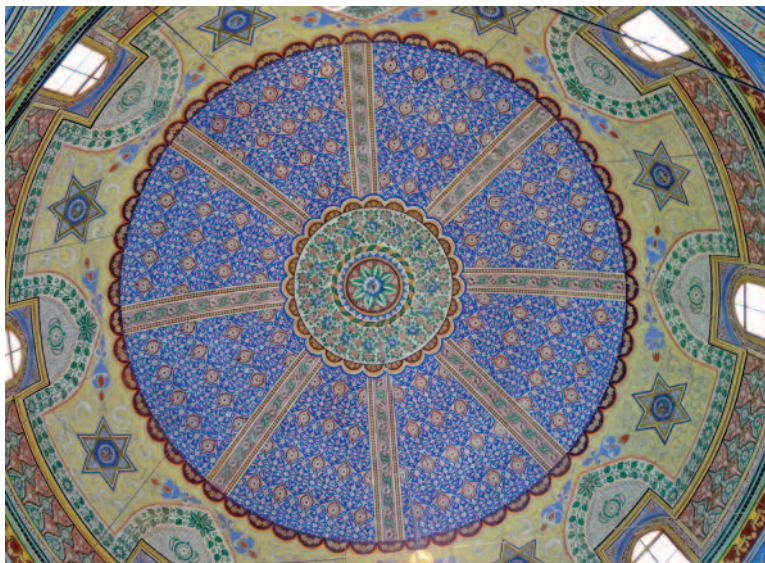
- Injektiranje podklobučenja na malternim površinama i malterisanju oštećenih ploha

Injektiranje podklobučenih mjesta izvršeno je primjenom kazeinsko-krečnom smjesom sa dodatkom punioca. Na mjestima gdje je nedostajao malter koristila se nadopuna malterom istog sastava kao i postojeći.

- Dodatno čišćenje slikanih dekoracija

- Restauracija i retuširanje slikanih dekoracija na datim površinama

Pozicije na kojima su nanešeni novi malterni slojevi su restaurirane nanošenjem novog bojenog sloja na prethodno pripremljenu krečnu podlogu. Na mjestima gdje je izgubljen intenzitet bojene materije vršeno je retuširanje na način postizanja jedinstva u tonalitetu sa bolje očuvanim koloritnih dekoracija. Retuši su obuhvatili samo jako oštećene pozicije. Slikanje se izvodilo odgovarajućim pigmentima (Fotografija 9).

Fotografija 9

2. Sferni uglovi, kalote i slobodne zidne površine

Sondažna istraživanja na ovim pozicijama rezultirala su otkrivanjem dva starija bojena sloja (II i I bojeno-slikani sloj). Dok je I bojeno sloj registrovan samo u malim fragmentima, II bojeno sloj otkriven je na mnogo većim površinama, a najviše na pozicijama stalaktita ispod trompi.

Pozicije slobodnih zidnih površina koje su dekorisane na način imitacije ukrasnog kamena, predstavlja najslabiji dio slikarstva u enterijeru. Ovdje nisu konstatovani stariji bojeno – slikani slojevi.

Postojeći bojeno sloj je zadržan na pozicijama trompi jer tamo nisu otkriveni stariji bojeno slojevi. Na stalaktitnim ukrasima izvršeno je odstranjivanje III slikanog sloja, a prezentiran je II bojeno – slikani sloj, sa presjekom I bojenog sloja (Fotografija 10).

Dekoracije oko prozorskih otvora zadržane su u postojećem bojenom sloju. Sve dekoracije „imitacija ukrasnog kamena“ sa slobodnih zidnih površina su uklonjene, i tretirane su bijelom bojom sa malim nijansama sivog i oker tonaliteta. Postojeći sokl izvučen u cementnom malteru je također uklonjen, jer je izolacija kapilarne vlage urađena na drugačiji način. Svi kaligrafski natpisi su restaurirani.

Fotografija 10

3. Mihrab, mimber i mahvil

Izvedeni istraživački radovi na mobilijaru enterijera objekta dali su prilično dobre rezultate, naročito na mimberu.

U konzervatorskom postupku izvršeno je čišćenje i uklanjanje bojених

premaza sa mimbera i mahvila, kako bi se do kraja definisali motivi slikanih dekoracija starijeg slikanog sloja iz turskog perioda na datim pozicijama. Otkriveno slikarstvo se u daljem konzervatorskom postupku tretiralo na način kako je to opisano u prethodnom dijelu teksta.

Sa slikanih površina mihraba uklonjene su sve naknadne intervencije (sloj iz 1888. godine). Nakon toga izvršeni su postupci opisani u prethodnom dijelu teksta (Fotografija 11, 12 i 13).

Fotografija 11

Fotografija 12

Fotografija 13

4. Trijem

Na pozicijama kupola trijema do kupolnog prstena sa stalaktitima ostavljen je postojeći bojeni sloj iz 1888. godine (III sloj) jer sondažna istraživanja nisu potvrdila stariji sloj. Slikane površine stalaktitnog prstena centralne kupole trijema tretirane su na način da su uklonjene sve bojene intervencije poslije 1888. godine uključujući i ovaj sloj. Otkriveni II slikani sloj tretiran je na odgovarajući način – restauriran i prezentiran. Slikane dekoracije iz sfernih uglova sačuvane su, a levhe koje se nalaze u centralnom dijelu kompozicije prenesene su sa kartona na malter.

Sa površina portala uklonjene su sve naknadne intervencije poslije 1888. godine (retuše).

Kako su zidne površine trijema (lijevo i desno od centralnog dijela) posjedovale dosta intervencija novijeg datuma, sve su uklonjene, a novo slikarstvo je izvedeno u fresko tehnici koje je mnogo otpornije na atmosferilije. (Fotografija 14)

Fotografija 14

Lamija ABDIJEVIĆ, M. A.
Institute for Protection of Monuments, Sarajevo

CONSERVATION AND RESTAURATION WORKS OF THE INTERIOR AND
EXTERIOR OF THE HÜSEYN PASHA MOSQUE IN PLJEVLJA IN THE
PERIOD 2006-2008

Summary

The conservation and restoration works of both the interior and exterior of the Hüseyin Pasha Mosque were conducted from 2006 until 2009. The whole endeavor was preceded with extensive preparatory research and development of project documentation. The aim of this research was to define the current state of the painted décor, uncovering and confirming the presence of older historical layers, their evaluation and assessment of levels of damage across the layers. Conservation and restoration work on the painted wall surfaces inside and on the porch was conducted by the company "RESTAURO" d.o.o. from Sarajevo, Bosnia and Herzegovina, chief executor Esad Vesković. The works on the architectural elements included those on the dome, the woodwork, the shadirvan and the harem wall, performed based on the project documentation developed in 2007, also by "RESTAURO", from Sarajevo.

Key words: Conservation and Restoration works, Painting, Ottoman Period, Hüseyin Pasha's Mosque, Pljevlja.

Literatura

- 1 Uzeir Bećović, "Husein-pašina džamija", Husein-pašina džamija - remek djelo islamske arhitekture, Almanah, Podgorica, 2006.
- 2 Vitomir Srbljanović, Husein-pašina džamija u Pljevljima, Mostovi, septembar 1970.
- 3 Evlija Čelebija, *Putopis*, Odlomci o jugoslovenskim zemljama, prevod i komentar H. Šabanovića, Sarajevo 1967, 393.
- 4 Lamija Abdijević, Robert Stergar, Glavni projekat konzervatorsko-restauratorskih radova na Husein-pašinoj džamiji u Pljevljima, Restauro doo, Sarajevo
- 5 Glavni projekat konstruktivne sanacije objekta, Univerzitet Crne Gore, Građevinski fakultet u Podgorici, Podgorica 2006.
- 6 Esad Vesković, Elaborat istraživačko konzervatorskih radova na objektu Husein-pašine džamije u Pljevljima, Sarajevo, februar 2007.

Zbornik radova sufinansiran je iz sredstava Programa zaštite i očuvanja
kulturnih dobara Ministarstva kulture Crne Gore za 2019. godinu

CIP - Каталогизација у публикацији
Национална библиотека Црне Горе, Цетиње

ISBN 978-9940-9058-6-6
COBISS.CG-ID 38445840

ISBN 978-9940-9058-6-6

ISLAMSKA ZAJEDNICA
U CRNOJ GORI

JU ZAVIČAJNI MUZEJ
PLJEVLJA